

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 5 (156)

2010 йил, май

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЊАВИЯТ ВА МАЊРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

МУНДАРИЖА

НАСР

Херманн ХЕССЕ, Иган БУНИН, Энри КРУСТЕН, Рудольф СИРГЕ } ҲИКОЯЛАР	3
Расул ҲАМЗАТОВ. <i>Менинг Доғистоним. Бади</i>	62
Торнтон УАЙЛДЕР. <i>Авлиё қирол Людовик кўприги</i>	100

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Белла АХМАДУЛИНА. <i>Кўрқмасман мен севгимдан асло</i>	51
Қайсар АМИНПУР. <i>Ўтаётган бу кунлар</i>	93
Жаъфар МУҲАММАД. <i>Навқирон шеърият</i>	98

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Фридрих НИТШЕ. <i>Мактублар</i>	128
2010 ЙИЛ – БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ	
Иброҳим ЖЎРА. <i>Ёшларга янги имкониятлар</i>	143

ТАРЖИМА МАКТАБИ

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. «Юртим мадҳи бўлсин сўнги сатрим ҳам».....	145
Баҳодир КАРИМ. «Робинзон Крузо»нинг илк таржимаси.....	153

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Муҳаммад АЛИ. «Олтин ёруғ» шуъласи.....	161
Тозагул МАТЁҚУБОВА. <i>Бедил ва Фафур Фулом</i>	166

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Доно ЗИЁЕВА. <i>Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар</i>	171
Сафо МАТЧОНОВ. <i>Инсон фожиаси талқинлари</i>	175

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Агата КРИСТИ. <i>Лорд Эжурнинг ўлими. Роман</i>	178
---	-----

ЖАҲОН КУЛАДИ

Кунлардан бир кун.....	204
------------------------	-----

ТОШКЕНТ
МАЙ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдураҳим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир А.ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 5. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 04. 06. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2155 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Ҳикоялар

Ҳерманн ХЕССЕ

Германия

ТУНГИ ЧИПОР КАПАЛАК

Кеч кириб, қош қораяётган пайт эди. Меҳмоним ва дўстим Хайнрих Мор кечки сайрдан қайтиб келиб, иш хонамда камина билан бирга ўтирарди. Уйдим-чуқур деразадан олисдаги қирғоқлар кўл ғира-шира кўриниб турарди. Кичик ўғлим бизга хайрли тун тилаб кетди-ю, суҳбатимиз беихтиёр болалик ва у билан боғлиқ хотираларга кўчди.

– Фарзандли бўлганимдан бери, – гап бошладим мен, – болалик давримдаги баъзи бир ишқибозликлар яна кўзий бошлади. Ҳатто капалак йиға бошлаганимга ҳам қарийб бир йил бўлиб қолди. Капалакларимни кўрасанми?

У “ҳа” деди ва мен энгилгина қоғоз қутиларимдан икки-учтасини олиб келгани кетдим. Олиб келиб, қутиларимдан биринчисини очганимда, аввалига унинг ичи қорайиб кетганини сездик; қанотлари тик капалаклар эса бир-бирини ажратиб бўлмайдиган ҳолда эди.

Чироқни ёққани гугурт чаққандим, бирдан ташқаридаги манзара аллақасёққа ғойиб бўлди, деразани тунги кўкимтир зимистон чулғаб олди. Энди капалакларим чироқ ёруғида қути ичида ажойиб бир тарзда ярақлаб кетди. Биз қутичага энгашиб, чиройли, ранг-баранг капалакларни томоша қилиб, уларнинг номларини атай бошладик.

– Мана бу сариқ рангли тасма капалак, – дедим мен унга, – лотинча номи “fulminea” деб аталади, бу ерларда кам учрайди.

Хайнрих Мор қутидаги капалаклардан бирини игнаси билан олди-да, унинг қанотлари остига синчиклаб разм сола бошлади.

– Қизик, – деди у, – капалакларни кўришим билан болалик хотираларим бу қадар аниқ ёдга тушади деб сира ўйламовдим.

У капалакни яна ўз жойига қадаб қўяркан, қутича қопқоғини ёпиб, “Бас, етар!” деди.

Бу гапни у тўсатдан ва шу қадар тез айтдики, назаримда ушбу хотираларни эслаш унга ёқмаётгандек туюлди. Қутичани жойига элтиб қўйиб, қайтиб келганимда унинг энсиз, қорамтир чехрасида табассум пайдо бўлганди. У мендан сигарета сўради.

– Капалакларингни яхшилаб кўрмаганимга мендан хафа бўлма, – деди у.

– Болалигимда менинг ҳам худди шунақа тўпламим бор эди, лекин афсуски, у билан боғлиқ хотирага менинг ўзим нуқта қўйганман. Бу воқеани эслаш камина учун уят бўлса ҳам, уни сенга айтиб бермоқчиман.

У сигаретани чироқ шишаси устига тутиб ёндирди, чироқнинг яшил қалпоқчасини ёпиб қўйди, юз-кўзларимизни қоронғилик қоплади, у очиқ турган дераза раҳига чўнқайди. Энди унинг озгин, келишган жуссаси зимистон ичида кўринмай қолди. Камина сигарета

тутатдим, ташқарида, узоқда қурбақаларнинг вақир-вуқир овозлари тунни тутиб кетди, дўстим эса ҳикоясини сўзлай бошлади.

* * *

Капалак йиғишни саккиз ё тўққиз ёшларимда бошлаганман. Даставвал бунга ўта берилиб эмас, балки шунчаки бошқа ўйинлар ва қизиқишларим қатори қараганман. Аммо иккинчи ёзда, ўшанда камина ўн ёшлар атрофида эдим, ушбу қизиқишим мени бутунлай ўзига ром этиб, шунақанги ишқибозликка айландики, буни менга бир неча марта тақиқлаб қўйишларига ҳам тўғри келганди, чунки капалакдан бошқа ҳамма нарсани унутиб юборгандим. Капалак тутаётганимда шундай берилиб кетардимки, ҳатто минорадаги соатнинг бонг уриши ҳам қулоғимга кирмасди, бундай ҳол мактабга бораётганимда ёки тушлик вақтида, шунингдек, таътил пайтларида ҳам тез-тез бўлиб турарди, кўпинча овқатлангани уйга ҳам келмасдан, эрталабдан то шомга қадар уйдан олиб чиққаным бир бурда нон билан қаноатланиб юравардим.

Ҳозир ҳам баъзан фавкулудда чиройли капалакка кўзим тушиб қолгудек бўлса, ўша ишқибозлигим тутиб қолади. Шунда камина яна болаларга хос қандайдир номаълум, ўтли завқ-шавқ чулғаб олади. Болалигимда илк марта махаон (қора хол-хол катта сариқ капалак)ни тутган пайтимда ана шундай қувонгандим. Шундан кейин, болалик чоғларимда тушдан кейинги жазирама иссиқларда қуруқ ҳовурли дала-ю ўтлоқларда, эрталабки салқин боғларда ёки кечки сирли ўрмон этакларида худди хазина изловчига ўхшаб, дақиқа сайин ажойиб тасодифларга, кутилмаган ҳодисаларга ва омадга умид боғлаб, қўлда тўр билан пайт пойлаб юрган адоқсиз дамларим бирин-кетин ёдга тушади. Ўшандай дамларда чиройли бир капалак, майли жуда ноёб бўлмаса ҳам, гул бандига қўниб, қуёшда товланиб, ранг-баранг қанотларини бирма-бир ёзиб-йиғиб турганини кўриб қолсам борми, қувончдан энтикиб, нафасим бўғзимга тиқилади, унга яқинроқ бориб, қанотларидаги тип-тиниқ томирчаларни, ялтироқ ранг-баранг доғларини, тумшукчасидаги ҳар бир нафис тукни томоша қилиш менга шунақанги зўр, ёқимли қувонч бағишлардики, каминага бундай гўзал туйғуни ҳис этиш кейинги ҳаётимда ҳам насиб этмаса керак.

Капалакларимни оддий эски қутида сақлардим, чунки ота-онам камбағал бўлганликлари сабабли менга қиммат нарсаларни совға қилолмас эдилар. Қути ичига игналарни қадаб қўйиш учун шиша тиқинидан кесиб-кесиб олинган пўкак паррақларни елимлаб чиққандим, бойлигимни қутининг ана шу майда-майда картон қопқоқчалари орасида асраб-авайлар эдим. Аввалига уни ўртоқларимга бажонидил ва тез-тез кўрсатиб турардим, бироқ бошқаларнинг ойнаванд қопқоқли ёғоч қутилари, капалак қуртга мўлжалланган яшил доқа қопламали ва ундан ҳам зўр қутилар бор эди, шу сабабданми, мен ўзим ясаган оддийгина жиҳозим билан улар олдида мақтана олмас эдим. Бунга унчалик эҳтиёж ҳам сезмасдим, шу тариқа бинойидек ва ҳатто қойилмақом ўлжа тутганимда ҳам, буни ҳеч кимга айтмасдан сир сақлашга, фақат сингилларимгагина кўрсатишга одатлангандим. Кунларнинг бирида бизда кам учрайдиган кўк рангли капалак тутиб олдим, қанотларини таранг тортиб, қуритгач, уни ҳеч бўлмаса қўшнилариимизга, ҳовлининг нариги тарафида яшайдиган муаллимнинг ўғлига кўрсатиб, мақтангим келди. Бу боланинг айби, ниҳоятда пухта иш қиларди, бу хусусият баъзи болаларда айниқса

кучли бўлади. Унинг ҳам арзимаган капалаклар тўплами бўлиб, уни жуда эҳтиёт қилиб сақлар, шу боис уни хазина дейиш мумкин эди. У ҳатто капалакларнинг синган ва шикастланган қанотларини ҳам елимлаб, қайта тиклай олишдек ноёб ва қийин хунарнинг ҳадисини олганди. Тўғриси ҳар жиҳатдан қобил бола бўлганидан унга ҳасад аралаш ҳавас билан қарардим.

Ана шу қобил болага товланадиган рангин капалагимни кўрсатдим. У уни омилкор мутахассис сингари синчиклаб кўздан кечирди, унинг ноёблигини эътироф этди ва унга салкам йигирма пфенниг¹ нарх белгилади; Эмил чиндан ҳам тўпламга тааллуқли барчи ашёларни, айниқса, почта маркалари ҳамда капалакларни қийматини чамалаб, баҳолай биларди. Бироқ, шундан сўнг у товланадиган кўк рангли капалакларни танқид қила бошлади, унингча, капалакларнинг қанотлари таранг тортилмаган, ўнг муртчаси букилган, чап муртчаси эса тиккайган эмиш, шу аснода у яна бир камчиликни тўғри топди, яъни капалакнинг иккала оёғи ҳам йўқ эди. Менимча, булар унчалик катта нуқсонлар эмас эди, лекин шундай бўлса ҳам, манови инжиқ менинг қувончимга оз бўлса-да, путур етказиб бўлганди, шундан сўнг капалакларимни унга кўрсатмайдиган бўлдим.

Орадан икки йил ўтди, биз энди кап-катта ўсмир болалар бўлсак-да, лекин менинг капалаклар тутишга бўлган иштиёқим ҳамон авжида эди. Бир куни ўша Эмил тунги катта чипор капалак тутибди деган миш-миш тарқалди. Бу гап мени бугун бир ўртоғимнинг бир миллион меросга эга бўлгани ёки Ливиуснинг йўқолган китобларини топиб олгани ҳақидаги хабардан ҳам кўра кучлироқ ҳаяжонга солди. Тунги чипор капалакни бизлардан ҳали ҳеч ким тутолмаган эди, мен уни ўзимдаги капалаклар ҳақидаги эски китобга солинган расмдангина билардим, ундаги мисдан ишланган нақшин гравюра менга баъзи замонавий ранг-баранг босма нашрлардан ҳам кўра гўзалроқ ва пухтароқ туюларди. Номларини ўзим биладиган ва ҳали қутичамдан жой олмаган барча капалаклар ичида тунги чипор капалакни қидириб топишга бўлган иштиёқим ниҳоятда кучли эди. Шу боис унинг китобимдаги суратини тез-тез томоша қилиб турардим. Бир ўртоғим менга у ҳақда шундай деганди: “Агар дарахт танасида ёки қояда қўниб турган жигарранг капалакка бирон қуш ё парранда ёки бошқа бир ганими ҳамла қилмоқчи бўлса борми, у дарҳол олдинги қорамтир қанотларини ёзиб юбориб, чиройли орқа қанотларини кўрсатар, шунда улардаги катта тиниқ кўзлар ногаҳон галати кўриниб кетаркан, бундан чўчиган қуш эса капалакни холи қўяркан”.

Шундай ажойиб капалакка келиб-келиб ўша мижғов Эмил эга чиқиб ўтирса-я! Буни эшитиб, аввалига суюндим, мана, ниҳоят, ноёб капалак ҳам кўрарканман, деб қизиқишим баттар ортди. Кейин эса, шундай сирли ва ноёб капалакни мана шу мижғовнинг қўлига тушса-я, деб беихтиёр алам қила бошлади. Ниҳоят, ўзимни босдим ва уникага боришни ҳам, тутган капалагини томоша қилиб ўтиришни ҳам ўзимга эп кўрмадим. Бироқ ана шу воқеа сира хаёлимдан кетмади ва эртаси куни мактабда ўша миш-миш тасдиқлангандан сўнг, боришга қатъий қарор қилдим.

Тушликдан сўнг уйдан чиқишнинг имкони бўлди дегунча ҳовлидан чопиб ўтиб, қўшни уйнинг тўртинчи қаватига кўтарилдим, у ерда хизматкор қизларнинг хоналари ва тахта деворлар бўлиб, уларнинг ёнидаги мен ҳавас қиладиган мўъжазгина хонада муаллимнинг ўғли

¹ П ф е н н и г — чақа, олмон маркасининг юздан бири.

ёлғиз ўзи яшарди. Йўлда бораётган ҳеч кимни учратмадим, юқорига чиқиб хона эшигини тақиллатгандим, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Эмил уйда йўқ эди, тутқични босгандим, эшик очилди, одатда уни ўзи йўқлигида эринмай маҳкамлаб беркитиб юрарди. Ичкарига кириб, ҳеч бўлмаса капалакни кўрай деб, дарҳол таранг тортиб қўйиладиган токчада бўлиши мумкинлиги хаёлимга келгунга қадар уни беҳуда қидирдим. Ҳақиқатдан ҳам мен уни ўша ердан топдим: жигарранг қанотлари энсиз қоғоз тилимчалари билан таранг қилиб тортиб қўйилган тунги катта чипор капалак токчада осиглиқ турарди, унга томон энгашиб, унинг тук босган оч жигарранг муртларини, хушбичим ва нафис рангин қанотларининг четларини, қуйи қанотлари остидаги, четидаги нозик тукларини, барчасини шундоқ яқиндан туриб томоша қилдим. Фақатгина кўзларини кўролмадим, чунки уларни қоғозчалар тўсиб турганди.

Юрагим дукиллаб, васвасага тушдим, қоғозларни шартта олиб ташладим-да, нина-тўғнағични суғуриб олдим. Тўртта катта-катта кўз менга қараб турар, улар расмдагидан чиройлироқ ва ажойibroқ эди, уларга қараб турарканман, шу тобда мени гўзал капалакни қўлга киритишга бўлган шунақанги кучли иштиёқ чулғаб олгандики, ўйлаб ҳам ўтирмасдан, ҳаётимда биринчи марта ўғриликка қўл урдим, аллақачон қуриб қотган ва шакл-шамойилини йўқотмаган капалакни игна-пигнаси билан аста суғуриб олиб, кафтимда кўтариб хонадан олиб қочиб кетдим. Шу онда мен фавқулодда зўр қониқиш туйғусидан бўлак ҳеч нимани ҳис этмас эдим.

Капалакни ўнг қўлимда яширганимча, зинадан туша бошладим. Шунда пастдан кимнингдир менга томон келаётгани эшитилди, бирдан виждоним қийналаётганини, ўғирлик қилиб қўйганимни ва ўзимнинг ярамас бола эканлигимни англадим. Айни пайтда азбаройи сирим фош бўлиб қолишидан кўрққанимдан савқи табиий равишда ўлжани тутиб турган қўлимни нимчам чўнтагига солдим-да, аста йўлимда давом этдим. Менга қараб келаётган оқсоч қиз ёнидан кўрқа-писа, аблаҳлик ва шармандалиқдан елкамни қисиб ўтиб, уйимиз эшиги олдида туриб қолдим. Юрагим ҳамон дук-дук урар, пешонам терлаб кетган, ўз-ўзимдан даҳшатга тушиб, нима қилишимни ҳам билмасдим.

Ниҳоят, капалакни ортиқ ушлаб туролмаслигимни, бунга ҳаққим ҳам йўқлигини ва уни жойига қайтариб олиб бориб, ҳеч нарса бўлмагандек қилиб қўйишим кераклигини тушуниб етдим. Шундан кейин йўлда кетатуриб, бирон кимсани учратиб қолишдан ва сирим фош бўлишидан ҳам кўрқмасдан, тез ортимга бурилдим, зинадан югуриб чиқиб, бир дақиқадан сўнг яна Эмилнинг хонасида пайдо бўлдим. Қўлимни авайлаб чўнтагимдан чиқардим-да, капалакни стол устига қўйдим. Унга бир қур назар ташлаб улгурмаёқ, фалокат содир бўлганини кўриб, сал бўлмаса хўнграб юбораёздим, чунки тунги чипор капалак бутунлай дабдала бўлган эди. Унинг ўнг олд қаноти ва ўнг мурти йўқ эди, шунда синган қанотни эҳтиёткорлик билан чўнтагимдан олмоқчи бўлган эдим, у ҳам титилиб кетди, энди уни ямаб бойлашнинг сира иложи йўқ эди.

Шу топда мени ўғриликка қўл урганим ҳақидаги ўйдан ҳам кўра ўзим абгор қилган ана шу гўзал ва ноёб капалак нигоҳи кўпроқ қийнарди. Бармоқларимга ҳарир жигарранг қанот чанглари ёпишиб қолган, синган қанот ҳам шу ерда эди, мен шу онда уни қайтадан бутлаш учун бор мол-мулким ва ҳар қандай қувончимни қурбон беришга ҳам тайёр эдим.

Хафа бўлиб уйга бордим ва тушдан сўнгги бутун вақтимни ўзимизнинг мўъжазгина боғимизда ўтказдим, кеч тушганидагина юрак ютиб, онамга ҳаммасини айтиб беришга журъат этдим. Онам қўрқиб кетди ва хомуш бўлиб қолди, бироқ айбимга иқрор бўлишимнинг ўзиёқ менга ҳар қандай жазога мустаҳиқ бўлишимдан кўра қимматга тушганини дилдан ҳис этиб турарди, чоғи.

— Сен Эмилнинг олдига бор ва ўзинг унга ҳаммасини айтиб бер,— деди онам ниҳоят, қатъий оҳангда. — бу сен учун бирдан-бир ва ягона имконият, токи бу ишни қилмас экансан, мен сени кечира олмайман. Унга айт, нарсаларингдан ўринма-ўрин ўзига ёққанини танлаб олсин, ва албатта, ундан кечирим сўрашни ҳам унутма.

Бу иш ўша намунали боладан бошқа ҳар қандай ўртоғимда осонроқ кечиши мумкин эди. Унинг мени тушунмаслигини ва эҳтимол, менга умуман ишонмаслигини ҳам олдиндан ҳис қилиб турардим. Кеч кириб, қоронғи тушай деб қолган бўлса ҳам, у ерга қандай қилиб боришни билмасдим. Пастда, даҳлизда онам учраб қолиб, яна уқтириб секингина деди: “Унга шу бугуноқ бориб айтишинг керак, ҳозироқ бор!”

Ниҳоят, бордим ҳам, пастки қаватдан Эмилни сўрадим, у келди ва бирданига кимдир унинг тунги чипор капалагини расво қилганини сўйлай кетди, у бу ишни ким қилганини, биронта ёмон болами ё қуш-муш ёки мушукми, билмас эди. Шунда мен билан бирга юқорига чиқиб, менга ўша капалакни кўрсатишини илтимос қилдим. У билан бирга юқори қаватга чиқдик, ўша хона эшигини очиб, шамни ёқдик, токчада дабдаласи чиққан капалак ётарди. Унинг капалакни қайтадан тиклаш устида ишлагани кўриниб турарди, синган қанот авайлаб ёйилган ва момиқ қоғоз устига қўйиб қўйилган, лекин уни қайта тузатиб бўлмасди, чунки энди капалакнинг мурти йўқ эди — у йўқолганди.

Ниҳоят, унга бу ишни мен қилганимни айтиб, ҳаммасини гапириб тушунтиришга ҳаракат қилдим. Шунда Эмил аччиғи чиқиб, бақирини ўрнига, тишлари орасидан секингина ҳуштак чалиб менга узоқ тикилиб тургач, деди: “Шунақами, демак, ҳали шунақаман дегин...”

Мен унга барча ўйинчоқларимни таклиф қилдим, у ҳовуридан тушган бўлса-да, менга ҳамон нафрат билан қараб турарди, шунда унга бутун капалакларимни таклиф қилиб кўрдим. Аммо у менга:

— Катта раҳмат, сенинг капалакларингни биламан. Қолаверса, капалакларга қандай муносабатда бўлишинг ҳам бугун аён бўлди.

Рости унинг гирибонидан олишимга бир баҳя қолди. Энди ҳеч нарса қилиб бўлмасди, мен аблаҳ, ярамас одам эдим ва шундайлигимча қолгандим, Эмил эса менинг олдимда худди дунёда адолат ва тартиб рамзидек совуқ ва нафратомуз қиёфада турарди. У мени ҳатто койимади ҳам, фақат менга қараб турар ва мендан нафратланарди.

Шунда мен, агар бир марта хато қилдингми, уни қайта тузатиб бўлмаслигига илк бор гувоҳ бўлдим. Уйга кетдим, онам сўраб-суриштириш ўрнига юзимдан ўпиб, индамай қўяқолганидан хурсанд эдим. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ётиб ухлашим лозим эди. Лекин аввал ошхонадан яширинча катта жигаранг қутини олиб чиқдим, уни каравот устига қўйиб, қоронғида очдим. Кейин капалакларимни бирма-бир қўлимга олдим-да, бирин-кетин бармоқларим орасида чангини чиқариб эзгилаб ташладим.

МУЗ УСТИДАГИ ОШИҚ

Ўша йили қиш ниҳоятда қаттиқ келиб, узоқ чўзилган, шу боис биздаги жуда гўзал Шварцвальд дарёси бир неча ҳафтадан буён қаттиқ музлаб ётарди. Мен ўша ғалати, ўзим ҳам ҳаддан зиёд қойил қолган туйғуни ҳамон унутолмайман. Ўшанда қаҳратон совуқнинг илк куни эди, эрталабданоқ дарёга отландим. У шунақанги чуқур, муз эса шундай тиниқ эмиш, худди юпқа ойнанинг ўзи, ундан ям-яшил сув, тошли қумлоқлар, ғалати тарзда қумга сингиб кетган сувўтлар кўриниб турар, аҳён-аҳёнда эса балиқнинг қорамтир танаси кўзга чалиниб қоларди.

Ўртоқларим билан муз устида юзларимиз қизариб, қўлларимиз кўкариб, ярим кунлаб яхмалак отардик, шиддатли ва бир маромдаги ҳаракатларимиздан юракларимиз тўлиб-тошиб, болалик даврининг беғам-бепарво, ажойиб ва лаззатли онларидан қувват оларди. Биз бир-бирларимиз билан кимўзарга, узоққа ва баландликка сакраш бўйича беллашар, қувлашмачоқ ўйнардик. Орамизда ҳали ҳам эски урфдаги оёққа боғланадиган конькида учаётган бола бўлса, у дурустгина яхмалак отувчи ҳисобланарди. Бироқ биттамизда, фабрикантнинг ўғлида “Halifax” русумли коньки бўлиб, у ип ёки тасмасиз ҳам маҳкамланаверар, уни кўз очиб юмгунча боғлаш ва ечиш мумкин эди. Ўшандан буён кўп йиллар мобайнида “Halifax” сўзи менинг мавлуд байрамига совғалар рўйхатида сақланиб қолган бўлса-да, бироқ унинг ўзи насиб этмаган; орадан ўн икки йил ўтгач, бир куни конькининг энг зўридан бир жуфт харид қилай деб, дўкондан “Halifax”ни сўраганимда, у ердагилар кулимсираб мени “Halifax” энди эскириб, анчадан буён яхши коньки бўлмай қолганига ишонтиришди. Дилим ранжиб, энг юксак орзум ҳамда болаларча эътимодимнинг бир парчасидан мосуво бўлган эдим. Муз устида кўпинча бир ўзим учишни ёқтирар, баъзан ҳатто тун пардаси ёйилгунга қадар ҳам қолиб кетардим. Мен елдек учиб бораётиб, хоҳлаган нуқтада тўхташ ёки қайрилиб олишнинг машқини олган, шу аснода чиройли доира ясаб мувозанатимни сақлаб учишдан олам-олам завқ олардим. Кўпчилик ўртоқларим муз устидаги вақтларини қизлар кетидан югуриб, уларнинг кўнглини олишга сарфлашарди. Менда эса қизлар деган гап йўқ эди. Бошқалар қизларга хушомад қилиб, атрофида гирдикапалак бўлган ёки улар билан жуфт-жуфт бўлиб коньки учаётган пайтларда мен бир ўзим сирпаниб эркинлик ҳавосидан баҳраманд бўлардим.

Қизларга ишқибоз болаларга фақат раҳим келар ёки улар устидан кулардим, холос, чунки баъзи бир дўстларимнинг гапларидан уларнинг ишқий саргузаштлари аслида нақадар дудмал ва шубҳали эканлигини билиб олиш қийин эмас эди.

Ўшанда қиш охирида қолган пайт эди, бир куни мактабда янгилик қулоғимга чалиниб қолди. Эмишки, Нордкафер яқинда Эмма Майерни конькисини учаётганда яна ўпиб олганмиш. Бу хабарни эшитиб, қоним қайнаб кетди. Ўпиб олганмиш! Одатда қизлар билан юришнинг энг зўр кайф-сафоси сифатида мақталган қуруқ, бемаза суҳбатлар ҳамда журъатсиз қўл бериб кўришишларга қараганда бу, албатта, бошқа нарса эди. Ўпиб олганмиш-а! Бу олдиндан маълум, журъатсиз ўзга бир оламдан келган садо бўлиб, унда мамнуъ неъматларнинг хуш бўйи, аллақандай шоирона, ақл бовар қилмас бир нарса мужассам эдики, у ўша барчамиз билсак ҳам индамай юрган, мактабдан қувилган қизларга ишқибоз собиқ ўқувчи

болаларнинг эртакнамо ишқий саргузаштларида ўз ифодасини топган ўша чучмал ва мафтункор маъвога мансуб эди. “Нордкафер” асли гамбурглик ўн тўрт ёшли ўқувчи эди, бизга қандай келиб қолганини худо билади. Уни ниҳоятда ҳурмат қилардим, унинг мактабдан ташқаридаги зўр обрўси кечалари менга уйқу бермасди. Эмма Майер эса, шубҳасиз, Герберсаудаги энг дўндиқ ўқувчи қиз бўлиб, малларанг, ўзига етганча мағрур бўлиб, ёши мен билан барабар эди.

Ўша кундан оромимни йўқотиб, ўзимча режа туза бошладим. Қиз болани ўпиш, бу – ўз-ўзидан менинг ҳозиргача мавжуд барча юксак орзуларимдан ҳам ошиб тушарди, қолаверса, бундай хатти-ҳаракат беодоблик саналиб, шубҳасиз, мактаб ҳақидаги қонун томонидан ҳам тақиқланган эди. Яхмалак вақтида қизларга илтифот қилиб, марҳамат кўрсатиш бунинг учун бирдан-бир қулай имконият эканлиги менга тез орада аён бўлди. Энг аввало, афт-ангоримни иложи борича жозибага мойил, ҳушомадгүй бўлишга ҳаракат қилдим. Соч тарашга вақт ажратиб, кийимларимнинг тозалигига алоҳида эътибор бера бошладим, мўйна телпагимни одоб юзасидан пешонамга бир оз тушириб оладиган бўлдим ва сингилларимдан пуштиранг ипак бўйинбоғни ялиниб-ёлвориб, сўраб олдим. Муз устида учаётган пайтларимда йўл-йўлакай мўлжалимга тўғри келадиган қизларга хушмуомалалик билан салом бера бошладим, бирданига бундай муомала аввалига уларни ажаблантирган бўлса-да, айти пайтда уларда хайрихоҳлик уйғотаётгани ҳам сезилиб турарди.

Илк танишув камина учун хийла қийин бўлди, чунки мен ҳали ҳаётимда биронта қизни “таклиф қилиб” кўрмагандим. Аввалига дўстларимнинг мана шунақанги жиддий маросимлар чоғида ўзларини қандай тутишларини сездирмай кузатишга уриниб кўрдим. Уларнинг баъзилари фақат мулозамат юзасидан таъзим қилиб, қўл узатсалар, бошқалари тутилиб қолиб, алланималарни гулдирашар, айримлари эса қуйидагича ажойиб иборалардан фойдаланишарди: “Марҳаматингизни биздан дариг тутманг?” Мана шу жумла менга ёқиб қолди, уйга келиб, хонамдаги печка олдида қўл қовуштирганимча, ушбу тантанавор сўзларни қандай айтишни машқ қила бошладим.

Қийин илк қадамни қўядиган кун ҳам етиб келди. Кунни кеча ишга киришишни ўйлаган, бироқ иккиланиб, журъат қилолмасдан қайтиб келгандим. Бугун эса ўзим шу қадар кутган ва ҳайиққан ишни албатта амалга ошираман деб, собитқадам турардим. Юрагим пўкиллаб, худди жиноятчидек руҳим тушиб, маъюс бир алпозда яхмалакка бордим, ишонсангиз, конькини қадаётган қўлларим “қалт-қалт” титрарди. Сўнг доирани кенг олдим-да, афт-ангоримда одатдаги хотиржамлик ва табиийликни сақлашга ҳаракат қилиб, кўпчиликка қўшилиб кетдим. Бутун бошли яхмалакни катта тезлик билан икки марта айланиб чиқдим, кескин ҳаракат ва совуқ ҳаводан бўлса керак кайфиятим кўтарилди.

Бир вақт шундоқ кўприк остида кимдир қаттиқ урилиб, бир ёнга сирғалиб кетдим. Қарасам муз устида гўзал Эмма ўтирар, афтидан, оғриқнинг зўридан тишини тишига босганча менга таънали қараб турарди. Кўз олдимда дунё чир айланиб кетди.

– Мени турғазиб қўйсанглар-чи! – қичқирди у дугоналарига қарата.

Мен хижолатдан қип-қизариб кетгандим, аста телпагимни ечдим-да, унинг ёнига чўк тушиб, ўрнидан туришига ёрдамлашдим.

Бизлар энди икковимиз ҳам нима қилишни билмасдан, журъатсиз бир тарзда рўбарў турар, тилимиз калимага келмасди. Қизнинг

эгнидаги мўйна пўстин, унинг чиройли чеҳраси ҳамда сочларидаги қандайдир хушбўй ҳиддан бошим айланиб кетди. Ундан узр сўраш эсимга тушса ҳам бунга журъат қилолмай, телпагимни ҳамон муштумимда тутиб турардим. Шунда бехосдан кўз ўнгим қоронгилашгандек бўлди, гайриихтиёрий тарзда унга чуқур таъзим қилиб, гулдирдим: “Марҳаматингизни биздан дариг тутманг?”

Қиз ҳеч нарса демасдан, қўлларимни бармоқлари орасига олди, уларнинг ҳароратини қўлқопдан ҳам ҳис этиб турардим, сўнг биз бирга уча бошладик. Ўзимни шу дамда худди фаройиб туш кўраётгандек ҳис қилардим. Бахту иқбол, шарм-ҳаё, самимият, қувонч ва хижолатлик туйғусидан нафасим бўғилай дерди.

Чорак соатдан мўлроқ биз бирга айландик. Ниҳоят, тўхташ жойига етганимизда, у нозик қўлларини аста бўшатди-да: “Катта раҳмат”, деди ва ўзи ёлғиз учиб кетди, мен эса анчадан сўнг мўйна қалпоғимни ечдим ва турган еримда узоқ қолиб кетдим. Шундан кейингина унинг ўтган бутун вақт давомида бир офиз ҳам гапирмаганини эсладим.

Музлар эриб, мен ўз тажрибамни бошқа такрорлай оладим. Бу менинг илк ишқий саргузаштим эди. Бироқ орзум амалга ошиб, қизнинг қирмизи лабларидан илк бўса олгунимга қадар орадан талай йиллар ўтди.

БЎРИ

Фарангистон тоғларида ҳали ҳеч қачон бундай қаҳратон қиш бўлмаган ва бунчалик узоқ чўзилмаган эди. Бир неча ҳафтадирки, ҳаво очиқ, тиниқ, қуруқ совуқ забтига олган. Кундузлари очиқ, тиниқ мовий осмон остида қор босган кенг, қия далалар нурсиз, оқиш йилтираб, поёнсиз ястаниб ётар, кечалари эса кичкинагина Ой янада тиниқлашиб, сариқ ёғду сочар, унинг ўткир нурлари қирчиллама қиш совуғида қор узра хира аксланарди. Одамлар тепалик туғул, ҳатто кўчаларга ҳам чиқишмас, уйларга биқиниб олишган, тунда кўкимтир Ой нурида қишлоқ кулбаларининг ёниқ деразалари ис босгандек хира кўринар ва тезда ўчиб қолар эди.

Теварак-атрофда яшовчи жониворлар учун ҳам оғир давр бошланган эди. Майдароқлари тўп-тўп бўлиб музлаб қолар, қушлар ҳам қаҳратон қиш совуғига дош беролмай ҳалок бўлиб, қиргий ва бўриларга ем бўларди. Бироқ аёз ва очликдан барчанинг силласи қуриган эди. Бўриларнинг ҳам жуда озгинаси омон қолган, кулфат уларни бири-бирига янада жипслаштирганди. Кундузлари емиш топиш илинжида улар якка-якка изғир эдилар. Дам-бадам қор узра озиб-тўзиб кетган, шарпа янглиғ унсиз пусиб бораётган оч, бироқ ўта хушёр бўри кўзга чалиниб қоларди. Қор босган далада кафтдек соя унга эргашади.

Шамолда бир нимани сездими, ўткир тумшугини чўзиб, тинкамадори қуриб, қисқа-қисқа увлаб кўяди. Кечалари улар гала-гала бўлиб овга чиқар, бўғиқ увиллаб, қишлоқлар атрофида изғирди. У ерларда мол ва паррандалар оғилларга маҳкам беркитилган, деразаларнинг дарчаларига ов милтиқлари суяб кўйилганди. Онда-сонда итми, шунга ўхшаш майда ўлжани ҳисобга олмаганда аҳвол танг, шундоғам гала ичидан икки бўри отиб ўлдирилган эди.

Совуқ ҳамон забтига оларди. Бўрилар иссиқроқ бўлиши учун кўпинча ёнма-ён ётар, ҳувиллаган далаларда унсиз, маъюс термилиб, қулай пайт келишини пойлашарди. Шунда улардан бири очлик азобига дош беролмай, қутилмаганда ваҳимали увлаб юборди. Унга бошқалари ҳам қўшилди, бир зумда чор-атрофни бўриларнинг даҳшатли увиллаган овозлари тутиб кетди.

Ниҳоят, галанинг чоғроққина қисми йўлга отланишга аҳд қилди. Эрта тонгда уяларини тарк этиб, бир ерга тўпланган бўрилар совуқ ҳавони безовта искай бошлади. Сўнг чамаси барабар кўзгалди. Ортда қолганлар олдиндагилар кетидан анча жойгача эргашиб чопиб борди, сўнг иккиланиб тўхтаб, уларга мажолсиз қараб тургач, секин ининига қайтди.

Йўлда бораётганлар қиём пайти бир-бирларидан ажралдилар. Учтаси шарқ тарафга – Швейцариянинг Юра тоғлари томон, қолганлари эса жанубга қараб кетди. Уччала бўри келишган, кучли бироқ ниҳоятда озиб-тўзиб кетган эди. Оқимтир қоринлари камардек тортилган, қовурғалари аянчли тарзда туртиб чиққан, ҳалқумлари қуруқшаб, кўзлари маънос ва тушкин боқарди.

Учовлон Юрага етиб боргандан сўнг иккинчи куниеқ битта кўй, учинчи кун иса ит билан қулунни ўлжа олди, бундан дарғазаб бўлган қишлоқ аҳолиси йиртқишларни ҳар томондан таъқиб қила бошлади. Чор атрофдаги қишлоқлар ва шаҳарчаларда ваҳимали гап-сўзлар тарқалди. Почта ташувчи каналар қуроллантирилди, милтиқсиз ҳеч ким кўчага чиқмайдиган бўлди. Уччала йиртқиш бегона жойда аввалига бироз ҳайиққан бўлишса-да, шундай ажойиб ўлжадан сўнг ўзларини қўйиб юборишди; улар энди ҳар қачонгидан кўра таптортмас бўлиб, қишлоқ ҳовлиларидан биридаги молхонага купша-кундузи ҳужум қилди. Тор оғил бир зумда ари уясидек тўзиди, сигирлар аянчли мў-мўлар, ёғоч кўралар қарсиллаб синар, от туёқлари ерни титратиб дупурларди. Бироқ бу гал одамлар етиб келди. Бўриларни ким ўлдирса, унга мукофот эълон қилинган, бундан деҳқонлар жасоратига жасорат қўшилганди. Улар шу заҳоти икки бўрини тинчитишди, бирининг бўғзига ов милтиғидан отилган ўқ теккан бўлса, бошқасини ойболта билан бир ёқлик қилишди. Уччиниси чап бериб қочиб қолди, жони ҳалқумига келиб, қор устига қуламагунга қадар орқа олдига қарамай югурди. Бўрилар ичида у энг навқирони, энг келишгани эди, шу билан бирга бу мағрур жонивор бақувват, кучли, эпчил ва чаққон ҳам эди. У оғир-оғир нафас олиб, узоқ ётди. Кўз ўнгида қонли қизил доиралар гир-гир айланар, оғриқ азобидан аҳён-аҳёнда тўлганиб кўярди. Елкаси ойболта зарбидан жароҳатланган. Барибир бир оз тин олгач, у яна ўрнидан кўзгалди. Шундагина у жуда узоқ масофага югуриб борганига амин бўлди. Атрофда на бирон уй, на одам зоти кўринарди. Рўпарасида қалин қор босган тоғ савлат тўкиб турарди. У Шассерал тоғи эди. Тоғни айланиб ўтишга аҳд қилди. Ташналик азоби устун келиб, бўри қорнинг музлаган устки қатламидан бир парча синдириб еди.

Тоғнинг нариги томонига ўтган ҳам эдики, у бир қишлоққа дуч келди. Кеч кириб борарди. Бўри қалин ўсган арчазор ичига кириб, нафасини ростлади. Қишлоқ молхоналарининг илимилик ҳиди димоғига урилди-ю, аста боғқўралар устидан ошиб ўтди. Кўчада ҳеч зоғ йўқ. Оғзидан сўлаги оқиб, кўрқа-писа ўзини уйлар орасига урди. Шу заҳоти ўқ овози янгради. У ўзини тутиб, энди югурмоқчи бўлган ҳам эдики, қарсиллаб иккинчи ўқ узилди. Оқиш қорнининг куйи қисмидан йирик қон томчилари тирқирай бошлади. Бўри бор кучини тўплаб, ҳақкалай-ҳақкалай ниҳоят, нариги тарафдаги тоғ бағрида жойлашган ўрмонзорга етиб борди. У ерда бир зум теварак-атрофга диққат билан қулоқ солди, иккала тарафдан ҳам одамларнинг овозлари ва қадам товушлари эшитилди. Кўрқа-писа тоққа разм солди. Тоғ нишаб, сердарахт, унга чиқиб бориш анча мушкул эди. Бироқ бошқа йўл ҳам йўқ эди. Бўри нафаси бўғзига тиқилиб, қия тоғ бағрига қапишганча аста юқорига ўрмалаб чиқа бошлади, пастда эса

яқинлашиб келаётган оломоннинг гала-говур овозлари эшитилиб, дам-бадам фонуслар ялтиллаб қоларди. Ярадор бўри нимқоронгу арчазордан дир-дир қалтираб юриб борар, ярасидан жигарранг қон тизиллаб отиларди.

Совуқ сал ташлади. Фарб томондан осмон губорли эди – бу қор ёғишидан дарак эди. Ҳолдан тойган, тинка-мадори қуриган бўри ниҳоят бир амаллаб тепаликка чиқиб олди. У энди Mont Crosin деган жой яқинида, ўзи аранг қочиб чиқиб келган қишлоқ узра чўзилган қия, қалин қор билан қопланган кенг майдонда турарди. Очиқни сезмас, бироқ жароҳати симиллаб оғриб, қаттиқ азоб бераётганди. Осилиб қолган бўғзидан аста, билинар-билинемас нидо келди, юраги оғир ура бошлади, муқаррар ўлим зилдек босиб келаётгандек туюлди. Шунда бехосдан шохлари тарвақайлаб ўсган ёлғиз арчага кўзи тушди; арча тагига бориб, ғира-шира тун қаърига маънос тикилиб қолди. Орадан ярим соат вақт ўтди. Қутилмаганда қор устида ғалати ва майин, хира қизил нур пайдо бўлди. Бўри инграб, жойидан қўзгалди, ёруғлик томон интилди. Бу жануби-шарқ томондан катта ва қип-қизил бўлиб чиққан, тунги осмон узра тобора кўтарилиб келаётган Ой нури эди. Анча вақтдан бери у бу қадар қизариб, тўлишмаганди. Аста-секин жон таслим қилаётган жонивор хира, туссиз Ой гардишига маъносланиб боқаркан, заиф хириллаган овозда увиллаб қўйди, овоз сассиз тун қаърига сингиб кетди.

Ҳадемай қўлларида фонус кўтарган одамлар етиб келди. Қалин пальто кийган деҳқонлар, бошларига мўйна телпак, оёқларига иссиқ пайпоқли этик кийган овчилар, йигит-яланглар қорни бир-бир босиб, яқинлашиб келишарди. Ҳамма шодон қийқириб юборди. Ҳаром қотаётган бўрига кўзлари тўйиб, унга икки марта ўқ узишди, иккала ўқ ҳам нишонга тегмади. Кейин келиб кўришсаки, ўзи жон талвасасида ётибди. Улар таёқ ва сўйилларини ўйнатиб, бўрига ёпирилишди. Бўри буни ортиқ сезмади ҳам.

Тилка-пора бўлган бўри жасадини Санкт Иммер томон судраб олиб кетишди. Ҳаммалари кулишар, бир-бирларига мақтанишар, ароқ ва қаҳва ичиб, хурсандчилик қилишар, ашула айтишар, сўқинишарди. Қалин қор қоплаган гўзалликни, баланд ясси тоғ ёғдусини, ов милтиқларининг миллари, биллур қор зарралари ҳамда ўлдирилган бўрининг сўник кўзларини ғира-шира ёритиб, Шассерал тоғи узра осилиб турган ёруғ Ойни эса ҳеч ким кўрмас эди.

*Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржималари*

Иван БУНИН

Россия

КОРНЕТ ЕЛАГИН ИШИ

1

Бу иш даҳшатли бўлиш билан бирга галати ва жумбоқли, калаванинг учини топиб бўлмайдигандек кўринарди. Бир томондан, у жудаям оддийдек кўринса, иккинчи томондан — жуда мураккаб эди, бизнинг шаҳар тили билан айтганда, худди тутуруқсиз романларга ўхшарди, айти дамда эса унда чуқур маъноли бадиий асар ёзса бўладиган бир нимадир бор эди ... Нима бўлганда ҳам ҳимоячи судда ҳақ гапни айтди.

— Бу ишда, — деди у гап бошлаб, — бу ерда худди мен билан айбловчи ўртасида ҳеч қандай баҳсга ўрин йўқдек туюлиши мумкин: ахир айбланувчи ўз айбини бўйнига олди, унинг жинояти ва иззатнафси ҳақорат қилинган қурбонининг шахсияти каби ўзининг шахсияти ҳам бу залда ўтирганларнинг кўпчилигига ҳарҳолда эриш ва аҳамиятсиздек туюлар. Бу фақат ташқаридан шундай кўринади холос, аслида ундай эмас: баҳс ва мунозараларга сабаблар ошиб-тошиб ётибди...

У сўзида давом этиб, деди:

— Айтилик, менинг мақсадим — судланувчига шафқат кўрсатишга эришиш. Шунда кўп гапга ҳожат қолмасди. Қонун чиқарувчи шунга ўхшаш ҳолларда суд нимага амал қилиб иш кўриши кераклигини кўрсатмаган, у бундай пайтларда кўпроқ ақл-фаросатга, виждонга ва зийракликка кенг имконият берган ва биз шу имкониятдан фойдаланиб, жиноятчига жазо бериш учун қонуннинг у ёки бу бандини танлашимиз керак бўларди. Мен ўша ақл-фаросат, виждон, зийракликни ишга солиб, шу орқали уларга таъсир ўтказиб, судланувчининг айбини енгиллаштирувчи бор яхши сифатларини юзага чиқаришга ва шу орқали суднинг унга муносабатини ўзгартиришга астойдил ҳаракат қилардим, ахир у бир гапда маҳкам туриб олган: мен буни атайлаб қилганим йўқ, деяпти. Судланувчини оз эмас, кўп эмас, нақ “одамхўр бўри”га чиқарилган бундай вазиятда айбловчи билан баҳслашишдан ўзимни қандай қилиб тия олишим мумкин, ахир? Ҳар бир ишни ҳар ким ўзича тушунади, уни ҳар ким ё ундай, ё бундай тарзда ёритиши, ўзига хос у ёки бу тарзда тақдим этиши мумкин. Мана бу ишда ҳозир биз нимани кўриб турибмиз? Назаримда, йўқ нарсани, кўриб турибмиз, айбловчи билан ҳамжиҳатликда ёритиб бера оладиган на биронта қарашимиз ва на биронта тафсилот йўқки, дангал: “Ҳа, шундай!” ёки “Йўқ, бундай эмас!” дея олсак — қаёқда, мен чурқ эта олмаяпман. Аммо ҳаммасидан муҳими шундаки, ишнинг маъно-моҳияти “ундай бўлмаган”га олиб келаяпти...

Бу ишнинг ўзи бошланиши ваҳимали эди.

Ўтган йилнинг 19 июн куни. Эрта тонг, соат беш-олтилар чамаси бўлишига қарамай, лейб-гвардия полкининг ротмистри Лихарев иш хонасида аллақачон тонг отиб улгурган, шаҳар ҳавоси ёз қуёшидан дим ва қуруқ эди. Ротмистрнинг уйи шаҳар ташқарисида гусар казармаларининг биридаги корпусда жойлашгани учун ҳам атрофда ҳали жимжитлик ҳукм сурарди. Атрофдаги бу сокинлик ва ўзининг навқирон ёшидан фойдаланган ротмистр қаттиқ уйкуда эди. Стол устида ликёрдан бўшаган шишалар, охиригача ичилмай қолган қаҳва идишлари турарди. Қўшни хонадаги меҳмонхонада эса бошқа зобит – штаб-ротмистри граф Кошиц, ундан нарироқдаги иш хонасида корнет Севский ухлаб ётишарди. Эрта тонг одатдагидек, жўнгина бошланди, худди шундай жўн кунларда ғалати воқеалар содир бўлганидек, 19 июннинг ана шундай эрта тонгларидан бирида ротмистр Лихаревнинг уйида тўсатдан ақлга сиғмайдиган, ҳайратланарли бир воқеа бўлди. Кутилмаганда эшик қўнғироғи чалиниб, хизматдаги аскарнинг оёқяланг оҳиста ва энгил юриб, эшик томон боргани эшитилди, сўнг ташқаридан кимдир атайлаб баланд овозда ўқирди:

– Уйда ким бор?

Эшикни ланг очди-да, меҳмон ошхонага этиги билан гурс-гурс босиб, шпорларини шарақлатиб шовқин солиб бостириб кирди. Ротмистр бошини кўтариб, уйқули кўзлари билан ҳайрон қараб турарди: рўпарасида полкдош дўсти корнет Елагин турарди, у жиккак, озгиндан келган, сочлари малла, сепкил юзли, қийшиқ оёқлари ўзига мос, нимжон, эгнида буни у ҳар доим ўзининг энг “ожиз” томони деб қайта-қайта такрорлашни хуш кўрадиган башанг уст-бошда эди. У ёзги шинелини тез ечиб, уни стулга ташлади-да, баланд овозда: “Мана сизларга менинг погонларим!”—деди. Сўнг девор рўпарасидаги диванга келиб чўзилди ва қўлини боши орқасига қўйди.

– Тўхта, тўхта,— деди минғирлаб ротмистр лўқ кўзларини ундан узмай,— қаердан келаяпсан, сенга нима бўлган ўзи?

– Мен Маняни ўлдирдим,— деди Елагин.

– Мастмисан? Қанақа Маня?— деди ротмистр.

– Мария Иосифовна Сосновская деган артистни.

Ротмистр оёғини дивандан туширди:

– Нима, ҳазиллашяпсанми?

– Афсуски, йўқ, балки бу яхшиликкадир, балки ёмонликка.

– Ким у? Яна нима бўлди? — қичқирди граф меҳмонхонадан туриб.

Елагин чўзилди-да, оёғи билан эшикни энгил тепиб, ланг очиб юборди.

– Бўқирма,— деди у.— Бу мен, Елагинман. Мен Маняни отиб қўйдим.

– Нима?— деди граф ва бир лаҳза индамай турди-да, бирдан хохлаб кулиб юборди.— Мана, гап қаерда!— бақирди у қувноқлик билан.— Жин урсин сени, бу гал узрингни қабул қиламиз. Яхшиямки уйғотдинг, бўлмаса яна ухлаб қолган бўлардик, кеча яна соат учгача роса кўнгилхушлик қилибмиз.

– Чин сўзим, уни ўлдирдим,— қатъий туриб такрорлади Елагин.

– Алдаяпсан, укажон, алдаяпсан ! — деди мезбон ҳам пайпоғини кия туриб баланд овозда. — Мен бўлса ростданам бир гап бўлибди-да, деб, ваҳимага тушаётган эдим... Ефрем, чой қани!

Елагин шимининг чўнтагига қўлини суқиб, ундан унча катта бўлмаган бир калитни олди ва уни елкаси оша столга улоқтириб, деди:

– Боринг, ишонмасангиз ўзингиз кўринг...

Судда прокурор Елагин воқеасини ташкил этган сурбетлик, ҳаёсизлик ва шунга ўхшаш баъзи даҳшатли манзаралар ҳақида кўп гапириб, асосий эътиборни кўпроқ шу томонга қаратишга уринарди. Ўша тонг ротмистр Лихарев фақат дастлабки дақиқалардагина ўзи айтганидек, ҳеч қандай “гайритабийлик”ни, Елагиннинг оқариб кетган юзини, кўзларида ҳеч бир “ваҳшийлик”ни пайқамганини, сўнгра эса “унданам-бунданам ҳайратдан ёқа ушлаганини” эсдан чиқаргани...

II

Шундай қилиб, ўтган йилнинг 19 июн эрта тонгида мана бундай воқеа юз бергани.

Граф Кошиц ва корнет Севский ярим соат ичида Сосновская яшаган уйнинг йўлаги олдида ҳозир бўлдилар. Энди кўнгилга ҳазил сизмасди.

Аравакашни учуриб ҳайдашга мажбур қилишди, етиб келгач, аравадан отилиб чиқиб, шоша-пиша калитни кулф тешигига суқа бошлашди, кўнғироқни ҳам зўр бериб босишди, лекин калит эшикка тушмади, уйнинг ичидан ҳам ҳеч қандай садо эшитилмади. Тоқатлари тоқ бўлиб, шошиб ташқарига чиқишди-да, қоровулни излай кетишди. Қоровул орқа йўлакдан чопиб ошхона томонга ўтди, қайтиб келиб, оқсоч хотиннинг айтишига қараганда, Сосновская уида тунамаганини – қўлига қандайдир ўроғлиқ нарсани кўтариб, кечқурун чиқиб кетганини айтди. Граф ва корнет ҳайрон бўлиб қолишди: энди нима қилишади? Ўйлаб-ўйлаб, елка қисганча қоровулни ҳам ўзлари билан бирга олиб, қисмга жўнадилар. Қисмдан туриб ротмистр Лихаревга кўнғироқ қилишди. Ротмистр телефондан бақириб берди:

– Бу тентакнинг дастидан дод солишга ҳам тайёрман, у Сосновская турадиган уйга эмас, улар учрашиб турадиган ишратхонага боришларини айтиши керак эди: Староград кўчаси, ўн тўрт. Эшитяпсизми? Староград кўчаси, ўн тўрт. Худди Париж ишратхоналарига ўхшаб тўғри кўчадан кирилади...

Улар Староград кўчаси томонга югуриб кетишди.

Қоровул извошчи ўрнига ўтирди, ўзини вазмин, эркин тутган ҳолда даҳа назоратчиси офицерларнинг рўпарасига чўкди. Ҳаво иссиқ, кўчалар сершовқин, одамга тўла, шундай офтоб чарақлаган, ҳаёт қайнаган бир тонгда қаердадир одам ўлиб ётганига ишонгинг келмасди. Наҳотки йигирма икки ёшли Саша Елагиннинг қўлидан шундай иш келса. Бунга унинг қандай қўли бордийкин? Уни нима сабабдан ўлдирди? Қандай ўлдирди? Ҳеч нимани англаб бўлмасди, саволларнинг ҳаммаси жавобсиз қоларди.

Староград кўчасидаги икки қаватли, эски файзсиз уй ёнига келиб тўхтаганларида, уларнинг айтишларича, “бутунлай руҳлари тушиб кетгани”. Наҳотки бу иш шу ерда содир бўлган бўлса? Наҳотки буларни кўриш шарт бўлса? Шундай дейсан-у, кўрмаса бўлмасди ҳам. Бироқ даҳа назоратчиси бирдан сергакланди, ўзини тетик ва бардам тута бошлади.

– Калитни беринг-чи, – деди у қуруқ ва қатъий оҳангда. Зобитлар қоровулларга хос ҳадик билан калитни унга тутишди.

Уйнинг ўртасида дарвоза бор эди, дарвоза ортида ёлғиз дарахт ўсиб турган чоққина ҳовли, тўқ-кулрангдаги тошли девор олдида дарахт янада яшилроқ бўлиб кўзга ташланарди. Дарвозадан ўнг то-

монда тўғри кўчага чиқадиган, ҳалиги сирли эшик бўлиб, энди уни очиш керак эди. Даҳа назоратчиси қовоғини уйганча калитни қулфга солган эди, эшик очилди-қолди ва граф билан корнет қандайдир қоп-қоронғи йўлакка ўхшаш бир нимани кўрдилар. Назоратчи ёритгични қаердан излаш кераклигини билгандек, қўлини олдинга чўздида, деворга шап этиб урди, тор ва ҳувиллаган хона бирдан ёришиб кетди. Хона ўртасида иккита оромкурси, унинг ўртасида столча, столча устида эса товуқ гўшти, мева қолдиқлари билан тўла ликопчалар бор эди.

Бундан ҳам даҳшатлироғи ҳали олдинда эди. Йўлакнинг ўнг томонида қўшни хонага ўтиладиган йўл бўлиб, у хона ҳам қоп-қоронғи эди, шифтига қора шойи соябон тортилган, тагидан эса сопол фонус ўрнатилган бўлиб, худди гўрни ёритгандек ёритиб турарди. Хона деворларининг тепасидан пастигача қандайдир қора мато қопланган бўлиб, ҳамма ёғи берк, деразасиз эди. Бу ерда ҳам тўрда катта, пастқам турк дивани бўлиб, унда ички кўйлақда кўзлари ва лаби ярим очиқ, оёқлари бироз керилган, юзлари оппоқ оқарган тенги йўқ, ёшгина соҳибжамол чўзилиб ётарди.

Кирганлар таққа тўхтаб, кўркув ва ҳайратдан бир зум қотиб қолишди.

III

Марҳуманинг ноёб ҳусн эгаси бўлишига сабаб, у ўз ноёблиги билан, масалан, нуқсонсиз аёлларни тасвирлайдиган замонавий расомлар ўзларига қўядиган талабларни қондира оларди. Бу ерда лузумли ҳамма нарса муҳайё эди: сарвдек қадди-қомат, тонг каби тиниқ бадан, ихчам, нуқсонсиз силлиқ оёқлар, болалардай маъсум ва жозибали лаблар, бежирим, мукамал юз-андом, заррин, сочлар... Энди буларнинг ҳаммаси жонсиз эди, барчаси тошдай қотиб, туси ўчиб, бу гўзаллик марҳумани борган сари баттар кўрқинчли қилиб борарди. Соч турмаклари шундай сақлангандики, шу алфозда ҳам бемалол балга кириб борса бўлаверарди. Боши диваннинг кўтарилган ёндорида қўйилган, сал-пал кўкрагига тегиб турган ияги, унинг ярим очиқ кўзлари ва бутун чеҳрасига қандайдир ўйчанлик ва ҳайрат бағишлаб турарди. Шифт тагидаги марҳума узра қанотларини кенг ёйиб турган қандайдир йиртқич қушга ўхшаш қора соябон тубига осиелиқ шиша чироқ буларнинг барчасини ғира-шира ёритиб турарди.

Хуллас, бу манзарани кўрган даҳа назоратчиси ҳам донг қотиб қолди. Сўнг бу ишни батафсилроқ ўрганиш мақсадида, ҳаммалари чўчибгина унга яқинлашдилар.

Марҳуманинг нафис яланғоч қўллари бўйи бараварида тўғри, текис чўзилиб ётарди. Кўкрагида, кўйлагининг жимжимадор тўрида Елагинга тегишли бўлган иккита ташриф қоғози, ерда эса яланғоч оёқчаларга нисбатан гоятда кўпол туюлиб турган гусарлар қиличи ётарди. Граф бемаъни хаёлга бориб, уни сопидан чиқариб қон излари бор-йўқлигини билмоқчи бўлди. Даҳа назоратчиси уни бу ноқонуний ҳаракатдан тўхтатиб қолди.

— Ҳа, албатта, албатта, — шивирлаб минғирлади граф, — тўғри, ҳали ҳеч нимага тегиш мумкин эмас. Мени ҳайрон қолдирадигани шуки, ҳеч қаерда ҳеч қандай қонни, бирон-бир жиноят изини кўрмайпман. Афтидан заҳарланиш бўлса кераг-ов?

— Сабр қилинг, — деди насиҳатомуз оҳангда даҳа назоратчиси, — терговчи ва докторни кутайлик. Лекин, заҳарланишга ҳам ўхшаб кетаяпти...

Заҳарланган бўлиши аниққа ўхшайди. Ҳеч қаерда — на ерда, на диванда, на баданда, на марҳуманинг тунги кўйлагида қондан асар йўқ эди. Диван ёнидаги оромкурсида аёллар панталони, тунги кўйлак, уларнинг тагида эса садафдек товланиб турган мовий ранг кўйлак, яхшигина тўқ-кулранг матодан юбка ва кулранг шойи манто¹. Буларнинг ҳаммаси диванда тартибсиз сочилиб ётса-да, лекин биронтаси ҳам бир томчи қон билан булганмаганди. Диван тепасидаги тоқчадан топилган бўш шампан идишлар ва пўкаклар, шам қолдиқлари, соч тўғнағичлари, ёзиб, йиртиб ташланган қоғоз парчалари, ёрлигида “Op. Pulv” деган қоп-қора ваҳимали ёзувли шиша идиш ҳам заҳарланиш бўлса керак, деган фикрни тасдиқлаб турарди.

Даҳа назоратчиси, граф ва корнет бирлари олиб, бирлари кўйиб навбатма-навбат ёрлиқдаги ёзувни ўқиб турганларида кўчадан экипажнинг шовқини эшитилди: доктор билан терговчи етиб келганди. Бир неча дақиқадан сўнг Елагиннинг гаплари ҳақиқат бўлиб чиқди. Сосновская чиндан ҳам револьвердан отиб ўлдирилганди. Кўйлақдан қон доғлари топилмади. Аммо кўйлақнинг тагида, юрак атрофида кўкиштов қонталаш доғни топишди. Доғнинг ўртасида четлари куйган, думалоқланган рўмолча билан ёпилгани учун ҳеч бир жойни булғамаган қоп-қора қон томчилаб турган жароҳат кўриниб турарди.

Шифокорлар текшируви яна нимага аниқлик киритди? Кўп нарсага эмас: марҳуманинг ўнг ўпкасида сил хасталигидан қолган излар бор; яқиндан туриб отилгани учун ўлим бир лаҳзанинг ўзида содир бўлган; шу алфозда ҳам марҳума битта-яримта сўз айтиши мумкин бўлган; қотил ва унинг қурбони ўртасида ҳеч қандай кураш бўлмаган; у шампан виносини ичиб, кетидан унча кўп бўлмаган афьонни портерга (заҳарланишга озлик қиларди) кўшиб ичган, ва ниҳоят, уни бу машъум кечада эришгани бир эркак билан қовушгани бўлган...

Бу эркак нимага, нима сабабдан аёлни ўлдирди? Елагиннинг бу саволга жавоби битта эди: уларнинг ҳар иккиси — у ва Сосновская — “фожиали аҳволда” эдилар, улар бу аҳволдан қутулишнинг ўлимдан бошқа чорасини кўрмаганлар, Сосновскаяни ўлдириб, Елагин унинг буйругини адо этган, холос. Марҳуманинг ўлими олдидан ёзган хатлари эса буларнинг барчасини инкор этарди. Унинг кўйлаги кўкрагидан Елагинга тегишли бўлган, марҳуманинг ўз қўллари билан поляк тилида (айтиш керакки, саводсизларча) ёзилавериб, тўлиб, титилиб кетган ташриф қоғозини топишди. Шулардан бирида бундай сўзлар ёзилган эди:

— Театр бошқаруви раиси генерал Коновницинга! Дўстим! Бир неча йиллик олийжаноб дўстлик учун сендан миннатдорман... Сенга сўнгги саломимни йўллай туриб, менинг охирги чиқишларимдан тушган пулнинг ҳаммасини онамга бериб кўйишингни илтимос қилардим...

Бошқасида:

— Бу одам мени ўлдириб, тўғри иш қилди... Бахтсиз, бечора она! Ўз хоҳишим билан ўлмаганим боис мени афв этишингни сўрадим... Она! Биз кўришамиз... у ерда, арши аълода... Сезаяпман — бу охирги дамим...

Сосновская шунга ўхшаш ташриф қоғозларига ўзининг ўлими олдидан битган бошқа мактубларини ҳам ёзиб қолдирган. Улар тоқчада майда-майда йиртилган ҳолда ётарди. Уларни йиғиб, елимлаб кўйидагиларни ўқишди:

¹ М а н т о — аёллар мўйна пальтоси, шуба.

– Бу одам менинг ва ўзининг ажалини талаб қиляпти... Бу ердан тирик чиқишга умид йўқ...

– Хуллас, менинг куним битди... Худойим мени ёлғиз қолдирма... Мен сўнгги хаёлимни – онамга ва муқаддас санъатга бағишлайман...

– Охири йўқ, тубсизлик! Бу одам менинг тақ... Мени қутқар, Худойим, ўзинг мадад бер...

Ва ниҳоят, энг сирлиси:

– Quand meme pour bonjours...”¹

Барча мактублар – марҳума ёнидан топилганлари ҳам, токчада парчаланган ҳолда ётганлари ҳам гўё Елагиннинг сўзларига бутунлай зид эди. Лекин, ҳамма гап ўша “гўё”да эди. Елагиннинг тақдирини ҳал қилувчи ўша Сосновскаянинг ёнидан топилган “Мен ўз ҳоҳишим билан ўлмаяман”, деган сўзлари ёзилган ташриф қоғози йиртилиб ташланса бўлмасмиди? Елагин хатларни йиртиб ташламагангина эмас, балки ўзи билан олиб кетмаган ҳам эди, аксинча, ўз қўли билан (буни яна бошқа ким ҳам қиларди?) энг кўринарли ерга қўйиб қўйган. Шошиб қолганидан уларни йиртмагандир. Бундай пайтда йиртишни эсдан чиқарган бўлиши мумкиндир. Минг шошмасин, ўзи учун хатарли бўлган бундай мактубни у қандай қилиб марҳуманинг кўкрагига солиб қўйсин? У ўзи, умуман шошиб қолганмикан? Асло, у марҳуманинг у ёқ-бу ёғини тартибга келтирган, устини қўйлак билан ёпган, ярасига шунчайин рўмолча бостириб қўйган-да, ўзини ҳам тартибга келтирган... Йўқ, бу ерда прокурор ҳақ: буларни шошганда қилиб бўлмасди.

IV

Прокурор шундай деди:

– Жиноятчилар икки хил бўлади. Биринчиси, тасодифийлар бўлиб, улар жиноятни газаб ва нафрат устида, ишлари ўнгидан келмай қолган вақтда содир этадилар, бу илмий тилда “оний ақлсизлик” дейилади. Иккинчиси, содир этаётган жиноятини олдиндан ўйлаб, ёмон ниятда қасддан содир этади: булар туғма жиноятчилар бўлиб, жамиятнинг, жамоат тартибининг душманлари яъни “одамхўр жиноятчи”лардир. Биз судланувчи курсисида ўтирган одамни бу тоифаларнинг қайси бирига киритсак бўлади? Албатта, иккинчисига. У, шубҳасиз, тажрибали жиноятчи, у жиноят содир этди, чунки у ялло қилиб юриб, ахлоқсиз ва бебош яшашдан қутуриб кетганди...

Бу тантанали нутқ (Елагин тўғрисида шахримизнинг умумий фикрини ифода этган бўлса-да) фавқулодда ғалати эди. Елагин судда юзини қўли билан одамлардан пана қилиб, тирсагига суяниб ўтирди ва саволларга қисқа-қисқа, гижинибгина, маъюс жавоб бериб турди. Бир томондан прокурор ҳақ эди: судланувчи ўрнида ўтирган унақа-бунақа жиноятчи эмас, у ҳатто “оний ақлсизлик”дан ҳам лат емаган.

Прокурор ўртага иккита савол ташлади: биринчидан, ўзи жиноят жазавада, яъни ҳаяжонда содир этилмаганмикан, иккинчидан, у ихтиёрсиз равишда қотилликка ҳамкор бўлмаганмикан, – деди ва ҳар иккала саволга ҳам ўзи тўла ишонч билан: йўқ, асло, – дея жавоб қайтарди.

– Йўқ, – деди у биринчи саволга жавоб бера туриб, – ҳеч қандай жазава тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, негаки, жазава ҳолати бир неча соатга чўзилмайди. Елагин нимадан ҳам жазавага тушарди?

¹ Энди, алвидо... (франц.)

Охирги масалани ҳал қилиш учун прокурор ўзига жуда кўп савол берди ва шу ондаёқ уларни рад этиб, масхараомуз кулиб қўйди-да, деди:

– Ўша машъум кунда Елагин одатдагидан кўпроқ ичмаганмикин? Йўқ, у ўзи кўп ичади, лекин ўша кун ичмаган.

– Унинг саломатлиги жойида бўлганми ё йўқми? Уни текширувдан ўтказган шифокорларнинг фикрига қўшиламан: у соғлом; лекин ўзини тийишни мутлақо билмайди.

– Агар у ҳақиқатан ҳам ўша аёлни севган бўлса, унда жазава севган аёли билан эр-хотин бўлолмаслиги туфайли келиб чиқмадимикин? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас: чунки судланувчи унга ғамхўрлик қилмаган, бирга бўлиш учун бирор-бир қатъий чора ҳам кўрмаган.

Бундан кейин:

– Балки Сосновскаянинг чет элга кетиши уни шу қўйга солгандир? Йўқ, аёлнинг жўнаб кетишини у аввалдан билганди.

– Балки Сосновскаянинг чет элга жўнаши туфайли алоқаларига дарз кетгандир? Бундай ҳам эмас, чунки алоқаларининг узилиши ҳақида бу кечадан аввал ҳам кўп маротаба гаплашилган. Агар шундай бўлмаса, унда нима ахир? Нима, унда ўлим тўғрисида гаплашишганми? Хонадаги ғалати ҳолат, шайтон васвасаси, умуман, ўша вужудни ўртагувчи “қора” тундек унга азоб берармиди? Улим ҳақидаги гап-сўзлар Елагин учун янгилик бўлолмасди: бундай миш-мишлар ўзи ва маъшуқаси ўртасида тўхтовсиз бўлиб, кўнгилга ҳам урганди. Шайтон васвасаси тўғрисида сўз очишнинг ўзи кулгили. Уни гоётда завқсиз нарсалар: кундалик кечки овқат, ундан қолган қолдиқлару, бўшаган шишалар, ҳатто афв этасизу, тунги ҳожатбарор идишлар ҳам батамом тийиб қўйганди.

Елагин еган, ичган, ҳожатхонага борган, гоҳ вино деб, гоҳ қаламтарош деб бошқа хоналарга ҳам чиққан...

Прокурор шундай хулоса ясади:

– Бунгача Елагин қотиллик содир этганмиди, агар бу марҳума хоҳишига кўра ижро этилгани инобатга олинса, баҳсни чўзишга ҳожат ҳам қолмайди. Елагин Сосновская ўзини ўлдиришни сўраганини айтиб, унинг “Ўлаяпман, лекин ўз хоҳишим билан эмас” деган мазмунда ёзилган, ўзи учун фожиали якун топган мактубини тақдим этиб, бизни асоссиз ишонтирмоқчи бўляпти.

V

Прокурор нутқидаги тафсилотларнинг кўпига эътироз билдириш мумкин. “Судланувчи мутлақо соғлом...” Лекин, касаллик билан саломатликнинг, ақл билан ақлсизликнинг меъёри қаерда? “У оила қуриш ҳақида ўйламасди ҳам...” Ўйламаганининг боиси, авваламбор, бари беҳудалигига ишонарди; иккинчидан, наҳотки севги ва никоҳ бир-бири билан шунчалик боғлиқ бўлса? Елагин Сосновская билан никоҳдан ўтганда, умуман, ўртадаги барча фожиаларга чек қўйиб, бир йўла хотиржам бўлармиди? Ҳар қандай кучли, ҳаттоки, умуман, унчалик оддий бўлмаган севгида ҳам қандай қилиб бўлса-да, никоҳдан бўйин товлашдек антиқа бир хусусият борлигини наҳотки ҳеч ким билмаса?

Такрор айтаман, булар тафсилот, холос. Аслида прокурор ҳақ гапни айтганди: бу жазава натижаси эмасди.

У яна шундай деди:

– Шифокорлар хулосасида Елагин, жазавадан кўра кўпроқ хотиржам бўлган, мен эса уни нафақат хотиржам бўлганини,

хотиржамлиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирганини тасдиқлайман. Биз бунга жиноят содир этилиб, сўнг тартибга келтирилган ва у ерда Елагин яна узоқ қолиб кетган хонани кўздан кечирганимизда амин бўлдик. Сўнг Елагиннинг Староград кўчасидаги уйдан хотиржам чиқиб, эшикни шошмай, яхшилаб кулфлаганини кўрган терговчи Ярошенконинг кўрсатмаси. Ва ниҳоят — Елагин хулқи ҳақида ротмистр Лизарев фикри. Масалан, Елагин корнет Севский уни “ақл-хушини йиғиб олиши”га ишонтирмоқчи бўлиб, Сосновская ўзини-ўзи отмаганми, шуни эслаб кўришини сўраганида, у нима деган? У: “Йўқ, акагинам, ҳаммаси жуда яхши эсимда!”— дея ўша заҳоти қандай отганини тасвирлаб берган. Терговчи Будбергни “Елагин ўз ёқимсизлиги билан ҳайрон қолдирган, яъни у иқроридан сўнг ҳам, совуққонлик билан чой ичиб ўтирган”. Терговчи Фоxt эса ҳайратдан ёқа ушлади: “Жаноб штаб ротмистри, — кинояли деди Елагин, — умид қиламанки, мени бугуноқ ўқишдан озод қиласиз. — Бу шу қадар даҳшатли эдики, — деди Фоxt, — корнет Севский буни кўтаролмай хўнграб йиғлаб юборди...” Тўғри, ротмистр полк командири хузуридан унга чиқарилган буйруқни олиб келганида, Лихарев ва Фоxtнинг зўйдан, энг муҳими, энди у зобит эмаслигини тушунганида Елагин йиғлаб юборган вақтлар ҳам бўлган. Худди шундай дамларда у хўнграб йиғлаб юборган, — деди-да, прокурор ҳам ишни шу жойда яқунлаб кўя қолди.

Албатта, сўнгги жумла янада галатиноқ чиқди. Шунга ўхшаш бошга тушган мусибат сени тарашадек қотирган бахтсиз дамларингда, тўсатдан уйғониб кетиш, ҳатто арзимас, мутлақо аҳамият касб этмаган, тасодифан кўзингга тушган бирор нарса ҳам, дабдурустан сенга аввалги шодон ҳаётингни, умидсизликка тўла кунларингни ва шу дамдаги аҳволингнинг бор даҳшатини ёдингга солишини ким билмайди дейсиз? Барча воқеалар Елагинга бу шунчаки, аҳамиятсиз ва тасодифий нарсалар эмаслигини унга эслатиб қўйди. Ахир уни туғма зобит деса бўларди — унинг ўн аждоди ҳарбий хизматчилар бўлган. Энди эса у бирдан зобит бўлмай қолди. Унинг зобит эмаслигининг сабаби фақат бу эмасди, — у энди ўз ҳаётидан ортиқ кўргани, чин юракдан севган аёлининг бу ёруғ оламда йўқлиги учун ҳам зобит бўлмай қолгани, бундай қабих ишни унинг ўзи ўз қўллари билан содир этгани.

Бироқ, бу ҳам тафсилот, холос. Энг асосийси, “оний ақлсизлик” ҳақиқатан ҳам бўлмаган. У ҳолда нима содир бўлганми? Прокурор тан олиб айтдики, “бу шубҳали ишда асосий эътиборни биринчи навбатда Елагиннинг феъл-атвори муҳокамасига ва Сосновская билан ораларидаги муносабатни қандай аниқлашга қаратиш керак! Сўнг прокурор қатъий туриб деди:

— Ораларида ҳеч қандай ўхшашлик бўлмаган икки шахс топишиши...

Шундай бўлганмикин? Ҳамма гап шунда эди...

VI

Елагин ҳақида, мен, аввало шуни айтмоқчиманки, у энди йигирма икки ёшга тўлди: бу қалтис ёш, замон эса нотинч, буларнинг бари инсоннинг келажагини белгилайди.

Одатда, бундай пайтда одам, тиббиёт тили билан айтганда, балоғат ёшини бошидан кечиради, ҳаётда эса бу — илк муҳаббат кўринишида бўлиб, негадир, бунга доим шоирона, ва умуман олганда, ғоят

енгилтаклик билан қаралади. “Илк муҳаббат”га тез-тез фожиа, қайғу ҳамроҳлик қилади, лекин мутлақо ҳеч ким бундай пайтда одамларни шунчаки ҳаяжон, азоб эмас, балки ундан хийла теран, мураккаб бир ҳиссиёт ўртаётгани ҳақида ўйламайдилар; ҳали бошга тушмаган нарсалар учун куюнишади, балоғат даврининг ваҳимаси, ўзни намоён этишнинг машаққати, илк жинсий майл. Агар мен Елагиннинг оқловчиси бўлганимда, суддан унинг ёшига айнан шу нуқтаи назардан келиб чиқиб эътибор қаратишларини ва қаршимиздаги одамни шу маънодан келиб чиқиб, мутлақо тенги йўқлигини инобатга олишларини ўтинган бўлардим. “Навқирон зобит, эс-хушини йўқотиб, айш-ишратга берилган”, дея прокурор кўпчилик фикрини такрорлади-да, ҳақлигини исботлаш мақсадида ҳикояни бошқа бир гувоҳ – артист Лисовскийга ошириб юборди: Елагин бир куни кундузи театрға келиб, артистлар машқ қилишға тарқалишаётганда, уни кўриб қолган Сосновская чаққон четға ўтди-да, Лисовскийнинг панасига яшириниб: “Амаки, мени ундан пана қилинг!” – деди. Мен уни пана қилдим, дея ҳикоясини бошлади Лисовский, шаробға чўмилган бу зобит бирдан тўхтади ва гангиб турган жойида оёқларини керди-да, бақрайиб: бу Сосновская деганлари қаерға даф бўлди? – деди талмовсираб.

Ҳа, айнан шундай: мияси айниган одам, лекин нимадан айниган: наҳотки “бебош, бемаъни турмушдан бўлса?”

Дейиш мумкинки, Елагин аслзода ва бой оиладан чиққан. Онаси (қарангки, у ортиқча ҳаяжонға ғоят мойил тоифадан бўлган) дан у жуда эрта етим қолган, отаси эса бераҳм, қаттиққўл одам бўлган. У доим шу кўрқув туфайли отасидан узоқлашиб туриб катта бўлган. Прокурор аёвсизларча Елагиннинг нафақат ахлоқий, жисмоний қиёфасини ҳам осонгина чизиб ташлади.

Кейин шундай деди:

– Шунақа жаноблар, қаҳрамонимиз мана шундай “кўркам” зобит либосида юрган. Энди аҳволига бир қаранг-а. Энди уни безайдиган ҳеч вақоси қолмаган; қаршимизда паст бўйли, букир бир йигитча, у малла мўйлови, бетайин, безътибор боқиб турган башараси, эгнидаги қоп-қора камзули билан бир оз Отеллони ёдға солувчи одамни кўриб турибсиз. Менимча, унда насл бузилишининг ўзига хос белгилари яққол кўзға ташланиб турарди. Зеро, баъзи ҳолларда, айтайлик, отаси кўзидан нарида ўзини озод ҳис этганда, ва яна қонунни четлашға имконият туғилганда, одамлар билан муносабатда бирор бир тўсиқ билан ҳисоблашиб ўтирмайди.

Нима ҳам дердик, кўполдан-кўпол берилган бу баҳоларнинг кўпи рост эди. Буларни эшита туриб, мен аввало бир нарсаға тушунолмадим, ахир, қандай қилиб ўша машъум, ўта чалкаш бир фожиаға бу тахлит юзаки ёндашиш мумкин: устига-устак, унда наслдан-наслға ўтиб келаётган белги ҳам шундайгина кўзға ташланиб турган бир пайтда, яна уни нимаси билан ажратиб олиш мумкин; иккинчидан, айтилган рўйирост гапларда мен ҳақиқатнинг бир бўлагинигина кўра олдим, холос. Тўғри, Елагин отасидан безиб ўсди. Лекин, бу журъатсиз дегани эмас-ку, айниқса, ота-она олдида. Устига-устак аждодлари, ота-боболари билан уни боғлаб турган мерос аталмиш риштани теран ҳис эта олиш бахтига муяссар бўлган бундай одам учун. Ҳа, Елагин зобитға хос кўркам ташқи кўринишдан бебаҳра эди, лекин бу ҳам унинг фавқулудда қобилиятли эканидан дарак эмасми: синчиклаб бир қаранг-а, деган бўлардим мен прокурорға, малладан келган, оёқлари ингичка, букир бу одамға,

ўшанда сиз деярли кўрқув билан кичик кўзлари мовий (уни сиздан олиб қочаётган) бу сепкилли юзи учун аҳамиятсиз нарсанинг ўзи йўқлигини кўрасиз. Ва яна сиз ўша бузилган наслнинг қудратига бир эътибор қилинг-а: қотиллик содир этилган кун, у эрталабдан ўқишда бўлган – ва нонуштада олти қадаҳ ароқ, бир шиша шампан виноси, икки қадаҳ коньяк ичиб, шунда ҳам мутлақо хушёрликни йўқотмаган.

VII

Кўпчиликнинг Елагин ҳақида билдирган чиркин фикрларига қарама- қарши ўлароқ, полкдош дўстлари ўз кўрсатмалари билан уни ҳимоя қилишга тайёр турардилар. Дўстлари у ҳақда фақат яхши гапларни айтишди. Масалан, эскадрон командири у ҳақда фикр билдириб бундай деди:

– Елагин полкка қадам қўйган кундан бошлаб, офицерлар орасида одоб-ахлоқи билан ўзини кўрсата олди ва доимо ўта хушфезъл, ғамхўр, кичик ходимларга муносабатда ҳам одил бўлди. У феълидаги бир жиҳат – бетайинлиги билан ажралиб турарди. Лекин бунинг ҳеч кимга зарари тегмасди. Фақат унда кайфият ўзгариши, яъни қувноқ одамдан маъюсга, сергақдан индамасга, қатъиятли одамдан бирдан ўз қадр-қимматига, келажагига ишонмайдиган одамга айланиб қолиши осон кечарди, холос.

Сўнг ротмистр Лихарев бундай фикр билдирди:

– Унинг ғалатиноқ эканини айтмасак, Елагин ғамхўр ва яхши дўст, камтарин ва камгап, баъзан шўх, бебош, баъзан эса завқ-шавққа тўлиб-тошиб бизни ҳайрон қолдирарди. У ёнимга келиб, Сосновскаяни ўлдирганига иқрор бўлганида, Севский билан Кошица Староградский кўчасидаги уйга югуришди. У баъзан кўрқувдан хўнг-хўнг йиғлар, баъзан ёвузларча заҳархандалик билан кулиб кўярди. Уни қамоққа олиб кетишаётганда биздан фуқаро кийимига қаерга буюртма беришни сўради...

Сўзни граф Кошица давом эттирди:

– Елагин табиати тўкис одам эди. У бир вақтнинг ўзида ҳам мулойим, ҳам асабий, таъсирчан ва завқ-шавққа тўла одамга айланиб улгуриши мумкин эди. У театрдан, мусиқадан ўзгача таъсирланар бир зумда йиғлаб юбориши ҳеч гап эмасди. У мусиқа борасида ҳам анча қобилиятли бўлиб, деярли барча чолғу асбобларини бемалол чала оларди.

Бошқа гувоҳлар ҳам тахминан шуларни айтишди:

– У жуда ишқибоз одам бўлиб, доим қандайдир чинакам, фавқулодда бир нарсани кутиб яшарди...

– Дўстлар базмида қувноқ, ҳатто жонингга тегар даражада мулойим бўлиб, атрофидаги одамлардан шампан виносидан кўпроқ сўраб оларди-да, тўғри келган одамани шу билан меҳмон қилаверарди. Сосновская билан учраша бошлагандан бери ҳиссиётини иложи борича сир сақлашга уринарди. У ўзгарганди, хаёлчан, ғамнок юрарди. Бир куни у ўзини ўлдиришга қарор қилганини айтиб қолди...

Елагин билан яқиндан таниш бўлганлар шундай маълумот беришди. Судда ўтириб, мен унинг портретига бундай қора бўёқни прокурор қаердан топгани ҳақида ўйладим? Балки, унда биз билмаган бошқа маълумот бордир? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Тахминимча, прокурорнинг унга қора бўёқ чаплашига сабаб, унинг “бахтли ёшлар” тўғрисидаги умумий қарашларига қўшимча, яна, суднинг ихтиёрида турган, ягона, Елагинни Кишинёвдаги дўстига юборган хатини ўқиб

билганлари сабаб бўлганди. Хатда Елагин ўз ҳаёти тўғрисида сурбетларча сўзлаб:

– Мен, оғайни, бутунлай лоқайдлик қуршовида қолдим: менга энди ҳаммаси барибир! Бугун яхши, худога шукур, лекин, эртага нима бўлади — тупурдим, кечаси ётиб ўйла — эртаси туриб сўйла. Уччига чиққан ароқхўр, салкам донғи кетган аҳмоқ деган ном орттирдим.

Бундай ўз-ўзига баҳо чечангина прокурорнинг “Ўз нафсини ўйлаб, лаззат кетидан қувган Елагин, борини унга бағишлаган аёлни жамоат ҳукмига ташлаб, уни нафақат умрига зомин бўлди, ҳатто сўнгги умиди — насроний урф-одатига кўра дафн этилишдан ҳам маҳрум этди...” — деган нутқи алоқаси бордек туюларди. Чиндан ҳам алоқаси бормиди ўзи? Йўқ, прокурор хатдан бир неча сатргина олганди, холос. Хатнинг тўлиқ матни қуйидагича эди:

“Азизим Сергей. Хатингни олдим, кеч бўлса-да, жавоб ёзипман, нима ҳам қилардик? Хатимни ўқиб: “Бунча ажи-бужи, сиёҳга тушган пашша ўрмалаганми!”—деб ўйласанг керак. Нима ҳам қилардик, буям бир ёзув-да, айтишади-ку, агар ойна дегани бўлмаса борми, фель-атворингга баҳо берувчилар ҳам топилади. Мен ўша-ўша ишёқмаслигимча қолдим, билсанг ундан ҳам баттар, икки йиллик мустақил ҳаёт ва яна алланималар менда ўз изини қолдирди. Шундай гаплар борки, ҳатто Ҳазрат Сулаймонга ҳам айтолмайсан! Агар бир кун келиб ўзимни гумдон қилганимни эшитиб қолсанг, ҳайрон бўлма, деб айтиб қўяяпман. Мен, оғайни қандайдир лоқайдлик домига тушиб қолдим: менга энди ҳаммаси барибир! Бугун яхши, худога шукур, эртага нима бўлса бўлар, тупурдим, кечаси ётиб ўйла — эртаси туриб сўйла. Ўзимга уччига чиққан ароқхўр, донғи кетган аҳмоқ деган ном орттирганим қолди. Ишонасанми, йўқми, билмадим? Баъзан юрагимдаги кучни, оғриқни, барча гўзал, дабдабали, умуман, жин урсин, қалбим нимага талпинса, ўшанга майлни ҳис этиб тураман. Балки бунга ёшликка йўярсан: нега энди мен тенгилар бундай ҳолатларни бошдан кечирмайди? Мен ўлгудай асабий бўлиб қолганман: баъзан қишда, кечқурун, бўрон, совуқ бўлишига қарамай, ўрнимдан даст тураман-да, ҳатто ҳеч нима билан ҳайрон қолдириб бўлмайдиган шаҳарликларни лолу ҳайрон қилиб, кўчага чиқаман-да, аста-секин юқорилаб боравераман — эътибор қилипсанми, яна ўша қаерлардадир қулоғимга чалинган оҳангни тутиш истагида ўзимни мутлақо ҳушёр ва хотиржам тутган ҳолда. Қани энди, тутолсам! Майли, сенга ёриламан. Юрагимдан уриб қолди, унақаси ҳеч ерда йўқ... Энди бу ҳақда бас қилайлик. Илтимос, менга хат ёзиб тур, манзилимни биласан: Нима деганинг ёдингдами? “Россия, корнет Елагинга...”

Ақлга сиғмайди: ҳеч бўлмаганда бу хатлардан биронтаси ўқилганда ҳам муштарак бирор нарсаси бўлмаган икки кимса қандай қилиб топишишдийкин, деб айтиш мумкин бўлармиди?

VIII

Сосновская ҳақиқий поляк аёли бўлиб, Елагиндан катта, ёши йигирма саккизда эди. Отаси майда амалдорлардан бўлиб, қизалоқ уч ёшдалигида ўз жонига қасд қилганди. Онаси анчагача бева яшади, сўнг худди ўшандай майда амалдорга турмушга чиқди ва яна бева қолди. Кўриб турганингиздек, Сосновскаялар оиласи ўртаҳол оилалардан бўлган. Лекин бошқаларда топилмайдиган ажойиб самимийликни ва бизга маълум бўлган саҳнага бу даражада эрта

қизиқиш унда қаердан пайдо бўлди экан? Бунга унинг оиладан ёхуд ўзи ўқиган хусусий пансиондан олган тарбияси сабаб бўлолмайди,. У жуда яхши ўқиганди, бўш вақтларида кўп мутолаа қиларди. Ўқиган китобларидан ўзига ёққан фикр ва ҳикматли сўзларни ёзиб олиб, мудом ўз ҳаётига қиёслаб кўрарди, умуман, у кундаликка ўхшаш қайдлар қилиб борарди, агар ойлаб қўлга олмай ташлаб қўйилган, бу парча-парча қилиб йиртилган қоғозларни кундалик дейиш мумкин бўлса. Ахир у бу кундаликка ўз орзу-умидларини, ҳаётга қарашларини ёзиб, кўнглини бўшатарди, яна кирхона, тикувчи ва бошқа алланималарга кетган харажатларни ҳам киритиб борарди-да. У айнан қандай гапларни кўчириб оларди?

– “Биринчи бахт, бу – дунёга келмаслик, иккинчиси эса фанога кетиш”. Ажойиб фикр!

– Ёруғ дунё ўлгудек зерикарли, тоқатни-тоқ қилади, юрак хориқулда нимагадир талпинади.

– “Одамлар у дунёга равона қиладиган қийноқларнигина тушунишга қодир”. Мюссе.

– Мен ҳеч қачон турмушга чиқмайман. Бу ҳақда ҳамма гапиряпти. Бунга Худо ва Ажал номи билан қасам ичаман.

– Ё муҳаббат, ё ўлим.– Мен севадиган одам Ер юзида бормикан ўзи? Бундайи йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас! Унда телбаларча севганим бу дунёни қандай ташлаб кетаман!

– Қўрқинчли, мафтункор, сирли муҳаббатни ердан ҳам, кўкдан ҳам топиб бўлмайди...

– Ойим бойлик учун эрга тегишимни хоҳлайди. Мен, бойлик учун-а! Севги деган сўз бу заминга бегона, унда азоб-уқубат ҳам, жозиба ҳам етарли, афсус, мен бундай тухфадан бенасибман!

Ҳисобсиз йиртқич кўзлар менга еб қўйгудек боқади, мен ўзимни худди махлуқлар маконида бўлгандек ҳис этаман.

– “Унинг ҳаётдаги барча тоат-ибодатлари қалби тубидагиларни пинҳон сақлашга қаратилган бўлса-ю, унга суқилиб кира олдим, дея ким ҳам мақтана оларди?” Мюссе.

Сосновская пансиондаги курсни тугатгач, онасига ўзини санъатга бағишлашини айтганда, меҳрибон католиклардан бўлган онаси аввал-бошда буни эшитишни ҳам истамади, қизи эса бошқаларга ўхшамасди, бировга итоат этиш у ёқда турсин, ҳатто онасига ҳам элбурутдан таъсир ўтказиб, Мария Сосновскаянинг ҳаёти оддий, шуҳратсиз бўлиши мумкин эмаслигига уни кўндирганди.

У ўн саккиз ёшида Львовга жўнади ва кўп ўтмай ўз орзусини рўёбга чиқарди: саҳнага ҳам бирон-бир қийинчиликсиз эришди ва тез орада назарга тушди. Омма орасида ҳам тез танилди, анча жиддий бўлган театр санъати оламида хизматининг учинчи йилида бизнинг шаҳарга таклиф этилди. Львовга келган куниданоқ, деярли, аввалгидек, кундалигини юрита бошлади:

– “У ҳақда гапиришяпти, кулишяпти, йиғлашяпти, унинг ўзи ким, ким билади?” Мюссе.

– Агар онам бўлмаганида, ўзимни ўлдирган бўлардим. Бу менинг доимий орзуим...

– Мен шаҳар ташқарисига чиққанимда, у ердан тубсиз, ажойиб осмонни кўраман ва шу лаҳзада менга нима бўлаётганини англолмай қоламан. Шу пайт овозим борича қичқиргим, қуйлагим, бирон нима ўқигим, йиғлагим, севиб қолгим ва охири ўлгим келиб кетади!

– Мен ўлимнинг энг гўзалини танлайман. Ихчамгина уй оламан-да, уни мотам матоси билан қоплайман. Девор ортида куй янграйди,

мен эса оддийгина оқ кўйлақда, ўз ифори билан ўлдирувчи атрофимдаги гуллар ичида ётаман. О, бу қандай нашъали!

Кейин:

– Ҳамма танамга муҳтож, руҳимга эмас...

– Бой бўлганимда бутун дунёни кезардим ва ундан муҳаббатимни аямаган бўлардим...

– “Инсон нима истагини ўзи билармикан, ўйлаганларига ўзи ишонармикан?” Красинский.

Ва ниҳоят:

– Ярамас!

Қилган ишини пайқаш унча қийин бўлмаган бу ярамас яна ким бўлди экан? Аниги шуки, у бор, унинг мавҳум шахс бўлиши мумкин эмас. “Львовдаёқ, — деди терговчи Заузе, Сосновскаянинг хизматдоши, — у кийинмасди, ечиниб хизматини адо этарди, танишларию мухлисларини уйида, очиқ-сочиқ тунги кўйлақда, яланғоч оёқларини кўрсатиб қабул қиларди. Унинг гўзаллигидан ҳамма лол қоларди, бу, айниқса, янги келганларга кўпроқ таъсир қиларди ва улар бундан ҳанг-манг бўлиб қолардилар. Сосновская шунда: “Асло ҳайрон бўлманг, буларнинг бари ўзимники”, — дея тиззасидан тепасини бемалол очиб кўрсатарди. Шу билан бирга у тез-тез кўз ёши тўкиб, — унинг муҳаббатига муносиби йўқлигини ва бирдан-бир нажоти ўлим эканини бот-бот таъкидларди...

Мана, Константинополга, Венецияга, Парижга бирга борган, Краков ва Берлинда у билан бирга бўлган “ярамас” ҳам пайдо бўлиб қолди. Бу қандайдир галисиялик ер эгаларидан бўлиб, фавқулудда бадавлат одам эди. Сосновскаяни ёшлигидан яхши билган терговчи Вольский у ҳақда шундай деди:

– Мен Сосновскаяни ҳамиша ахлоқсиз аёл деб ҳисоблаганман. Ўлкамиз фуқароси ва артист сифатида ўзини қандай тутишни мутлақо билмасди. У фақат пулни ва эркакларни хуш кўрарди, холос. Бу беадаб, қандай қилиб қизалоқ пайтидаёқ ўзини кекса галицийлик тўнғизга топширди экан?

Сосновская ўз ўлими олдидан Елагин билан қилган суҳбатида айнан шу “тўнғиз” ҳақида гапириб берганди. Шу ерда у бепарволик билан Елагинга шикоят қилиб:

– Мен ўз ҳолимча ўсдим, менга ҳеч ким қарамаган, мен ўз оиламда, бутун ёруғ оламда барчага бегона эдим. Бутун авлоди билан лаънатга учрагур бир хотин мени, ишонувчан, покиза бир қизни фаҳш йўлга бошлади... Фақат даҳшат билан эслаш мумкин бўлган, аблаҳларнинг аблаҳи бўлиб чиққан бир одамни мен Львовда худди ўз отамдек яхши кўриб қолгандим. У мени нашага, винога ўргатди ва мени Константинополга олиб кетди. У ерда унинг бутун бошли ҳарамиди бўлиб, у ўз ҳарамиди ётиб, яланғоч жорияларини томоша қиларди-да, мени ҳам улардек ечинишга мажбур этарди, у шундай аблаҳ ва пасткаш одам эдики...

IX

Шаҳримизда Сосновская тўғрисида тезда миш-миш гаплар тарқалди.

– Львовдаёқ, — деди терговчи Мешков, — кўпчиликка бир кечанинг ўзидаёқ у билан бирга бўлишни таклиф этган ва севишга қодир бўлган қалбни излаётганини айтган. Сосновская бундай қалбни сабот билан излаган. Ўзи эса: “Менинг асосий мақсадим — яшаш ва ҳаётдан баҳра

олиш” дея такрорларди. Чашнагир барча шароблардан тотиши лозим, лекин биронта хилидан маст бўлиши мумкин эмас. Аёл эркак билан муносабатда ҳам шундай йўл тутиши керак”. Ўзи худди шундай қилган,— деди Мешков.— Шаробнинг баридан тотиб кўрган деб айтолмайман, бироқ йўлдан урганларининг саноғи йўқлигини биламан. Балки, у буларни энг асосий иш — атрофида шовқин-сурон кўтариб, театрга ёлланган олқишчиларни тўплаш учун қилгандир. “Пул,— дерди у,— қўлнинг кири, мен худди сўнгги мешчанлардек мумсик, баъзан зиқнаман, лекин, нимагадир пул ҳақида ўйламайман. Муҳими — шуҳрат, қолганлари аста-секин бўлаверади”. Сосновская ўлим ҳақида гапирганида ҳам айнан ўзи тўғрисида бировларни гапиришга мажбур қилишни кўзлаган бўлса, не ажаб...

Львовда содир бўлганлари бизнинг шаҳарда давом эттирилди. Қайдлар ҳам деярли худди шундай ёзиб борилди:

— Худойим-ей, қандай зерикарили, қандай азоб бу! Қани энди хаммаёқ остин-устин бўлсаю, барини ер ютса!

— Бир куни кечқурун қабристонга бордим: у ер шундай ажойиб эдики! Менинг назаримда... йўқ, асло, буни тасвирлашга ожизман. Менга қолса тун бўйи қабрлар устида қолиб, уларга обдон, тинкам қуригунча сўзларимни тўкиб-солган бўлардим. Эртаси куни мен ўз ролимни ҳар қачонгидан ҳам яхши ўйнадим...

Ва яна:

— Мен кеча кечқурун соат ўнларда қабристонга бордим. Бу қандай таъсирли манзара. Ой нури қабр тошлари ва хочларга ўз нурини тўкиб ташлаганди. Мени минглаб марҳумлар ўраб олгандек туюларди. Ўзимни шундай бахтиёр ва енгил ҳис қилдимки. Мен ўзимни жуда яхши ҳис этардим...

У Елагин билан танишгандан сўнг бир куни ундан полкда отлиқ аскарлардан бирининг ўлганини эшитган ва Елагиндан уни ибодатхонага, марҳум ётган ерга олиб боришини сўраган, кейин эса ойдинда ибодатхона ва марҳумнинг кўриниши унда ҳайратланарли таассурот қолдирганини ёзган.

Шуҳратга, одамлар эътиборига ташналик бу вақтга келиб даргазабликка айланиб улгурганди. Унинг ўзига муносабати яхши эди. Умуман олганда, унинг чиройида ҳеч қандай ўзига хослик бўлмаса-да, барибир, алоҳида, кам учрайдиган ўзгача мафтункорлик, айёрона ёвузлик билан қоришиб кетган соддадиллик, очикқўнгилик бўлиб, бу қоришиқ самимийликни доим ўйинга чорлаб турарди: портретларига қаранг, нигоҳларига диққат қилинг, унинг ўзига хослиги, — бир оз очилган лаблар, доимо хўмрайган, маъюс нигоҳ ёқимли, ўзига тортувчи худди бирор нима ваъда қилаётгандек, қандайдир сирлиликка розилик билдираётгандек ахлоқсизликнинг бир кўриниши бу. У ўз гўзаллигидан қандай фойдаланишни биларди. У ўз мухлисларини ўзидаги бор гўзалликлар — жарангли овози, кулгили ва кўз ёшга тўла жонли саҳна ҳаракатлари билангина эмас, балки уларни ўз баданини намоёйиш этадиган роллари билан ҳам ушлаб турарди. У уйида кўнгилни сует кетказадиган шарқона ва юнон либосларида юрар ва кўплаб меҳмонларини шу либосларида кутиб оларди. Ҳар хил тўшпончалар, ханжар, ўроқ ва мурват кўринишидаги қиличлар, турли хилдаги заҳарлар солинган шиша идишлари бўлган, унинг ўзи айтганидек, қотиллик учун махсус мўлжалланган бу хонага уларни олиб кирарди-да, бу ерда суҳбатнинг жонини киргизадиган доимий нарса ажал дерди. Бу ҳам етмагандек, тез-тез ҳаётдан воз кечишнинг турли усуллари ҳақидаги суҳбатларида у девордаги ўқлоғлиқ револьверни олиб, тепкисини

қўтарарди, стволи оғзини ичиб турган вискисига тираб туриб: “Мени ҳозироқ ўпинглар, бўлмаса ўзимни отиб ташлайман?”—дея оғзига думалоқланган заҳари кучли дорини оларди-да, “Агар меҳмон шу топнинг ўзида тиз чўкиб, яланг оёқларимдан ўпмаса, заҳарни ютиб юбораман”, — дерди. У барчасини шундай ишонарли қилиб бажарардики, меҳмоннинг қўрқувдан ранглари қув оқариб, унга икки карра мафтун бўлиб қайтарди ва бутун шаҳар бўйлаб айнан унинг барча ҳаяжонга соладиган жиҳатлари ҳақида миш-мишларни ёяр эди.

— У, умуман, ҳеч қачон ўзига ўхшамас эди, — деди судда уни узоқ вақт яқиндан билган гувоҳ Залесский.— Одамни мазахлаш, жиғига тегиш — булар унинг доимий машғулоти эди. У сирли ва ёқимли қарашлари, маъноли кулишлари маъсум боладек маънос хўрсинишлари билан одамнинг газабини қўзғашга жуда уста эди. У Елагин билан ҳам ўзини шундай тутарди. У Елагинни гоҳ ёндирар, гоҳ устидан совуқ сув қуярди... У асли ўлишни истармиди? У ҳаётнинг ашаддий ишқибози эди, ажалдан эса ўлгудек қўрқарди. Умуман олганда, унинг феълида ахшчақчақлик, қувноқлик кўпроқ эди. Эсимда, бир куни Елагин унга оқ айиқ терисини совга қилиб жўнатди. Бу вақтда у уйида меҳмон кутарди. Пўстин уни шундай қувонтирдики, уйдаги меҳмонларни ҳам унутди. У пўстинни ерга ташлади-да, ҳеч кимга эътибор қилмай, устида боши билан ўмбалоқ ошиб, шундай ҳаракатларни кўрсатдики, бунга ҳар қандай акробат ҳасад қилган бўларди. Нимасини айтасиз, аёлмисан аёл эди.

Уни ғам-ғусса, умидсизлик ҳолдан тойдирганини, ўша бизга таниш Залесский гапириб берганди. Ун йилдан бери билган шифокор Серошевский у Львовга кетишидан олдин уни даволаганда унда сил касали аломатлари топилганди. Яна охириги пайтларда у руҳий тушқунликдан, хотира пасайишидан, галлюцинациядан азоб чекарди. Хуллас, шифокор унинг ақли расолигидан ҳам хавотирда эди. Ўз ажали билан ўлмаслигига, ҳатто уни асаб қасалидан даволаган шифокор Шумахерни ҳам ишонтиролганди. (Ундан Шопенгауэрнинг икки томлигини олиб, уни диққат билан ўқиб чиққан, ажабланарлиси шуки, кейин маълум бўлишича, у ўқиганлари маъносига жуда яхши тушунган). У ҳаммани ўз ажали билан ўлмаслигига ишонтирар, дўхтир Шумахер уни айнан шу асаб бузилишидан даволаганди. Шифокор Недзельский шундай кўрсатма берди:

— Ғалатироқ аёл эди. Ундаги қувноқлик, ноз-карашма кўпроқ уйда меҳмон кутгандагина аён бўларди: баъзан ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, бирдан жим қоларди, сўнг кўзлари ола-кула бўлиб бошини столга урарди ёки бўлмаса нарсаларни — бордоқ борми, қадаҳ борми, ерга ота бошларди... Бундай вақтда унга қанча тезроқ: “Қани, яна”, — дея шошилтирсангиз, у ҳаракатини шунча тезроқ тўхтатарди.

Ва, ниҳоят айнан мана шу “ғалатироқ ва мафтункор аёл” билан корнет Александр Михайлович Елагин учрашишди.

Х

Бу учрашув қандай содир бўлди? Булар орасидаги яқинлик қандай дунёга келди, уларнинг бир-бирларига бўлган туйғулари, муносабатлари қандай эди? Бу ҳақда Елагиннинг ўзи икки марта ҳикоя қилиб берганди: биринчи марта қисқа, узуқ-юлуқ, қотилликдан бир неча соат ўтгач, — терговчига; иккинчи марта — сўроқда, биринчи сўроқдан уч ҳафта ўтгач.

— Ҳа, — деди у, — Сосновскаянинг ҳаётдан кетишига мен айбдорман, лекин унинг ўзининг истаги билан...

Мен у билан ярим йил аввал театр кассаси олдида поручик Будберг орқали танишганман. Уни чин юракдан севиб қолгандим, у ҳам менинг ҳис-туйғуларимга бефарқ бўлмас, дегандим. Баъзан у мени, мен уни севганимдан ҳам ортиқ севар деб ўйлардим, баъзан эса бунинг акси бўларди. Бундан ташқари, у доим мухлислари қуршовида бўлар, уларга ноз-карашмалар қиларди, мен эса рашк азобидан адои тамом бўлиб борардим. Ниҳоят, бизнинг бундай фожиали аҳволимизга аслида бу эмас, мен тушунтиролмайдиган нимадир сабаб... Нима бўлганда ҳам қасам ичиб айтаманки, мен уни рашкдан ўлдирганим йўқ...

Айтганимдек, у билан ўтган йилнинг феврал ойида театр олдидаги касса ёнида танишганман. Мен уникага борганман, лекин октябр ойигача кўп эмас, ойда икки марта бўлганман, у ҳам бўлса кундуз кунлари. Октябрда мен унга севги изҳор этдим, у менга уни ўпишимга рухсат берди. Бу воқеадан бир ҳафта ўтгач, у, мен ва дўстим Волошин билан шаҳар ташқарисидаги ресторанга кечки овқатга бордик-да, у ердан фақат иккимиз қайтдик, у хурсанд, меҳрибон, озгина кайфи ҳам бор эди. Мен ўшанда ўзимни шундай журъатсиз ҳис этдимки, ҳатто унинг қўлини ўпишга ҳам қўрқардим. Кейин у мендан Пушкинни сўради ва “Миср кечалари”ни ўқиб, деди: биргина кечани севган аёлингизга бағишлаш учун ҳаётингиздан кечармидингиз? Мен “ҳа” деб жавоб беришга шошганимда, у сирли жилмайди. Мен уни жуда севиб қолгандим, бу севги фалокат келтиришини аниқ қўриб, ҳис этиб турардим. Имкон қадар яқинлашганимиздан сўнг, унга муҳаббатим, нимани ҳис қилаётганиму дардида адо бўлаётганим, отам унга уйланишимга рухсат бермаслиги, никоҳсиз мен билан яшашнинг иложсизлиги, поляклар жамияти уни артист сифатида рус зобити билан никоҳсиз очиқдан-очиқ алоқа қилмаслигини бир амаллаб айта бошладим. У ҳам ўз қисматидан, тушуниб етолмаган қалбидан шикоят қилди, менинг изҳори дилимга, сукут ичидаги саволимга, мени севадими, йўқми, буларга жавобдан ўзини олиб қочди, унинг қилган шикоятлари эса иккимиз яқин бўлишимиз мумкинлигига менда умид уйғотди...

Кейин шу йилнинг январидан бошлаб ҳар куни уникага борадиган бўлдим. Мен унга театрга, уйига гулдаста юборардим, совғалар қилардим... Мен унга мандолина, оқ айиқ териси, узук ва олмос кўзли билагузук совға қилдим, яна бош суяги шаклида ясалган тўғноғич ҳам туҳфа этдим. У ажал рамзли нарсаларни хуш кўрарди ва у менга бир неча бор мендан айнан худди шундай француз тилида “Quand meme pour toujours!” сўзлар ёзилган тўғноғич олиш орзуси борлигини айтганди.

Шу йилнинг йигирма олтинчи мартада у мени кечки овқатга таклиф этди: кечки овқатдан сўнг у илк бор ўзи японча хона деб атайдиган ётоқхонасида менга ўзини бағишлади. Кейинги учрашувларимиз ҳам айнан шу хонада ўтадиган бўлди, у кечки овқатдан сўнг хизматкорни ухлашга жўнатарди. Кейин, у менга ўз ётоқхонасининг тўғри зинага олиб чиқадиغان ташқари эшиги калитини бериб қўйди. Йигирма олтинчи март хотирасига унинг истаги билан исми шарифимиз, илк яқинлигимиз санаси ўйиб ёзиладиган никоҳ узугига буюртма бердик...

Шаҳар ташқарисига қилган сафарларимизнинг бирида қишлоқ ибордатхонаси ёнида жойлашган хоч олдида туриб, Худо ҳузурида уни мангу севишим, у менинг хотиним эканлиги, то ўлгунча унга содиқ қолишим ҳақида онт ичдим. У маъюс ва ўйчан жим турарди.

Сўнг оддий, лекин, қатъий туриб: “Сени севаман!” “Quand meme pour toujours!”— деди.

Бир куни майнинг бошларида, уникида кечки овқат пайтида у афъюн кукунини олди-да: “Ўлиш қандай осон-а! Бир чимдим кифоя, кейин ҳаммаси тамом!”—деди. Сўнг кукунни шампан виноси солинган қадаҳга сепиб, уни оғзига олиб борди. Мен қадаҳни қўлидан тортиб олиб, винони тош устига сепиб юбордим, қадаҳ этик тепкисига урилиб, чил-чил бўлди. Эртаси куни у менга: “Кеча фожиа ўрнига, кулгили иш бўлди!”— деди. Ва: “Нима қилсам экан, журъатим етмаяпти, сен ҳам эпломмайсан, қўлингдан келмайди... Қандай шармандалик!” — дея қўшиб қўйди.

Шундан сўнг биз жуда кам кўришадиган бўлдик: энди мени кечқурунлари бошқа қабул қилолмаслигини айтди. Нега энди? Мен бундан жинни бўлаёздим, роса қийналдим. Бундан ташқари, у, менга совуқ, масхараомуз муносабатда бўла бошлаганди, ўзини мен билан худди кеча танишгандек тутар ва тайиним йўқлигидан мени таҳқирларди... Бирдан яна ҳаммаси ўзгариб қолди. У сайрга чиқиш учун олдимга келарди, энди у тилёғламалик қилишга ўтганди, балки бу унинг олдида ўзимни совуққон тутишни ўзлаштира бошлаганимдандир. Охири у учрашиб туришимиз учун худди ўзи буюргандек хилват кўчалардан бирида жойлашган, мутлақо кўздан нари, қоронғи, алоҳида уй ёллашимни сўради... Бу уй қандай қилиб тартибга келтирилганини биласизми...

Мен ўн олтинчи июн соат тўртларда уйига бориб, унга уй олганимни айтиб, қўлига битта калитни тутқаздим. У жилмайиб туриб калитни қайтараркан: “Бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз”, — деди. Шу вақт эшик қўнғироғи чалиниб, қандайдир Шкляревич деган одам келди. Мен калитни шоша-пиша чўнтагимга яшириб, алланималарни гапира кетдим. Уйдан Шкляревич билан бирга чиққан ҳам эдик, Сосновская йўлақдан туриб: “Душанба куни келинг”, — дея қичқирди-да, менга аста: “Эртага соат тўртда кел”, деб шипшиганди бошим гир айланиб кетди...

Эртасига роппа-роса соат тўртда етиб келдим. Эшикни ошпаз аёл очиб, Сосновская мени қабул қилолмаслигини айтиб, мактуб тутқазганида ҳайратдан ёқа ушладим. У мактубида ўзини нохуш ҳис қилаётганини, онасини кўргани дала ҳовлига боришини айтган, “энди кеч” деб ёзганди. Бундан қоним қайнаб, биринчи учраган қандолат дўконига кирдим-да, “энди кеч” деганинг нимаси, ҳозироқ тушунтир, дея захарханда мактуб ёзиб, хат ташувчидан жўнатдим. Хат ташувчи уни уйда йўқлигини айтиб, мактубни қайтариб олиб келди. Шунда мен у билан алоқани бутунлай узишга қарор қилдим. Уйга қайтиб, унинг учун балки шунчаки ҳазил-мазах бўлиб туюлган, лекин мен учун эса ўзим билан нариги дунёга олиб кетишим мумкин бўлган, ҳаётимдаги бирдан-бир азиз нарса — никоҳ узугини ўзимга қай-таришини сўраб таъна-дашномли янги мактубимни ёздим: шу билан бари тугади, менга ўлимдан ўзга йўл йўқ, демоқчи бўлгандим. Мактуб билан бирга унинг менда сақланаётган суратини, хатларини, яна майда-чуйда нарса — қўлқоплари, тўғнағичлар ва шляпасини ҳам ўзига қайтариб юбордим. Хизматкор келиб, унинг уйда йўқлигини, хат билан жўнатилган нарсаларни қоровулга қолдириб келганини айтди.

Кечқурун циркка бордим, у ерда менга унча таниш бўлмаган ўша Шкляревични учратиб қолдим, зерикиб қолмаслик учун, у билан бирга шампан виноси ичдик. Бирдан Шкляревич: “Менга қаранг, кўриб турибман, азоб чекапсиз, бунинг сабабини ҳам биламан.

Ишонаверинг, у бунга арзимаиди. Буни ҳаммамиз бошимиздан ўтказганмиз, у бурнимиздан ип ўтказиб олганди...” —деб қолсами. Қилич олиб, бошини қоқ иккига бўлгим келди-ю, аммо-лекин ўзимдан ўтганни ўзим билардим, бундай қилиш у ёқда турсин, ҳатто суҳбатимизни ҳам бўлолмасдим, ундан аслида ичимда хурсанд эдим, чунки менга ҳамдард топилганидан қувонардим, менга нима бўлганини билмадим-у, лекин мен унга миқ этмадим, Сосновская тўғрисида-ку, оғиз ҳам очмадим, лекин, уни Староградский кўчасига олиб бориб, учрашувимиз учун ўзим ёқтириб танлаган уйни кўрсатдим. Бу уйнинг касридан аҳмоқ бўлганимдан ўлгудек уялардим, ҳам алам қиларди.

У ердан аравакашни Невяровский ресторани томон шоширдим: ёмғир шивалар, арава учиб борарди, мени ёмғир ҳам, қаршимдаги мени ёндириб кул қилаётган аланга ҳам азобларди, ундан кўрқардим. Тунги бирларда мен Шкляревич билан ресторандан қайтиб, энди ечиниб тургандим, хизматкор хат тутқазди: у мени кўчада кутарди, тезда тушишимни сўраганди. У хизматчи аёл билан бирга келиб, мендан хавотирланганини, шунинг учун аёлни ўзи билан олиб келганини айтди. Мен аёлни уйига кузатиб қўйишни буюриб, ўзим каретага ўтирдим, биз Староградский томон жўнадик. Ҳар доимгидек унинг ҳозирги хотиржам ҳолати менга ҳам кўчди. Етиб келганимизда, анча ўзига келиб қолди, уй унга жуда ёқди. Мен уни қўлидан ушлаб, таъна-дашноларимни кечиритишни, аччиқ устида бериб юборган портретини ва бошқа буюмларни қайтаришини сўрадим. Биз тез-тез жанжаллашиб турардик, бунда мен ўзимни айбдор ҳис қилардим ва охирида ундан узр сўрадим. Ярим кечаси соат учда уни уйига олиб бориб қўйдим. Йўл-йўлакай суҳбатимиз яна жанжалга айланди. У тўғрига қараб ўтирарди, юзи менга кўринмасди, фақат атир исию, совуқдан-совуқ заҳар овозини ҳис этар эдим: “Сен эркак эмассан, — дерди у, — сенда характер деган нарсанинг ўзи йўқ, мен хоҳлаганимда жигинга тегиб, хоҳлаганимда юпатишим мумкин. Агар мен эркак бўлганимда бундай аёлни бурда-бурда қилган бўлардим!” Шунда мен қичқириб: “Ундай бўлса узгингизни қайтариб олинг!” — дедим-да, узукни зўрлаб қўлига тақиб қўйдим. У менга ўтирилди-да, хижолат бўлгандек кулиб: “Эртага кел”, — деди. Мен энди нима бўлганда ҳам бормаслигимни айтдим. У кўрқап-писа, уялиб: “Йўқ, сен Староградскийга келасан, келасан...” деди. Сўнг қатъий қилиб: “Йўқ, мен келишингни ўтиниб сўрайман, мен яқинда чет элга кетаман, мен сени сўнгги бор кўриб, сенга муҳим гапни айтишим керак”, — деб қўшиб қўйди. Ва яна йиғлаб: “Мени ҳайрон қолдиргани, сени севаман, сенсиз яшолмайман деб ўзингни отишга ҳам тайёрсану, лекин сўнгги бор кўрдинг келмаяпти!..” — дея яна қўшиб қўйди. Шунда мен ўзимни қўлга олиб, эртага қай пайтда бўш бўлишим хабарини етказишимни айтдим. Биз ёмғирда туриб, унинг йўлаги олдида ажралишарканмиз, юрагим унга бўлган севгидан ва раҳм-шафқатдан ёрилай дерди. Уйга қайтгач, меникида бемалол ухлаб ётган Шкляревични кўриб ҳайрон қолдим ва ундан жирканиб кетдим...

Душанба ўн саккизинчи июн куни эрталаб унга соат ўн иккидан кейин бўшлигимни айтиб хат юбордим. У: “Староградскийда соат олтида”, — деб жавоб юборди.

XI

Сосновскаянинг оқсочи Антонина Кованько, ошпази Ванда Линевич ўн олтинчи шанба куни Сосновская сочини жингалак қиламан, деб спирт лампасини ёқа туриб, паришонликда гугуртни

тунги кўйлагининг этагига ташлаб юборган, кўйлак бирдан ёниб, Сосновская даҳшатдан қичқириб, эгнини ечиб отган ва кўрқувдан аҳволи ёмонлашиб унга доктор чақиришганини айтиб кўрсатма беришган. Сўнг такрорлаб:

— Бу яқинлашиб келаётган фалокатдан дарак... — деявергин.

У бахтиқаро бўлса-да, ёқимтой аёл эди! Унинг болаларча ваҳимаси ва тунги кўйлакнинг ёниб кетгани менга фавқулодда таъсир қилади, ташвиш-лантиради. Бу арзимас нарса у ўлгандан буён одамлар орасида гап-сўзга сабаб бўлган, судда қулоқни қоматга келтирган, бир-бирини инкор этувчи далиллари билан узуқ-юлуқлигича қолиб кетган ўша жумбоқли воқеага алоқаси бордек, уни ёритиб бериши мумкиндек, назаримда. Сўнгги кунларигача миш-мишдан боши чиқмаган, биргина тилаги уни тушуниш, кўнглини забт этишларини истаган, қизиқишлари доим намоён бўлиб турган, деярли ҳеч бир кимса, жумладан, Елагин ҳам тушунмаган, ҳис этолмаган ўша ҳақиқий Сосновскаянинг менда жонли сезгилар уйғотиши ҳайрон қоларли ҳодиса эди.

Яна қайтараман: инсон мулоҳазаси ҳайратланарли даражада ожиз, нотавон: ҳаммавақт бўлганидек, мана ҳозир яна содир бўлди, қачонки одамлар, ҳатто андаккина бўлса-да, рўй бераётган ҳодисаларнинг муҳимлигини тушуниб этишлари керак бўлиб қолса, кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка олишлари маълум гап. Уларга Елагиннинг Сосновскаянинг, умуман, улар ўртасида бўлиб ўтган, аниқ-равшан кўриниб турган муносабатни шу даражада ҳақиқатга хилоф равишда, атайин, нотўғри талқин қилиш керакмиди? Худди қабиҳликдан бошқасига миқ этмасликка келишиб олишгандек: биттаси айш-ишратга берилган, ароқхўр, рашкчи бир гусар бўлса, яна бири ўзининг ахлоқсиз, пала-партиш ҳаёти билан ўзи ҳам чалкашиб ётган бир артист аёл бўлса...

— Алоҳида хоналар, вино, фоҳишалар, уриш-жанжал, — мана, у ҳақда нималарни гапиришади. — Қиличнинг жаранги ундаги олий туйғуларни сўндирди...

Шароб, мана олий туйғу! Елагиндек одам учун шароб дегани нима эди ўзи? “Баъзан азобни ҳис этаман, баъзан эса яхши ва баланд турадиган нарсаларга интиламан, умуман, жин урсин, юрагимни бекорга зирқиратиш нима зарил менга! Қаердадир қулоғимга чалинган, лекин, ҳамон йўқ, ушлаб бўлмайдиган бир оҳангни тутиб олгим келади. Кайфда нафасни енгил, бемалол оласан, ўша тутқич бермас куй ҳам кайфда аниқ ва яқиндан эшитила бошлайди. Мусиқа, севги, кайф — булар сени йўлдан уради, улар ўткир ва ортиқча, дунёни, ҳаётни ҳис этишни ҳаддан ташқари мураккаблаштириб юборади.

— Аёл Елагинни севмасди, — дейишарди у ҳақда. — У Елагиндан кўрқарди холос, чунки Елагин ўзимни ўлдираман деб унга доим таҳдид қилиб келарди, — яъни у нафақат ўз ўлими билан Сосновскаянинг юрагини оғритиб келган, уни катта можаронинг асосий қаҳрамониغا айлантирмоқчи бўлган. Далиллар шундан гувоҳлик берадики, Сосновская ҳатто унга нисбатан нафрат туйғусини ҳис этган. Сосновская ўзи уники бўлганмиди? Наҳотки, бу нарса ишни ўзгартира олса? У ўзи кимларга тегишли бўлмаган! Ҳатто Елагин Сосновская севиб ижро этган ишқий комедияни фожиага айлантиришига сал қолган...

Яна:

— Сосновская ўша кундан-кун авж олиб бораётган даҳшатли ва тийиқсиз рашкдан ўлгудек кўрқарди. Бир маротаба Сосновскаяникида артист Стракун меҳмон бўлганди. Елагин аввал-бошда тинчгина

ўтирди, фақат рашкдан юзи оқарганди, холос. Сўнг бехос отилиб ўрнидан турди-да, кўшни хонага чиқди. Сосновская ҳам изма-из унинг ортидан чиқиб, қўлидаги револьверни кўриб қолди-да, ўзига, Сосновскаяга раҳм қилишини сўраб, тиз чўкиб ялинди. Бундай ўйинлар, деярли тез-тез бўлиб турган. Сосновская, ниҳоят, Елагиндан бутунлай қутулиш мақсадида чет элга кетишга қарор қилган ва у ўлими олдида бу сафарга тайёр бўлган – буни англаш наҳотки қийин бўлса? Елагин Староград кўчасидаги, Сосновская чет элга кетишини баҳона қилиб, сафаролди уни қабул қила олмайдиган ўша уйнинг калитини олиб келганди. У калитни олмади, Елагин калитни мажбурлаб тиқиштирмоқчи бўлди. Сосновская: Энди кеч, уни олишдан ҳеч қандай маъно йўқ, мен жўнаб кетяпман, дея маълум қилди. Елагин унга бураб-бураб шундай хат ёздики, Сосновская мактубни олароқ, уни мурда ҳолида топишидан кўрқиб, ярим кечаси бўлишига қарамай, оёғини қўлига олиб уникига югурди.

Майли, шундоқ ҳам дейлик (бирок бу мулоҳазалар Елагиннинг тавба-тазарруларига мутлақо қарши), ҳарҳолда, нима учун Елагин Сосновскаяни бундай “ваҳимали”, “ҳаддан зиёд” рашк қилиб, тинч ҳаётини фожиага айлантирмоқчи бўлган экан? Унга бу нима учун керак бўлди экан? Нега энди Елагин рашкдан ғазаби зўрайган бир пайтда уни шундай отиб ташламади экан? Нима сабабдан “қотил ва қурбон ўртасида кураш бўлмаган?” Кейин: “Сосновская гоҳо ундан жирканарди ҳам”... У бегоналар олдида Елагинга ҳар хил ҳақоратли лақаблар қўйиб, уни хўрлар, ҳатто бир гал уни маймоқ кучук боласи деб ҳам чақирганди. Эй, худойим, Сосновская шуниси билан Сосновская-да... Сосновская яна бошқа кимдандир нафратланиши ҳақида Львов хотираларида шундай ёзади: “У мени ҳали ҳам севади! Мен-чи? Мен нимани ҳис қилаяпман? Севгини ҳам, нафратни ҳам!” У ўзи Елагинни ҳақоратлаганмиди? Ҳа, бир марта уришиб қолишганди, ана ўшандан кейин бу ҳол улар орасида тез-тез такрорланиб турарди, – Сосновская оқсочини чақириб, никоҳ узугини ерга улоқтирди-да, туриб бақира кетди: “Мана бу матоҳни ўзингга ола қол!” Бундан аввалроқ нима рўй берганди? Бундан аввалроқ Сосновская ошхонага югуриб бориб:

– Мен сени чақираман-да, мана бу никоҳ узугини ерга улоқтираман ва уни ўзингга олиб қўйишингни айтаман. Эсингда бўлсин – бу ҳазил, холос. Кейин уни ўзимга яна қайтарасан, чунки шу узук билангина мен у биланман, ўша эси паст билан, никоҳланганман, у мен учун дунёдаги барча нарсадан қимматли... – деди.

Сосновскаяни бекорга “енгилтабиат” дейишмасди, католиклар черкови ҳам уни “беадаб, бузуқ аёл” сифатида насроний урф-одатлари бўйича дафн этишни рад этганди. У буткул эркин севгини ўзига касб қилиб олган ва шунга хизмат қилувчи аёллар тоифасидан эди. Бу яна қанақа тоифа бўлди экан? Бундай мижозли жинс вакиллари яққол кўзга ташланиб туради, унинг нафсини қондириб бўлмайди, у қониқмайди ҳам. Сабаби нима? Сабабини мен қаёқдан билай? Қарангки, нималар содир бўлмайди: ўша ўта мураккаб, ўзига мафтун этувчи нусха эркаклар орасида (у ёки бу даражада) тажовузкор нусхалар ҳам учрайди. Моҳиятан, бундайлар нафақат аёллар билан бўлган муносабатда, балки, улар ўз дунёқарашларига кўра барча нарсаларга таъсирчанлиги ўткир бўлиб, бутун жон-танини бериб бўлса-да, айнан шундай аёллар тоифасига интилади ва шов-шувли севги фожиалари қаҳрамонига айланади-қўяди. Нимага? Бу диднинг

оқсоқлигимиз ёки йўлдан озганликнинг шарофатими, балки, бундай аёлларга эришиш осонлигидандир? Албатта, йўқ, минг карра йўқ. Шунинг учун ҳам йўқки, бундай эркаклар Сосновскаядек аёллар тоифаси билан яқин алоқада бўлиш қанчалик азоблигию баъзан ростданам ваҳимали, ҳатто ҳалокатли яқун топишини олдиндан сезадилар ва аниқ кўра оладилар. Буни кўриб, билиб турсалар-да, барибир, кўпроқ, айнан, ана ўшандай аёлларга талпиниб, ўзларига бало-қазони сотиб оладилар. У, албатта, ўлими олдиндан хат ёзаётганда, сўнгги дами келганига ўзини ишонтирмоқчи бўлиб, кулгили бир саҳнада роль ижро этгани, холос. Кундаликдаги ёзувлар оз бўлса-да, бунинг акси эканига ишонтиролмайдими, — у гоёт сийқаси чиққан, содда битилган, қабр зиёрати тўғрисида ҳеч қандай сўз йўқ...

Кундаликдаги соддаликни, ясамаликни, қабр зиёратини ҳеч ким инкор этмайди, худди у Мария Вечерова ва Мария Башкирцевага ўхшашлигига ишора қилишни яхши кўргандек. Нима учун у айнан ўша хилдаги кундаликни танлади экан, балки у шу тоифа аёлларга ўхшашни хоҳлагандир? Унда гўзаллик ҳам, ёшлик ҳам, шуҳрат, пул, юзлаб мухлислар — ҳаммаси бор эди-ку. У булардан эҳтирос ва завқ билан фойдаланарди. Унинг ҳаёти мутгасил азобга айланиб борарди, ҳар доим ҳамма одамлар ва ҳамма нарса у кутгандагидек бўлиб чиқавермаганидан кейин кўнгилга урган бу оламни ташлаб кетиш иштиёқи унга тинчлик бермай қўйганди. Бу ниманинг касридан? Бу унинг бошига битган балонинг касридан. Нима учун айнан шу балони бошига сотиб олди, бошқа нарсани эмас? Буларнинг барчаси, уларнинг айтишларича, ўзини санъатга фидо қилган бундай аёллар учун оддий ҳолми? Нимага бу шунчалик жўн? Нимага?

XII

Дам олиш куни эрталаб соат саккизларда унинг ётоқхонасидаги стол кўнғироқчаси жиринглади: у уйғонди-да, оқсочини одатдагидан эртароқ чақирди. Оқсоч хотин баркашда суюқ шоколад солинган финжон олиб кирди-да, дераза пардасини суриб қўйди. У ўринда ҳар доимгидек хўмрайганча лабларини ярим очиб, ўйчан ва паришонхотир уни кузата туриб:

— Биласанми, Тоня, кеча мен доктор кетганидан кейин дарров ухлаб қолдим. Вой, худойим-ей, шунақанги кўрқиб кетдим! Елагин келиши биланоқ ўзимни қушдай енгил ва яхши ҳис қилдим. Ярим кечаси уйғониб, ўрнимда тиз чўкиб, бир соат Худога илтижо қилдим... Ўзинг ўйлаб кўр, бутунлай ёниб кетганимда нима бўларди-а! Кўзларим оқ тушган, лабларим шишиб кетган бўларди. Менга қараб бўлмасди... Афт-башарам пахта билан қопланарди-қоларди.

У шоколадга қўл ҳам теккизмай, нималарнидир узоқ хаёл суриб ўтирди. Кейин шоколадни ичди-да, ваннада чўмилиди ва чўмилиш халатида ёйиб ташланган сочларида ўзининг ихчамгина ёзув столида мотаг ромига солинган қоғозга бир неча хат ёзди: у ўзи учун бундай қоғозга анча аввал буюртма бериб қўйганди. Кийиниб, нонушта қилди-да, жўнаб кетди: у дала ҳовлида онасиникида бўлди ва унинг доимий ишонган одами актёр Стракун билан кеч соат ўн иккиларда қайтди.

— Иккови хурсанд қайтишди, — дея ҳикоя қилди оқсоч хотин. — Уларни йўлақда қутиб олдим-да, Сосновскаяни ёнимга чақириб, Елагин у йўқлигида бериб юборган нарсани ва хатни унга бердим. Нарсалар борасида: “Тезда буларни яшир, Стракун кўрмасин!” дея шипшиди, сўнг шоша-пиша хатни очди-ю, бирдан ранги оқариб

кетди, ўзини йўқотганча, Стракуннинг меҳмонлар хонасида ўтирганига ҳам қарамай: “Худо ҳаққи, тез каретага югур!”— деб бақирди. Мен карета олиб келишга кетдим. Карета келганида, у йўлакда тайёр турарди. Биз бор кучимиз билан чопдик, у бечора эса йўл-йўлакай чўқиниб: Эй худойим, ишқилиб тирик бўлсин-да,”— дея такрорларди нукул.

У душанба эрталабдан чўмилиш кийимида дарёга кетди. Ўша куни уникида Стракун билан инглиз аёли тушлик қилишди (уникига ҳар куни инглизчадан дарс бергани келарди-ю, деярли ҳеч нима ўтмасди). Тушдан кейин инглиз аёли кетди. Стракун эса яна ярим соатлар туриб, сигарет чекди, сўнг оёғига япон туфлисини илганча диванда ётган беканинг тиззасига бошини қўйиб ётди. Охири Стракун кетди, кетиш олдидан Сосновская ундан “бугун кеч соат ўнда” келишини ўтинди.

— Бу жуда тез эмасми?— кулиб деди Стракун йўлакда асосини қидира туриб.

— Вой, йўқ, илтимос!— деди у. — Борди-ю, келганинда мен бўлмасам, хафа бўлма, хўпми...

Кейин у каминда қандайдир хат ва қоғозларни узоқ ёқди. Сўнг оқсоч хотин билан ҳазиллашиб ўтириб, хиргойи қилишди:

— Ўзим ёнмаганимга яраша, энди ҳаммасига ўт қўяман! Бундан ёниб кетгани минг марта яхши эди. Ёнсам ёниб, бир йўла қулга айланай...

Кейин яна деди:

— Вандага айт, кечки овқатни соат ўнга тайёрлаб қўйсин. Ҳозир эса мен кетяпман...

У соат олтиларда қоғозга ўралган револьверга ўхшаш нарсани ўзи билан олиб чиқиб кетди!

У Староградскийга кетди, йўлда шанба кунги воқеадан сўнг этаги ёниб кетган тунги қўйлагининг этагини кестириш учун тикувчи Лешинскийнинг уйи томонга бурилди, тикувчининг айтишига қараганда, ўша куни у қувноқ ва ёқимтойгина кўринган. Сосновская тунги қўйлагининг у ер-бу ерини кўздан кечирган-да, қоғозга ўраган ва уйдан аввалроқ олиб чиққан бўғчасига жойлаб, устахонада чевар қизлар билан узоқ суҳбатлашиб ўтирган ва: “Эй, худойим, мен энди кетишим керак, кеч қолдим, менинг фаришталарим!”—дея қайта-қайта такрорлаган, охири бир хўрсиниб, ўрнидан даст турди-да, қувонч билан:

— Хайр, пани Лешинская, хайр, сингилжонларим, фаришталарим, мен билан гурунглашиб ўтирганингиз учун раҳмат сизларга, сизлар билан аёллар даврасида ўтириш қандай мароқли, ҳадеб эркаклар билан бўлавериш ҳам жонга тегар экан.

У яна бир марта остонадан туриб, кулиб, бошини ирғади-да, чиқиб кетди.

Нега у револьверни ўзи билан олиб олди?

Револьвер ўзи Елагинники эди, у, Елагин ўзини отиб қўйишидан кўрқиб, револьверни ўзида сақларди. “У бир неча кундан сўнг чет элга кетиши муносабати билан револьверни ўз эгасига қайтаришни ният қилганди”,—деди оқловчи ва қўшиб қўйди:

— Шундай қилиб, у машъум, лекин унинг учун қасддан уюштирилмаган учрашувга жўнади. У соат еттида Староград кўчасидаги 14-уйнинг 1-хонадонига етиб борди,— мана, бу уйнинг эшиги ҳам ёпилди, эшик фақат 19 июн куни эрталаб қайта очилди, холос. Тунда у ерда нималар содир бўлди? Бунини Елагиндан бошқа ҳеч ким бизга ҳикоя қилиб беролмайди. Уни яна бир марта эшитиб кўрайлик-чи...

XIII

Прокурор бизнинг хотирамизда яна бир бор жонлантиришни лозим топган, ўша айблов баённомаси саҳифаси бўлмиш ва шу билан ўз ниҳоясига етган Елагиннинг ҳикоясини суд залини тўлдирган одамларнинг барчаси чуқур сукут билан тинглади:

– Мен ўн саккизинчи июн душанба куни эрталаб унга соат ўн иккидан кейин бўш эканлигимни билдириб, мактуб жўнатдим. У: “Староградскийда соат олтида”, – дея жавоб юборди.

Мен ўн беш дақиқаси кам олтида ўша ерда эдим, ўзим билан энгил овқат, икки шиша шампан виноси, икки шиша портьер, стаканча ва бир шиша атир олиб бордим. Уни узоқ кутишимга тўғри келди: у соат еттиларда етиб келди...

Уйга кириб, мени паришон ҳолда ўпди, сўнг кейинги хонага ўтиб, ўзи билан қўлида олиб келган ўроғлиқ нарсани диванга ташлади. – “Чиқиб тур, – деди у французчалаб, – мен ечинишим керак”. Мен чиқиб кетдим. Яна узоқ бир ўзим ёлғиз ўтирдим. Мен мутлақо хушёр, лекин жуда дилгир эдим, муносабатимиз ниҳоялаб бораётганини гира-шира ҳис этиб турардим... Устига-устига, муҳит ҳам ғалатиноқ бўлиб борарди: худди тундагидек, мен олов ёнида ўтирардим, ҳолбуки, бу қоронғи хонанинг гунг деворларидан ташқарида ҳали ёруғ ва ажойиб ёз куни ҳукм сураётганини сезиб, билиб турардим... У мени узоқ вақт ёнига чақирмади, мен ҳам унинг нима билан банд эканини билолмадим. Эшик орқасида тиқ этган товуш эшитилмасди. Охири: “Энди кираверишинг мумкин...”, – деб бақирди у.

У диванда битта тунги кўйлагининг ўзида, пайпоқсиз, туфлисиз яланғоч оёқларини кўрсатиб, хўмрайганча шифтдаги фонарга жим тикилиб ётарди. Ўзи билан олиб келган бўхча очилиб, унда мен ўз револьверимни кўрдим-да: “Буни нега олиб юрибсан?” – деб сўрадим. У бир оздан сўнг: “Ўзим, шундай... Ахир, мен жўнаб кетаяпман... Яхшиси, сен буни уйингда эмас, шу ерда сақла... – деб жавоб қайтарди у. Хаёлимдан: “Йўқ, бу бекорга эмас!” – деган даҳшатли бир фикр ўтди.

Бундан кейинги суҳбатимиз узоқ, лекин зўрма-зўраки, совуққина ўтди. Ичимда ўлгудай қўрқиб турардим, – миямга бирор ақлли гап келиб қолармикин, деб кутардим, – мана, ҳозир, фикримни бир ерга жамлайман-да, охири энг муҳим қароримни айтаман деб интиқ эдим, – чунки мен бу учрашув биз учун сўнггиси эканини ёки ҳарҳолда бизни узоқ муддатли айрилиқ кутаётганини англаб турсам-да, ҳеч нарса қилолмадим, ўзимни бутунлай кучсиз ва ожиз ҳис этардим. У: “Чеккинг келса, чекавер..” – деди. – “Сенга ёқмайди-ку! – дедим мен. – “Энди менга барибир, – деди у. – Менга шампан виносидан бер...” Бундан мен шундай хурсанд бўлдимки, зеро, бу мен учун нажот эди. Биз бир неча дақиқа ичида бир шиша шампан виносини бўшатдик, мен унинг ёнига ўтирдим-да, қўлларидан ўпа туриб, бу айрилиқни кўтара олмаслигимни айтдим. У сочларимни тўзғита туриб, паришон ҳолда: “Ҳа, ҳа... Хотининг бўлолмаслигим, бу қандай бахтсизлик... Барчаси, бари бизга қарши, ёлғиз Яратганнинг ўзигина бизга хайрихоҳ... Мен сенинг қалбингни, тасаввурингни севаман...” Бу сўнги сўзлари билан нима демоқчи бўлди, билмадим. Мен юқорига – соябон тепасига боқиб: “Қара, сен билан бу ерда худди сағанада тургандекмиз. Қандай сукунат!” – дедим, у бунга маъносиз жилмайиб қўйди...

Соат ўнларга бориб, у очиққанини айтди. Биз олдинги хонага ўтдик. У жуда кам овқат еди, мен ҳам, — биз кўпроқ ичдик. Бирдан кўзи мен олиб келган енгил овқатга тушди-ю, “тентак, яна нималарни кўтариб юрибсан! Бошқа бундай қилма”, — деди. “Бу “бошқа” деганинг қачон бўларкин?” — дедим. У бир ғалати қараш қилди-да, сўнг бошини эгиб, қовоғи остидан кўзларини олайтириб қаради. “Исо, Марям, — деб пичирларди у, — биз энди нима қиламиз? Мен телбаларча сени хоҳлаяпман! Юра қол...”

Бир мунча муддатдан сўнг мен соатимга қарадим, соат икки бўлганди. “Ў-хў, кеч бўлиб қолибди, — деди у. — Ҳозироқ уйга кетишим керак”. Аммо, у жойидан ҳам қўзғалмай, қўшиб қўйди: “Биласанми, бу ердан жуфтакни қанча тез ростласак, шунча яхши, лекин жойимдан қўзғалолмаяпман. Худди бу ердан чиқиб кетолмайдигандек ҳис этияпман ўзимни. Сен Худонинг хоҳиши билан менинг ёзмишим, қисматимсан...” Ҳаттоки шуни ҳам тушунишни истамаяпман. Эҳтимол, у, кейин ёзиб қолдирган: “Ўлаяпман, лекин ўз хоҳишим билан эмас”, — деган сўзлар билан боғлиқ бирор нарса демоқчи бўлгандир. Бу сўзлар билан у менинг олдимда ўзини кучсиз, ҳимоясиз ҳис этган деб ўйлайсизми? Менимча, у бошқа нарсани: бизнинг толесиз бу учрашувимиз — тақдир, Худонинг истаги, у ўз ихтиёри билан эмас, Худонинг хоҳиши билан ўлаяпман, деган сўзларни айтмоқчи бўлган. Ваҳолонки, мен ўшанда бу сўзларга кўпам эътибор бермаганман, унинг ғалатиروқлигига кўникиб ҳам қолгандим. Кейин у дабдурустан: “Қаламинг борми?” — дея сўраб қолди. Мен яна ҳайрон бўлдим: унга қалам нега керак бўлиб қолди экан? Ён дафтардаги қаламни олиб беришга шошилдим. У ташриф қоғозимни ҳам сўради. Унга нималарнидир ёзаётганда: “Менга қара, ташриф қоғозга хат ёзиш ноқулай-ку”, — дедим. “Йўқ, бу шунчаки ўзим учун”, — деб жавоб берди. — Мен ўйлаб, ҳам ухлаб оламан, мени ёлғиз қолдир”. Ёзилавериб тўлдириб ташланган ташриф қоғозини кўкрагига қўйди-да, кўзини юмди. Ҳаммаёқ шундай тинчиди-қолдики, бундан эсинг оғиб қолиши ҳеч гап эмасди...

Шу алпозда ярим соатдан кўпроқ вақт ўтди. У бирдан кўзини очди-да: “Ёдимдан чиқаёзибди, мен узугингни қайтариб бергани келгандим. Кеча ўзинг ҳаммасига нуқта қўймоқчи эдинг-ку”, — деди совуққина қилиб. У қаддини бир оз кўтарди-да, узукни деворга қараб улоқтирди. “Наҳотки, сен мени севасан? — деярли қичқириб деди у. — Тушунолмайман, қандай қилиб сен мени бу ёруғ оламда яшашимга йўл қўйиб беряпсан! Мен аёлман, менда субут йўқ. Мен ўлимдан кўрқмайман — азоб чекишдан кўрқаман, холос, лекин сен битта ўқ билан мени, сўнг ўзингни марҳумга айлантиришинг мумкин”. Менга шу ерда аянчли аҳволимизнинг даҳшатли бир ҳақиқати аён бўлганди, энди қандай яқун топмасин, буни нима биландир ҳал этиш вақти келганди. Лекин уни ўлдириш — йўқ, асло, бу иш менинг кўлимдан келмаслигини сезиб турардим: мен ҳис этаётган нарса бошқа эди: мен учун ҳал қилувчи лаҳзалар етиб келганди. Мен револьверни олдим-да, тепкисини кўтардим. У ҳайқириб: “Нима? Фақат ўзингни отасанми? — дея ирғиб ўрнидан турди. — Йўқ, Исо номи билан қасам ичаманки, бундай қилмайсан!” — деди ва револьверни кўлимдан юлқиб олди.

Яна ўша юракни ўртовчи жимжитлик. Мен чўнқайиб ўтирардим, у эса қимир этмай ётарди. Бир вақт у ўзига-ўзи полякчалаб ниманидир гапирди-да, кейин: “Узугимни бу ёққа бер”, — деди менга. Мен унга узукни узатдим. “Ўзингникини ҳам!” — деди у. Мен бу буйруқни ҳам

бажаришга шошилдим. У ўзиникини қўлига тақди-да, менга ҳам узугимни тақишимни буюрди, кейин гапира кетди: “Мен сени ҳамиша севганман, ҳозир ҳам севаман. Сени ақдан оздирдим, азоб бердим, нима қилай, феълим шунақа экан, қисматимиз шунақа бўлди. Менга юбкални узатиб юбор-да, қора вино олиб кел...” Унга юбкални узаттим-да, винога кетдим, қайтиб келганимда ёнида заҳар солинган шиша идишни кўрдим. “Менга қара,— деди у қатъий оҳангда.— Ўйин-кулгилар шу билан ниҳоясига етди. Сен менсиз яшай оласанми?” Мен, йўқ, деб жавоб бердим.— “Ҳа”— деди у,— мен қалбингни, фикрларингни бутунича ўзимники қилиб олганман. Энди ўзингни ўлдириш учун иккиланмайсанми? Агар шундай қилолсанг, мени ҳам ўзинг билан олиб кет. Менинг ҳам сенсиз яшашимдан маъно қолмайди. Мени ўлдирганингдан сўнг, ўлаётганингда ва ниҳоят мен энди тоабад, бутунлай сеники эканимни билиб ўласан. Энди мен сенга ўз ҳаётимни сўзлаб бераман...” У бир оз дам олиб, ўзига келди-да, шошмасдан, болалигидан бошлаб бутун ҳаётини менга ҳикоя қилиб берди...

XIV

Мен ҳатто қайси биримиз ёзишни аввалроқ бошлаганимизни ҳам яхши эслайман... Ўшанда қаламни иккига бўлгандим.. Биз ёзишни бошладик ва ҳаммавақт жим ўтириб ёздик. Янглишмасам, мен энг аввал отамга хат ёздим... Сиз, нима учун мен отам “менинг бахтли бўлишимни истамаяпти” деб уларга қилган таънамни, менинг эса бирор марта бўлса-да, никоҳимизга отамнинг розилигини олишга ҳаракат қилмаганимни билмоқчимисан? Қайдам... Барибир улар бу никоҳга рози бўлмасдилар... Мен кейин полкдаги дўстларимга хат ёзиб, улар билан видолашганман. Яна кимга дейсизми? Ҳа, тузукроқ қилиб кўмишларини айтиб, полк кўмондонига хат ёзгандим. Демак, мен ўзимни ўзим ўлдиришимга ишонардим — сиз шундай демоқчисиз-да? Албатта. Хўш, нима учун энди буни қилмадим? Бу ёғини билмайман...

У, эсимда, шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб, ҳар томонини ўйлаб ёзарди; сўзни ёзарди-да, хўмрайиб деворга қараб кўярди... Хатларни унинг ўзи йиртиб ташларди, мен эмас. Ёзарди-да, йиртарди, тўғри келган томонга итқитарди... Назаримда, ҳатто қабр ҳам ўша сўнгги соатларда, ўша жим-житликда, мана шу фонус остида ёзган бекорчи мактубларимчалик кўрқинчли бўлмаса керак. Мен ўша кеча у менга нимани буюрган бўлса, ҳаммасига сўзсиз итоат этганман.

У тўсатдан: “Етар, бўладиган ишни тезроқ бўлгани яхши. Менга винодан узат, мени дуо қил, эй Худо!”—деб қолди. Стаканга вино қуйиб, унга узатдим, у қаддини бир оз кўтариб, винога бир чимдим кукунни ташлади. У винонинг ярмидан кўпини ичиб, қолганини ичиб қўйишимни сўради. Мен ичиб юбордим. У тоқатсизлана бошлади-да, қўлимдан маҳкам ушлаб: “Энди мени ўлдир, ўлдир мени! Севгимиз ҳаққи, ўлдир мени”,— дея ялина бошлади.

Буни қандай эплашим мумкин эди? Назаримда, уни чап қўлим билан кучдим,— ҳа, албатта, чапи билан — ва лабларига ёпишдим. У: “Алвидо, алвидо... Йўқ, ёки бўлмаса: Ассалом, энди буниси то абадга... Бу ерларда бирор нарсага эришолмадим, демак, энди бари у ерда, арши аълода...” Уни маҳкам қисиб турардим, лекин бармоғим револьверни босишга шай турарди... Эсимда, бутун аъзои баданим

қалтироқ босганини ҳис этардим. У полякчалаб: “Александр, севгилим менинг!” – дейишга улгурди, холос.

Бу соат нечада содир бўлди дейсизми? Учларда, шекилли. Ундан кейин мен яна икки соат нима иш қилдим? Лекин мен соат бирдан бошлаб Лихарев томонга кета бошлаганман. Қолган вақт унинг ёнида бўлганман ва ўзим билмаган ҳолда нарсаларни тартибга сола бошлаганман...

Мен нега ўзимни отмадим? Мен бу ҳақда ўйламасдим. Унинг жонсиз жасадини кўрдим-у, барчасини унутдим. Мен ундан кўз узолмасдим. Кейин ҳушимни йўқотган ҳолда уни ва хонани тартибга келтира бошладим... Мен сендан кейин ўзимни ўлдираман, деб берган ваъдамни бузишим мумкин эмасди, лекин лоқайдлик мени бутунлай домига тортган эди... Мен ҳозир ўз ҳаётимга ҳам худди шундай лоқайдлик билан қарайман. Аммо мени жаллод деб ўйлашларига ҳеч чидолмайман. Йўқ, йўқ! Балки, мен қонун олдида, Худо олдида гуноҳқордирман, лекин зинҳор унинг олдида эмас!

*Русчадан
Дилдора АЛИЕВА
таржимаси*

Эстон ҳикоялари

Энри КРУСТЕН

ШИРИН ХОТИРАЛАР

Ўша унутилмас тонгда хотиним кутилмаганда одатдагидан барвақтроқ турди. Мана, яқинда бир ёстиққа бош қўйганимизга ҳам ўттиз йил тўлади, шу ўтган давр ичида лоақал бирор маротаба бўлсин, мени бир он назаридан ҳеч четда қолдирган эмас. Уйда унинг тарақ-туруқ қилиб юришидан айниқса таъбим тирриқ бўлиб кетди. У эшикларни тақиллатиб, деразаларни тарс-турс қилиб очар, стулларни эса аямай у ёқдан-бу ёққа сурар эди. Тавба, ҳеч тушунолмаيمان: бу ишларини оҳистагина, шошмасдан қилса бўлмасмикин ёки бугун мендан барвақтроқ турганига шундай қиялптимикин-а? Булар камлик қилгандай, гоҳ полга чўткани тушириб юборади, гоҳ ванфиллатиб радиони қўяди, гоҳ финғиллаб хиргойи қилади. Устига-устак хуштак чалганига ўласизми...

“Тавба, худди безори кўча боласига ўхшайди-я! Невара кўрганига ўн кун бўлган кишиям ўзини шундай тутадими-а!” — ўйладим газабимни ичимга ютиб, сўнг жаҳл билан адёлни устимга тортдим-да, ухлашга ҳаракат қилдим. Агар қўққисдан чангютгич шиғиллаб қолмаганда, кўзим илиниб, бир оз ором олган бўлармидим. Ҳар қалай буларнинг ҳаммасига тишимни тишимга қўйиб чидасам бўларди-ю, лекин одатдаги вақтим бўлгани учун ўрнимдан туриб кетдим. Соат роппа-роса саккиз эди.

Болохонадан тушарканман, уй кўтарилганда анқийдиган ҳид бурнимга гуп этиб урилди. Ҳаммаёқ чип-чиннидек тозаланган. Пиллапоёю, унинг панжаларидан тортиб полгача ёғ томса ялагудек. Даҳлизнинг бурчакларида скипидар қўшилган тоғоралар билан иссиқ сув солинган челақлар турарди. Хотиним энди дераза пардасини дазмоллаб бўлиб, уни осмоқчи бўлиб турган эди. Ҳамма ишларини тугатгач, кийинди-ю, сўнг ҳар қандай зарур иши бўлишига қарамай, янги туғилган бола учун белгиланган хонага кирмаслигимга қасам ичириб, бозорга жўнади. Бу хона бошқа хоналарга қараганда мўъжазгина бўлса ҳам, жуда ёруғ — ойнаси катта, иссиқ ва шинам эди.

Хотинимнинг бирор нарсани эсдан чиқазиб, ярим йўлдан қайтиб келадиган одати бор эди. Бу гал унинг жўнаб кетганига ишончим комил бўлгач, янги туғилган бола учун жиҳозланган хонанинг эшигини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан очдим. Стол устида дока ва пахтадан ташқари, гўдак учун керакли бўлган нарсалар — пушти пахмоқ адёлдан тортиб, то антиқа жажжи қалпоқчагача бор эди. Очиқ деразадан хонага муздек шабада кирарди, бурчакдаги ҳозиргина ёқилган печдан ҳарорат тараларди. Қуёш чиққанда эди, ҳаммаёқ чарақлаб кетган бўларди.

Кечкурун шивалаб ёмғир ёғиб ўтганди. Эрталаб ҳаво булут, ҳаводан эндигина куртак ёзаётган япроқларнинг хушбўй ҳиди анқирди. Чамаси, ҳаво ўйга чўмгандек – нима қилишини билмаётгандек эди.

Бу ҳол узоққа чўзилмади. Хотиним кўлида бир даста гул билан қайтиб келганда, ҳаво очилиб кетди, соат ўн бирларда бизнинг хонамиз қуёш нурларидан мунаввар бўлганди.

Қуёш жамол кўрсатиб, заррин нурлари деразамдан мўралаганда, бугун атайин башангроқ кийинишга жазм қилдим. Қандай бахт-а! Мен жон-дилидан севиб, доимо ғамхўрлик қиладиган содиқ хотинимнинг мен ҳақимда қайғурмай, унинг йўл-йўриғисиз ўзим бир қарорга келдим. Ўйлаб қарасам, ўттиз йил мобайнида якка ўзимнинг биринчи марта бир қарорга келишим экан.

Мўъжазгина ёруғ болохонадан зап вақтида тушибман-да, куёвим қайнанасини туғруқхонага бирга олиб келгани келган экан. Хотинимнинг қувончи ичига сиғмай, нукул шошиларди. У чақалоққа атаб олинган нарсаларни қўлтиғига қистирганча, кетидан эшикни беркитиб олишимни уқтириб, физиллаганча чиқиб кетди.

Унинг ортидан қараб қолдим. Тавба, унинг буви бўлганига ҳечам ишонгим келмасди. Сочини қаранг-а, оппоқ пахта бўлиб кетибди. Бундан бир оз ранжиган бўлсам-да, мийиғимда кулиб қўйдим, ҳаётимизда бирор маротаба бўлсин ҳеч сан-манга бормаганмиз, менинг азиз хотинчам – ақл ўргатувчим бугун ҳеч қандай панд-насиҳат қилмай чиқиб кетди. Менга дакки бергани ҳам, ҳеч қандай юмуш буюргани ҳам йўқ..

Ярим соат менинг ихтиёримда эди. Нима қилиш керагу, нима қилмаслик кераклиги ўзимга ҳавола. Бахтга қарши, мен учун тамомила бегона бу кўнгилсиз вазиятда дурустроқ бирор нарса ўйлаб тополмадим. Тўғрисини айтсам, бир оз кайфиятим бузилди. Ниҳоят, чор-ночор узоқ, дилни орзиқтирувчи дақиқалар ичида – неварамни уйга олиб келганларига қадар уй ичида у ёқдан-бу ёққа танда қўя бошладим.

Мен деразадан машина дарвозамиз олдига келиб тўхтаганлигини кўрдим-у, шоша-пиша уларнинг истиқболига югуриб, худди эшик оғасидек эшикни ланг очиб юбордим. Энг олдинда чақалоқни кўтариб олган хотиним, унинг ортидан эса қизим билан куёвим келишарди. Нафсиламр, кўрган киши уларни бахтиёр ҳисобласа-да, бироқ ҳаддан ташқари уларнинг жиддийликларини кўриб ҳайрон қоларди. Янги туғилган гўдак ётқизиладиган хона эшиги олдида неварамга ҳурмат-ла таъзим қилдим-да, “хуш келибсан” деб алмойи-алжойи қилиқлар қилдим.

Бу ишни ўзимга гўдакнинг диққатини тортиш учунгина қилдим. Майнабозчиликни иқим сўймай, ўзимни гоятда жиддий киши ҳисобласам-да, унинг диққатини тортиш учун ҳар нарса қилишга тайёр эдим.

Шу заҳотиёқ барча уринишларимнинг беҳуда эканлигини пайқаб қолдим. Ҳа, бутун қилаётган ҳаракатларим беҳуда эди! Нима қилган бўлсам ҳам, барибир менга парво қилишмади. Мен ҳозир ортиқча одам эдим. Менинг бор-йўқлигим билан уларнинг ишлари йўқ эди.

Бунга тўла ишонч ҳосил қилгач, боққа соқолимни олгани чиқиб кетдим. Ширин ҳис-туйғу ўрнини аччиқ изтироб эгаллаб олди. Мени хўрлашдими, а? Ҳа, бу хўрлаш эди. Энг ажабланарлиси шу эдики, барибир мен ўзимни гоятда бахтиёр ҳисоблардим. Қийғос гуллаган олчанинг оппоқ гулли новдаси мен томон чўзилиб турарди. Назаримда у, худди мен томонга узатилган майин кўлдек туюлиб, кимдир: “Бу ер бахтга тўлиқ, кел, қучаман”, деб шивирлаётганга ўхшарди.

Тез орада оқ тунли ёз кунлари бошланиши ҳақида хаёл сура бошладим. Изтироб чекиб, бутунлай тушкунликка тушган пайтингда хаёл сурмасанг, қай маҳал хаёл сурасан? Шумурт оппоқ гуллаб, салқин баҳор тунларида дилни қитиқлаб тараладиган муаттар ҳиди ҳақида хаёл сурарканман, беихтиёр қувончдан қалбим жўшиб кетди...

Ниҳоят, яна уйга қайтиб янги туғилган гўдак ётган хонанинг эшигини очдим-у, стол устидаги пахта билан доканинг янада кўпайиб кетганлигига кўзим тушди, чақалоқни кўришдан умидим бўлмасанда, лоақал овозини эшитарман, деган хаёлда ичкарига кирдим.

Хотинимга:

– Жонгинам, бир оз сайр қилиб келмоқчиман, нима дейсан?— дедим.

Шундай дедим-у, ялт этиб куёвимга қарадим. Унинг шу топдаги ҳолатини кўриб, бир вақтлар қачонлардир менинг ҳам бошимга тушган кунларни эслаб, унга раҳим келиб кетди. Бу ёш ота бир чеккада довдираганча, қисилиб-қимтиниб аёлларнинг навбатдаги буйруқларини кутиб турарди.

Шу ондаёқ хотиним қизимга:

– Борний кислота қаерда? — дея мурожаат қилиб қолди.

– Борний кислотами? — саволни қайтарди қизим эрига қараб қўяркан.

Бошимга куёвимнинг куни тушмаганига худога шукур қилиб, эшикни ёпиб қўйдим. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас ниҳоятда пухта ўйлаб олганимдан сўнг, шу дақиқада бахтимни яна бир бор синаб кўрмоқчи бўлдим.

Шу сониядаёқ яна янги туғилган гўдак хонасининг бўсағасида пайдо бўлдим-да:

– Кечирасан, сайр қилиб келишни ортиқ орқага суролмайман,— дедим овозимни баландлатиб.

Одатда хотиним уйдан чиқишим олдидан кийимимни синчиклаб кўздан кечирар, бирор ерини тўғрилаш ёки чўтка билан тозалаш керакми, деган мақсадда текширар эди, сўнг чўнтақларимни кавлаб, уларда нечта дастрўмолим борлигини аниқлаб, энг тозасини бериб юборарди, бу ишларга ўрганиб қолган эканман.

Куйманчиқ хотиним ҳозироқ ҳамма ишини ташлайди-ю, югурганча даҳлизга чиқиб, ғамхўрлик билан менга танқидий кўз ила бошдан-оёқ назар ташлагач, бир чеккада аввалги ишларини қилади, деб ўйлагандим.

Бахтга қарши, не кўз билан кўрайки, унинг бутунлай парвойи фалак эди.

– Мен бирор соат айланиб келаман,— дедим тоқатим тоқ бўлганини билдириб, хотинимнинг эътиборини жалб қилиш учун.

Буни қарангки, шу ондаёқ неварамнинг қўнғироқдай овозини эшитдим.

Бу ингичка овоз афтидан, ёш онани — қизимни эсанкиратиб ва кўрқитиб юборди, куёвим эса қувонч-ла ҳамда гуноҳкор кишидек илжайрди, хотиним бўлса:

– Вой, менинг дўндиқчам, вой, менинг жажжигина полапоним!— дея чақалоқни эркаларди.

Ишончим комилки, бу жажжигина полапон ҳар қалай мен эмасдим, Ҳа, худо ҳаққи, ишонтириб айтаманки, мен эмасдим!

Хотиним қанчадан-қанча ширин-шакар сўзлар айтиб, каравотча хизматини ўтаётган оппоқ сават устига энгашиди, маълумки, чақалоқ ё кутилмаганда дунёга келади ёки уй эгалари каравот келтириб қўйишга ҳамда чиройли ном топишга улгуролмасларидан туғилади.

Хотинимнинг ҳозирги феъл-атвори мени қийин аҳволга солиб қўйди. Ғазабим қайнаб, эшикни ланг очдим-у, хотинимнинг гашига тегиш учун зарда билан:

– Айланиб, бир оз кечиксам, хавотирланма,— деб огоҳлантириб қўйдим.

Йўқ, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Ортиқ менинг уларга керагим йўқ эди. Бошим очик, қайга бормоқчи бўлсам тўрт томоним қибла, очиги, тариқча бўлса-да, бу мени хурсанд қилмасди. Бироқ орқамдан кўча эшиги қарсиллаб ёпилиб қолгандагина ўзимни қафасдан учиб чиққан қушдек енгил ҳис этдим.

Атрофга ҳавас-ла боқардим. “Авваллари булар қаерларда эди?” ўйлардим кўчанинг икки бетидаги ва атрофдаги боғлардаги заранг дарахтининг қийғос гуллаганини пайқаганимдан ҳайратда қолиб. О, заранг дарахтлар! Олтинранг дарахтлар! Улар шундай барвақт гуллайдики...

Қалбим севинчга тўлиб-тошарди. Ўзимча гингиллай бошладим. Кўққисдан миямга бундан ўн йил олдин куйланадиган қандайдир эски кўшиқ келиб қолди. Бир неча сўзларини ёдимдан чиқазган эканман, янги сўзларни ўйлаб топишга тўғри келди. Бекордан-бекорга сандироқлаб юриб-юриб, ниҳоят, дуч келган бир автобусга бирдан сакраб чиқиб олдим. Заррача бўлса-да, бу мени ташвишга солмади. Чунки ер думалоқлигини, ундан ташқарига чиқиб кетиб бўлмаслигини ҳамма қатори мен ҳам биламан.

Ярим соат йўл юрганимдан сўнг билсам, шаҳар марказига етиб қолибман, автобусдан тушдим. Тушки вақт бўлиб қолганди, кўча қаерларгадир шошаётган одамлар билан гавжум. Буларни кўргач, клубга бориб овқатланувчи эски ошнам эсимга тушди. Бундан икки йил аввал хизмат қилиб, пенсияга чиқмасимдан олдин биз кўпинча тушликни бирга қилардик. Бугун кўққисдан мени кўрса, роса ҳайратдан донг қотса керак, мен бўлсам хурсандлик-ла бир стакан вино устида уйдан қочганлигимни ҳикоя қилиб бераман.

“Демак, уйдан “қуён” бўлибсан-да?” — дейди у ҳеч қандай гинакудуратсиз самимий мириқиб куларкан.

“Ҳа, жуфтакни ростладим”, — дейман ошнамга унинг беғараз дўстона кулишидан завқланиб.

Клуб томон бориладиган йўлдан шундай хаёл суриб борардим. Гапнинг очигини айтсам, у ҳақида ўйласам, юрагимнинг аллақаерини худди тикан тирнаётгандек бўларди. Баногоҳ, жуда зарур бўлиб қолсам-у, мени қидиришса... Шунда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган иш бўлади, буни қаранг-а, мен йўқолиб қолсам-а. Тўсатдан ғойиб бўлганим билинганча, ҳар қалай хафа бўлишса керак. Ана унда томошани кўрасиз. Хотиним дарҳол милицияга: “Эрим йўқолиб қолди!” деб кўнғироқ қилади-ю, белгилари шундай-шундай дея тушунтира кетади... Яъни кўринишдан дунёни сув олса тўпиғига чиқмайдиган ювош одам дейди. Бироқ ўн йилда бир жаҳли чиқади, шунда ҳеч кимни, шу жумладан, ўзиниям аямайди, дейди.

Беш йилдан бери ҳали бирон маротаба аччиқланганимни билмайман. Демак, шу йил ичида ҳар қандай номаъқулчиликлару беадабликларга ҳамда уйдан ташқарида бўладиган пасткашликларга ва уйда тирноқ остидан кир излашларига чидаб, лом-мим демай келдим. Турган гапки, жанжални ёқтирмаслигим, юмшоқ кўнгиллигим мени ўйинчоқ магазинига киришга мажбур этди. Нимадир сотиб олиб, уйда бирор кўнгилсизлик кутиб турган бўлса, шу заҳотиёқ олган нарсамни рўкач қиламан-да, неварам учун ўйинчоқ магазинига кирганлигимни айтиб, оғизларини очирмай қўяман.

Бу арзимаган ишга кўп вақтим кетмайди, деб ўйлагандим, ён-веримдаги ўйинчоқларнинг азбаройи кўплигидан қай бирини олишни билмай, миям гангиб қолди. Гангиб қолганимни сезган ёшгина, қадди-қомати келишган сотувчи қиз ҳожатимни чиқариш учун мен томон кела бошлади. Керакли нарсани тополаманми-йўқми деб неварамнинг ярим ойлигини унга шипшитиб қўйдим. Узоқ ўйлаб, ниҳоят, резинкадан ясалган чийиллайдиган кучукчани харид қилиб чўнтагимга солдим.

Бир неча дақиқадан сўнг клубга кириб келдим. Ҳамма жой банд. Ресторанни синчиклаб кўздан кечирдим, бироқ мен ахтараётган эски ошнам офтобда исиниш учун ташқарига чиқиб кетган кўринарди. Бирга ишлаган вақтимизда иккимиз шундай қилардик.

Энди чиқиб кетишга чоғланиб турган ҳам эдимки, ногаҳон бир пари пайкар таманноли қадам ташлаганча тўғри мен томон келаверди. Тавба, худди фариштанинг ўзи-я, мунчаям гўзал! Кўзларим чақнаб, аграйганча қараб турган эдим, ўша соҳибжамол фаришта бирдан отимни айтиб чақириб қолди. Мен уни танимаганлигимдан, ўзимча пойма-пой чулдираб қўйдим. Афтидан, жуда кулгили ҳолга тушган бўлсам керак, шунинг-чун, қиз хандон отиб кулди-да, қўлимдан тутганча узоқдаги бурчакда бир қиз билан йигит ўтирган стол томонга бошлаб кетди.

Бу ёшлар мени танишар экан-да, дея кўнглимдан ўтказдим-у, сўнг, ниҳоятда эҳтиёткорлик-ла суҳбатлашишни кўнглимга тугиб ўтирдим. Эски ўқитувчиларнинг пешанасига шундай ёзилган бўлса, қайга ҳам қочиб қутуларди дейсиз; ақл-ҳушларини топиб, катта бўлиб қолган ўқувчилар дарҳол танийдилар, сиз бўлсангиз ҳар вақтдагидек уларни узоқ эслашга ҳаракат қиласиз. Ёшлар доимо сизга қарши тил бириктиргандек бўлишади, сиз бўлсангиз, ҳимоячисиз якка қоласиз. Вақтдан ютиш учун бамайлихотир кўз-ойнагингизни арта бошлайсиз, бироқ ҳамма вақт ҳам бу қўл келавермайди.

– Гапнинг сирасини айтсам, бу ерга эски ошнамни учратарман деган умидда киргандим,— дедим ҳамон атрофга алангларканман.

– Эски ошнамнинг ўрнига уч нафар ёшларни учратдингиз,— деди мени столга таклиф қилган қиз. Қолган икки ёш унинг гапини маъқуллаб кулди.

– Ҳақ гапни айтяпсиз,— жавоб бердим ҳамон ҳеч нарсага тушунолмаётган бўлсам-да, шубҳа билан уларга қараб.

– Эшитишимча, пенсияга чиққанмишсиз-а?— сўради ёнимдаги ёш йигит.

– Афсуски, шундай!— дедим бошимни иргатганча унинг гапини маъқуллаб хижолатдан қутулиш учун хиёл кўзимни сузганча:— Менинг ёш дўстларим қалай?— дедим.

Мени столга таклиф қилган қиз, шу йил университетни тугатамиз, деб жавоб қилди.

Ҳеч нарсага тушунолмамай ҳайратдан донг қотганча ҳамон хаёлга чўмиб ўтирарканман, лоп этиб миямга бир фикр келди. Бундан руҳланиб кетдим.

– Ҳа,— дедим яна тусмоллаб,— бундан беш йил аввал ёш бола эдингизлар, ўшанда оддийгина қилиб номингизни айтиб чақираверардик.

– Ҳозир ҳам аввалгича айтаверинг,— деди ёнимда ўтирган қиз.

– Йўғ-е, энди ундай деб бўлмас.

– Нега энди бўлмас экан?– ажабланиб сўради қиз.—Агар сиз ҳозир ҳам менинг исмимни оддийгина Хельга деб атасангиз, бошим кўкка етган бўларди.

О, Хельга! Шу заҳоти кўз олдим ёришиб кетгандек бўлди. Ахир бу қизни жуда яхши танирдим-ку, шунақаям чиройли куйларди, унинг ажойиб овози бор эди. Эсимда, ўқишни битириш кечаси болаларни анча-мунча қайин дарахтини кесиб ташлаганлиги учун қойиган эдим, шунда қизча дарҳол жиддийлашиб, қизариб кетганди. “Тантана-ку, яхши, лекин шунча дарахтни нобуд қилиб ташлаш шартмиди?” — дегандим ўшанда.

Аттестат олишгач, қиз мени қидириб топди-да, гулдастаси ичидаги энг катта ва чиройли саллагулни олиб менга тақдим этди. Шу ондаёқ саллагулни кўкрагимга тақиб олганимда борми, билмадим юрагим қай кўйга тушарди?

Биз шу ўтган кунлар ҳақида сўзлашдик, мен ўша ўқишни битириш кечасидаги тўсатдан гулдираган момақалдиуроқни эсладим. Мен буларнинг ҳаммасини балки сўлиб қолган қанчадан-қанча қайинлар туфайли жуда яхши эслардим, бироқ ёш дўстларим буларнинг ҳамма-ҳаммаси бутунлай ёдларидан чиқиб кетганлигини айтдилар. Биринчи момақалдиуроқ! Қандай қилиб уни эсларидан чиқарганикинлар-а? Столимиз олдида қорачадан келган, чакка соқол қўйган йигит пайдо бўлгунга қадар, тахминан, ярим соат у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Бурунлари остидаги ингичка мўйлови қоп-қорайиб турар, кўринишидан жуда жоҳилга ўхшарди. Менга кўзи тушгани ҳамон еб юборгудек ўқрайиб қараб қўйди.

Мен уни танитай, қўрққанамдан бу дароз йигит шу сониядаёқ безориларча жиғимга тегиб ё биқинимга тушириб, суробимни тўғрилаб қўймасин, деб ирғиб ўрнимдан туриб кетдим. Кейин билсам, чакка соқол қўйган йигит безори эмас, балки ўқувчим экани мени тамоман ҳайратга солди. Унинг исми Харальд эди.

Маълум бўлишича, ёш дўстларим шаҳар чеккасига кўнгили ёзгани чиқмоқчи эканлар, Харальд эса ижарага машина олиб, уни ҳайдаб келган экан.

Хельга мендан биз билан бирга боришни истамайсизми, деб сўраб қолди. Саёҳат узоққа чўзилмайдими деб суриштириб ўтирмасданоқ, машиналарида менга ҳам ортиқча ўрин топилса, ўзимни гоёйда бахтиёр ҳисоблашимни билдирдим.

Албатта, машина беш кишилик бўлгани учун менга ҳам жой топилди.

Қорачадан келган дароз йигит рулга ўтирди, менга эса Хельга билан ёнма-ён ўтиришга тўғри келди. Бу сафаримизни сизга батафсил баён қилиб беролмайман, албатта. Ахир ўзингиз баҳорнинг, ёш улфатларнинг, ижарага олинган машинанинг қандай бўлишини менданам яхши биласиз. Агар сиз уларга менинг бува бўлганлигимни, устига-устак нафақадалигимни айтсангиз борми, буни шу ондаёқ тан олган бўлардим. Нафсиламр, шуни баён қилишим мумкинки, шундоққина ёнимда ёшгина қизча ёқимли чулдираб ўтирган бир пайтда миямга келган фикрлар ва кўнглимни қитиқлаган ҳис-туйғуларни айтиб берсам бўлармиди? Менинг ёшимдаги ҳар бир киши ҳам фақат хаёл оғушига берилишни ёқтирмай, қандай қилиб бўлса-да, ҳамроҳларининг кўнглини овлаб кетишга уринарди. Шу топда ўзимни худди ёшлардек абжир ва шўх ҳис қилардим. Ўз-ўзимга мен эркинман, ҳеч ким мени қидирмайди, янги туғилган гўдакнинг шарофати билан хоҳлаган пайтимда қайтаман, қаерга борганлигимни ким ҳам билиб ўтирибди дейсиз, дердим.

Бир оздан сўнг гўзал ўрмон чеккасидаги қўлнинг бўйида тўхтаганимизда қуёш ботай деб қолганди, ҳамон кўнглим тинчимай безовталандим.

Ёшлар балиқ тутадиган қармоқларини олволган эканлар. Кўп ўтмай улардан бири – чакка соқол қўйган йигит қамишлар орасидаги бир солни кўриб қолди-ю, унга чиқиб сузиб кетди. Унинг ўртоғи эса сувга қармоқ ташлаб, қайин илдизлари ўртасига ўтириб олди. Биз эса қизлар билан гулхан ёқишни ўз зиммамизга олдик. Шу ерда, гулхан ёнида уйимни қўмсаб қолдим. Қилган ишимдан пушаймон бўла бошладим, бироқ ёнимдагилардан уялганимдан бу хаёлларни тезда миямдан чиқариб ташлашга ҳаракат қилдим.

Кун ярмидан оққанда Хельга ҳеч қандай сўзсиз менга қўлини узатди. Унинг қўлидан тутдим. У лом-мим демади, бироқ маъюсланиб ўтирганлигимни фаҳмлаганини дарҳол сездим.

– Ҳечқиси йўқ, – деб қўйдим.

Эгри-бугри қирғоқ ҳамда қамишзор билан ўралган мўъжазгина сувнинг тип-тиниқ суви тўлқинланиб кетди-ю, қоп-қора шарпа кўринди. Бу солдаги Харальд эди.

– Юринг, ўтин топиб келамиз, – деди қиз.

Унинг сўзини икки қилгим келмади. Бир-биримизнинг қўлимизни ушлаганча, миқ этмай тепаликка чопқиллаганча чиқа бошладик. Ниҳоят, тепаликнинг энг чўққисига чиқиб олдик. Қарандир, олис-олислардан итнинг увиллагани эшитилди. Ногаҳон, қиз таққа тўхтади-да, шундоққина қаршимга келиб, қўзларини ерга тикканча:

– Агар шу баҳор тунни, шу кўл, атрофдан эшитилаётган сирли товушлар бўлмаганда эди, худо ҳаққи, ҳеч қачон бу сўзларни айтишга журъат этолмаган бўлардим, – деди.

У ҳис-ҳаяжон билан айтаётган сўзига жавоб кутгандек, бир оз жимиб қолди.

– Ҳа, бугунги тун ниҳоятда ўзгача, – дедим ҳаяжонимни босиб.

– Менинг биринчи севгим Сиз бўлгансиз, – деди Хельга бир оз жимликдан сўнг майин овозда.

Қайлардандир, тепалик ортида тентакқуш сайради. Боятдан бери бошини қуйи солиб турган қиз нигоҳини менга тикди. Бир-биримизнинг қўлимиздан тутдик, қизни бағримга тортдим. Бошқа илож йўқ эди. Шундоққина бир-биримизнинг нафасимизни ҳис қилиб турган бир пайтда бу ажиб баҳор тунини тотли бўса ила ўткашишга ҳақли эдик, бироқ афсуски кутганимиздек бўлмади, фалокат босиб кўкрак чўнтагимдаги резинадан ясалган кучукча чийиллаб юборди.

Худди эр-хотинлик аҳду паймонига хиёнат қилиб, таънаю маломат сўзлари эшитилаётгандек, кўққисдан саросимага тушиб қолдим. Шундай кўнгилли дақиқада бу ўта келишмаган туйғу эди. Қиз бу ҳолатимдан ўзини тутолмай қаҳ-қаҳлаб хандон отганда, уялиб хижолатдан ерга кириб кетай дедим. Тепалик ортида сайраётган тентакқуш жимиб қолди. Мана, эртақ ҳам тугади...

Гулхан ёнига қайтиб келганимизда тип-тиниқ сув устидаги қора шарпа гойиб бўлганди, сол қамишлар орасида чайқалиб турарди, қирғоқдаги йигит, худди безовта шердек у ёқдан-бу ёққа ҳаяжонланганча юрарди. У Хельгани бир четга чақириб олди, қарасам, бир-бирларига зўр бериб ниманидир тушунтиришга уринаяптилар, ҳафсалам пир бўлиб, ўрмондан олиб чиққан ўтинларни сўнаётган гулханга ташламай қўйдим. Тез орада биз ортимизга қайтдик.

Куёш эндигина борлиққа заррин нурларини сочаётганда машина уйимнинг дарвозаси олдига келиб тўхтади. Қайтаётганимизда ҳамроҳларим қовоқларини уйганча, менга унча рўйхуш бермай келдилар, бироқ хайрлашганимиздан сўнг ҳаммалари бирдан жонланиб кетдилар. Ҳатто Харальд рулдан тушиб, менга:

– Кечирасиз, сизга дағаллик қилдим, бошқа иложим йўқ эди, сиздан рашк қилдим,— деди.

Қандайдир болаларча соддадиллик билан иқроп бўлиб айтилган бу сўзлар менда йигитга нисбатан меҳр туйғуларини уйғотди. Негадир унга ўзимни жуда яқин олиб, шу тобда у билан дардлашгим келиб кетди.

Мен кулдим-да, сўнг: “Шу он ёндим ҳижрон ўтида...” дея куйлай бошладим.

Назаримда, мени тўғри тушунишди. Машина жойидан қўзғалганда, Хельга:

– Келаси баҳор яна тентакқуш сайраганда кўришамиз!— дея қичқирди.

Ниҳоят, эҳтиёткорлик-ла ҳеч кимга сездирмай, бир кеча тарк этган уйимга кирдим. Ҳамма ухлаб ётгандир деб умид қилсам-да, яна кўз ёшлари-ю, таънали сўзлар билан кутиб олсалар-а, деб юрагим пўкиллай бошлади. Бироқ мен ўйлаганчалик бўлмади. Менинг мулойим, сочлари оппоқ шўрлик хотиним кўрарга кўзи йўқ бўлган чангларни зўр бериб артиш билан овора эди, ҳозир неварасини олиб келгандан буён эса чангларни аввалгидан минг чандон ёмон кўриб қолган эди.

Мен унга “ҳорма” дедим. У индамади, бироқ бир ондан сўнг ажабланганча:

– Сен ҳам бугун каллаи саҳарлаб туриб олибсанми?— деб сўради.

– Ҳа,— деб жавоб бердим ўзимни овсарликка солиб, сўнг ҳамма гапни очиқ айтишни ҳам, ёлғонлашни ҳам билмай тезроқ жўнаб қолдим.

Энди кўзим очилди, кўпгина нарсаларга ақлим етадиган бўлиб қолди, мендаги бу янги хислатлар мени хотиржам ва бардам қилди. Неварам ухларди, қизим эса оппоқ каравот ёнида бедор ўтирганча ҳажми ниҳоятда катта бўлган “Ёш болалар овқати ва гигиенаси тўғрисида”ги китобни ўқиб ўтирарди. Хонанинг бир бурчагида эса пинакка кетган ёки ўй-хаёллар оғушига берилган куёвим тиззасига “Оналик илми” китобини кўйиб ўтирарди.

Ўзимнинг болохонамга чиқдим, деразамни очарканман, янги, ширин хотиралар хаёлимни ўғирлади. Қулоғим остида ҳамон Хельганинг: “Келаси баҳор яна тентакқуш сайраганда кўришамиз!” деган сўзлари жарангларди. Келаси баҳорда! Йўқ, учрашолмаймиз. Кейинча, уйимизда янги чақалоқ туғилганда учрашсак, бу бошқа гап.

Рудольф СИРГЕ

КУЙ СЕҲРИ

Кеч кирганида дераза олдига келиб ўтираман-да, шуъладан тўқ қизил тус олган булуларнинг уфққа чўкишини томоша қиламан. Майсаларга шабнам тушиб сўлгин тус олгандек сезаман ўзимни, бугдой бошоқчалари эгилгандек бошимни куйи соламан.

Шундай пайтларда доимо деворда осиглиқ эски скрипкани оламан-да, созлай бошлайман. Билмайман, қандай қилиб бўлса-да, созанда бўлишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйганман. Овозлар, оҳанг, куй — ҳаммаси дарҳол ўз-ўзидан чиқа қолади. Охирига бориб нима чалганимни ҳечам эслолмайман.

Ниҳоят, чарчагач, скрипкани бир четга олиб қўяман. Шунда ёлғиз ва гариблигим жуда билиниб кетади. Ахир ёлғиз бўлсам, ким учун ҳам чаламан, бирор нарса чалишимни илтимос қилувчи кимса ҳам йўқ, чуқур тин олиб ўксиганча кечки салқинда изтиробли ўйлардан фориг бўлиш мақсадида дераза токчасига кўкрагимни бериб атрофга боқаман.

Узоқдаги дарёчадан моторли қайиқчанинг овози эшитилади, қайлардандир мандолина торларининг кимнингдир бармоқлари орасида титраб, инграган нидоси кулоққа чалинади. Ён-атрофдан эса эчки боласининг “ме-е”! деб маъраши ва уйқусираган гўдакнинг энтикиб йиғлагани эшитилади. Мана буларнинг ҳаммаси шаҳар атрофидаги кечки манзара.

Вақт ҳам ярим кечага яқинлашиб қолди: кўчада ҳеч зор кўринмайди, очиқ деразалардаги чироқлар бирин-кетин сўнмоқда, аста-секин эсаётган шабададан чиройли дарпардалар оҳиста хилпирамоқда.

Узоқдан аёл кишининг энгил қадам товуши эшитилди. У эгилганча йўлни кесиб ўтди-да, қўлида бир даста оқ гул кўтарганча тўғри деразам томон кела бошлади.

Бу рўпарамдаги уйда истиқомат қилувчи кўшним эди. Уни кўринишидан дарров танийман. Кўзлари мовий, доим кул ранг пальто кийиб юради, сочлари эса калта қилиб қирқилган, оёқлари чиройли.

Кечки пайтлари уни дераза токчасига тирсагини тираб турганини ё бўлмаса очиқ деразам атрофида айланиб юрганини кўраман. Гоҳ-гоҳ мен тарафга диққат-ла нигоҳини ташлаб қўяди.

Бугун эса ҳеч қутилмаганда қаршимга келиб тўхтади-да, мовий кўзлари-ла тўғри юрагимга қарамоқчи бўлгандек, тикилиб, ниҳоятда майин овоз билан:

— Чаласизми?— дея оҳиста сўради.

— Сиз учунми? — сўрадим ҳайратдан донг қотганча.

— Мен учун ҳам, ўзингиз учун ҳам...

У чалишимни кутиб, учта оқ гул ушлаган жажжигина кафтчасини деразам токчасига қўйди.

— Қуй чалишни ўрганияпсизми?

— Йўқ. Бутун вужудим билан эшитишни севаман.

Нима қилаётганимни ўзим билмасдим. Скрипкани кўлимга олдим-да, телбаларча чала бошладим. Камон остидан чиқаётган садолар нола қилиб, инграр ва фарёд чекарди. Фарёд чекаркан, мунгли инграр, шўх авжга чиққанда эса кулаётгандек туюларди.

Кўшним кўйни скрипкадан кўз узмаган ҳолда жон қулоғи билан тинглар, қўлидаги гуллар эса титрарди.

Ярим тундаги бу фаройиб чалишни тугалларканман, кўшним чуқур тин олди, бу кўкрагининг кўтарилиб тушишидан аниқ сезилиб турарди.

— Раҳмат!— дея таъзим қилди-да, сўнг гулдастаси ичидан оппоқ гулни олиб деразам токчасига қўйди-ю, раҳмат дейишимни ҳам кутмаёқ гойиб бўлди. Кетаётганда менга нигоҳини шундай тикдики, бундан қалбим ларзага келди.

Гулни кўлимда анча вақтгача айлантириб турдим. Бошқа гулларга қараганда унинг оппоқлиги ва ниҳоятда тозаллиги мени ғоят ажаблантирарди. Бугунги рўй берган сирдан нима бўлганига тушунмай, ҳамон эс-ҳушимни йиғолмай турардим.

Шу кеча ўзимни одатдан ташқари тетик сездим. Бир оз ором олиш учун деразани ёпмоқчи бўлганимда, тун оқара бошлаган, даладан тўрғайнинг сайраши эшитиларди.

Стакандаги нарғис гулни худди муқаддас нарсасдек авайлаб стол устига қўйдим. Ҳар куни эрталаб ишга кетиш олдидан беихтиёр унга қараб қўяман. “Бу гулни нега менга ҳадя қилди экан?” деган савол ҳатто хаёлимга келмайди.

Иккимизнинг ўртамизда галати алоқа пайдо бўлди: миқ этмай бир-биримиз томон талпинамиз, гуллар орқали бир-биримизга қараб қўямиз ё бўлмаса табассум инъом этамиз.

Мана, биз рўпарама-рўпара ўтирибмиз, у йўлнинг нариги бетида — мендан бир оз юқори қаватдаги дераза олдида, мен эса — пастда. Бир-биримизга қараб жилмаямиз...

Кулгили бирор нарса бўлмаса-да, иккимизнинг нигоҳимиз бир-биримизга тўқнаш келиб қолгудек бўлса, беихтиёр ўз-ўзидан оғзимизнинг таноби қочади.

Шу ондаёқ унинг чеҳраси тамоман кишини ўзига жалб қилувчи тусга киради: иягини кўкрагига тираганча, бир кўзининг қири билан тушиб турган соч тутамлари орасидан менга қиё боқади.

Баъзан кечқурун унинг челақ кўтариб йўлакдан қудуққа сувга кетаётганини кўриб қоламан. Туфли кийган оёқлари ниҳоятда келишган.

Шунда мен дарпарданинг ортига яширинганча узоқ вақт унинг кетидан термилиб қоламан. Қараётганимни у на биледи, на кўради. Бироқ шунга қарамай унинг ўнқир-чўнқир ерлардан болдирини кўрсатиб, кўзни ўйнатиб назокат билан қадам ташлашидан аёл ортидан биров кузатиб турганлигини сезишини англайман.

Ҳар куни кечасию кундузи уни кўришни истардим, сиймоси эса сира кўз олдимдан кетмасди. Уни деразаси олдида пайдо бўлишини интизорлик-ла кутиб, деразамнинг олдида чиқиб ўтираман. Узоқ вақт кутаман. Афтидан кўшним уйда эмасдек кўринади. Деразалар ёпиқ. Вақт ярим тундан оққанда ботинкам ва камзулимни ечиб, энди ётмоқчи бўлиб турганимда, ногаҳон унинг шаҳар тарафдан келаётганлигини кўриб қолдим.

У кўчанинг нариги чеккасидаги йўлкада — тўғри менинг деразам қаршисида тўхтади. Яна қўлида бир даста гул, уларни силкитганча:

— Хоҳлайсизми?..— деди.

— Бўлмасам-чи...

— Ундай бўлса келинг!

— Ўзингиз олиб кела қолинг!

— Йўқ, ўзингиз келишингиз керак.

Ниҳоят, бир пой ботинкада, уни ҳам бўлса ипини тақмай, камзулсиз, қуруқ нимчада унинг олдида бордим. Чанг-тупроқ йўлдан каловланганча чопиб борардим, чамаси, бу жуда кулгили кўринган бўлса керак. У мени хахолаб кулганча кутиб оларкан:

— Худди от минган рицарлардек келдингиз-а,— деди.

— Ялангоёқ рицарь денг,— дедим унинг сўзини тўғрилаб.

У менга ўртасида қизил гунчали кичкинагина кўм-кўк новдача узатди-ю, нигоҳини менга тикди.

Шундай қарадики...

Бу қарашда қандай маъно бор экан-а?!

Кўзлари олам-олам маъно-ла олтин яллиғидек чақнарди!

Қаради-ю, тезда кўлини узатганча қаёққадир шошаётгандек ёки хурккандек зумда кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Қаерга кетди? Нима учун?

Нима бўлаётганига тушунолмади, гангиганча хонамга деразадан ошиб тушдим. У ҳади қилган гулга қардим. Бу доим очилиб, атрофга хушбўй ҳид таратиб турадиган наъматак гунчасининг шохчаси экан. Тўсатдан гунчанинг юрак шаклида эканини пайқаб қолдим. Худди қушчанинг ниҳоятда кичкина ва титраётган юракчасига ўхшарди.

Лекин буни ҳади қилганда унинг ҳам юраги титраганмикин?

Бир куни кечки пайт ўртоғим билан боққа концертга бордик. У билан кўпчиликдан нарида одамларга қўшилишни истамайдиган айрим хаёлпарастлар ўтирадиган қоронғи “овлоқ” хиёбонда сайр қилиб юрардик. Очиқ майдондаги тўп-тўп одамларнинг гала-говури авжида, у ерда мушақлар отилиб атрофга ёғду сочади: фавворалар осмонни ранг-баранг безак ва айлана учқунли ёйларга тўлдириб ташлаган.

Ногаҳон кўкрагимдан ўқ егандек турган жойимда қотиб қолдим: қиз заранг дарахтининг соясида бошини қўллари орасига олганча, нигоҳини ерга тикиб турарди. Кўринишдан ғамгин ва хафа. Бугун кўлида на гул, чеҳрасида на табассум бор эди. Мени кўрган бўлса-да, лоақал қиё боққани йўқ. Нима бўлди экан-а?

Ҳамроҳимни қолдириб, аста унинг ёнига бордим.

— Нега хафасиз?

— Нега энди хурсанд бўлай...

— Бошингизга бирор кулфат тушдими?

У лабларини билинар-билинемас қимтиб кўйди.

— Йўғ-э, шундоқ, ёлғизликдан зерикдим.

— Э-ҳа, шунинг учун денг?

— Ҳа, шунинг учун...

Ҳамроҳликка таклиф қилиш эсимга келмаганлиги учун ундан узр сўрадим. Бироқ у қандайдир ноаниқ ажиб ҳаракат-ла менга шундай қарадики... Қандай дейсизми? Тошни ҳам тешиб юборарди унинг қарашлари.

Сесканиб кетдим. Таклифимга зор эмаслиги шундоққина афтидан сезилиб турарди. Бу ерда ўзимни ортиқча сеза бошладим. Ортиқ ялинишга гурурим йўл бермай, энди кетишга чоғланган ҳам эдимки, кўкқисдан:

— Мен берган гуллар ҳали ҳам турибдими?— деб сўраб қолди.

Шу ондаёқ унга қайтадан меҳрим товланиб:

— Ҳа! Биласизми, уларни авайлаб, шундай севиб, ардоқлайман-ки!— дедим.

— Гулларними?

— Ҳа, гулларни.

— Фақат гулларними, а? Сизни қаранг-у!

Мен унинг ўпкалаганини аниқ билдим.

Биз яна худди бегоналардек жим қолдик.

Тун ярмидан оққанди. Скрипкачилар сўнгги авжни олмоқда эдилар. Сочлари ҳурпайган дирижёр кўлидаги чўп билан боши узра ярим ёй ҳосил қилар, авжга чиқишини кўрсатар эди.

Атрофда ҳеч зоғ кўринмасди.

Тўсатдан қиз яна:

– Сизнинг майин жингалак сочларингиз бор эди. Нега олдирдингиз?– деб сўраб қолди.

Чинданам сочларимни қиртишлаб олдириб ташлаган эдим.

– Сизга сочларим ёқармиди?

– Жудаям. Ўшанда менга ёқардингиз...

– Энди-чи, ёқмайманми?

– Ёқмайсиз...

– Начора...

Худди бир-биримиздан кўрққандек, қўл ҳам беришмай икки тарафга ажралишиб кетдик.

Бир оз узоқлашгач, унинг ортидан ҳурпайган жингалак сочларнигина севувчи аёлга қарагандек узоқ тикилиб қолдим...

Осмонда шафақ учқунлади. Балки қиз ҳам елкаларини қисганча фақат гулларнигина севиб, уни ардоқлайдиган ёш йигитни эслагандир.

Кўп ўтмай мен бошқа ерга жўнаб кетдим. Бизнинг йўлимиз тезда туташмади. Охири бир кун туташганда сўзсиз тушундикки: ўша тонготар пайтда иккимиз бир-биримизни алдаб, шафқатсизларча ёлгон гапирган эканмиз.

Шу ваддан бир-биримизни кўрмагандек индамай ўтиб кетавердик. Бизни бир-биримиздан бемаъни гурур — қалбни бир умр жароҳатлайдиган такаббурлик жудо қилганди.

*Рус тилидан
Назира ЖУРАЕВА
таржималари*

Белла АХМАДУЛИНА

Кўрқмасман мен севгимдан асло

* * *

Яна куз, юракни чулғар гусса-ғам,
Кеч кириб, уфқда сўнар алвон из.
Менга туюлади боғ ичра бу дам
Кимдир сайр этади ўйчан ва ёлғиз.

Кўрқинчлимас, балки фараҳли жуда
Теграда илғамоқ шарпалар сасин.
Кузги оқшомларнинг саррин бағрида
Туяман ўзгамас, мен дўст нафасин.

Кўчирсанг қалбга куз лавҳаларини —
Сўнг бор тонгни алқар шабнам, бокира;
Сўнги парвози ҳам карахт арининг
Муҳрланар ёдга, ўчмасдек сира.

Кимнинг нигоҳи у — термилган маъсум,
Ойга етиб бориб ва қайтиб ундан
Латиф ёғдуларга тўйиниб шу зум,
Тун ичра сирлашиб турар мен билан?

Ой нури йўғрилган ҳар нигоҳ ўзи
Дунёга меҳр ё таъналар ила.
Боқмоққа ҳақли ва марҳумлар кўзи
Боқар турфа давр, замонлар узра.

Яланғоч тошлардан қайтган у шуъла
Бежиз жазб этмагай инсон шуурин.

*Рус тилидан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Белла АХМАДУЛИНА рус шеъриятининг XX аср иккинчи ярмидаги йирик намояндаларидан бири саналади. Шоира 1937 йили Москвада туғилган. Болалигидан шеър ёза бошлаган. Урта мактабни тамомлагач, у М.Горький номидаги Адабиёт институтига ўқишга киради. Талабалик пайтида унинг кўплаб очерклари матбуотда эълон қилинади. Жумладан, 1957 йили “Комсомольская правда” газетасида босилган мақоласида “Санъат одамларга фақат қувонч туйғуларини эмас, юракни покловчи изтироб ҳисларини ҳам ато этиши керак” деб ёзган эди. Унинг илк шеърлари институтда ташкил этилган “Синтаксис” номли журналда эълон қилинади. Шоира 1959 йили Б.Пастернакни қоралашда иштирок этишдан бош тортганлиги учун институтдан ҳайдалади, бироқ кейин у яна ўқишга тикланади. 1960 йили у институтни аъло баҳолар билан битади.

О, биламан, кимдир ҳаммадан кўра
Унга кўпроқ боқиб берган куз нурин!

Дераза ёнида боғни тинглаб шан,
Тирқиш қолдираман мангулик учун.
Пушкин нигоҳини мендан узмасдан
Ёноғим ёндириб чиқар бутун тун.

* * *

Ёмғир қуяр тепамдан шаррос,
Ваҳм солар қалдиरोқ жонга—
Тўқнаш келдим мен сенга бехос,
Дуч келгандек кема тўфонга.

Қандай қисмат тушаркин бошга...
Ҳадиклардан эмасман холи —
Урилгумми бориб бир тошга
Ёки мени қаршилар толе.

Мен кўрқаман, қувонаман гоҳ
Хавотирлар тўлқини аро...
Гарчи бизлар тўқнашдик ногоҳ,
Кўрқасман мен севгимдан асло.

ГУНГЛИК

О, ким у — бўғзимдан ўғирлаган сас?
Очилгайми бу сир, бу тилсим таги?
Унга нола қилай деса қилолмас
Тузалмас жароҳат томоғимдаги.

Баҳор, мўъжизанга боққаним сари
Ҳайратдан кўзларим очилар катта.
Бироқ энди менинг булбул сўзларим
Боғларда сайрамас — ётар луғатда.

— О, куйла! — илтижо қилар ушбу дам
Менга қорлар, ёмғир, ёш новдалар шан.
Мен-ку, бақираман, бироқ лабимдан
Гунглик қалқар — буғдек огиздан чиққан.

Илҳом бу — туйғулар мавжланган лаҳза
Гунг-соқов қалбингнинг ютоқиши, ҳа.
Енгиллата билмас мени ҳеч нарса
Бўғзимдан отилган сўзимдан ўзга.

1962 йили шоиранинг П.Г.Антокольский саъй-ҳаракати билан “Соз” номли илк шеърий тўплами чоп этилади.

Шоиранинг иккинчи китоби 1969 йили ГФРда нашр қилинади. Ўша пайтда бу китоб шоира бошига кўп галва келтиради. Шунга қарамасдан, унинг қатъий цензурадан ўтган “Муסיқа дарси” (1969), “Шеърлар” (1975), “Шам” (1977), “Бўрон” (1977) каби шеърий тўплamlари нашр этилади.

Утган асрнинг “илиқлик даври” деб аталувчи 60-йилларида Б.Ахмадулина сафдошлари А.Вознесенский, Е.Евтушенко ва Р.Рождественскийлар билан янги шеъриятни шакллантиришда фаол иштирок этган шоирдир. Бу шеърият халқ қалбига адабиётни, шунинг билан бир қаторда ҳақиқат учун кураш туйғусини, юксак маънавиятни олиб киришда катта хизмат қилди.

Эшилиб-тўлғонгум туюб нашида,
Ваъдалар бераман куйларман деб жим —
Туриб қиш зеб берган дарахт қошида,
Гарчи билсам-да мен куйлолмаслигим.

Қанийди овозим борлиқни тутса —
Бўғриққан юракни бир зум бўшатсам!
Неники куйлашга эдим ошуфта,
Бўлгумдир уларда буткул мужассам.

Мудом тилсизлигим сабримни ютди
Ва сўз қаршисида чўқарканман тиз,
Бирдан ҳолдан тойгум, жонсиздек худди,—
Энди куйланг, куйланг мени ўзингиз!

ХАЙРЛАШУВ

Хайрлашув они сўнгги сўзим шу:
Яхши бор, мудом сев демасман энди.
Ақдан озгум мен. Шаффоф қалб — орзу
Бамисли тошларга урилиб синди.

О, нечук севги бу? Сен тотиб кўрдинг
Ишқнинг талх шаробин. Лек гап бундамас.
О, нечук севги бу? Қолди дилда мунг,
Қолди фақат зулмат... Оҳлар урмоқ, бас!

Қалб алам комида... О, сенга, билгин,
Истигфор йўқ мутлақ. Лек мен тирикман.
Вужудим чарх ургай топмасдан қўним,
Бироқ у сафосиз, энди қуруқ тан.

Сўнгги илинжимнинг парвози ҳали
Тугамади. Бироқ дунё заъфарон.
Ифорлар, товушлар қушлардек — гала
Айқаш-уйқаш учар йўқликка томон.

* * *

Сарфламагин менга вақтингни ортиқ,
Гап қотма йўлимда бўлиб сен пайдо.
Эзгу нигоҳларинг ҳамда шафқатли
Қўлларинг-ла тутма қўлимни асло.

Баҳор пайти сакраб қўлмаклар узра,
Изимдан эргашма, сўзимга маҳтал.

Б.Ахмадулина ўз шеърларида ҳамиша инсон қалбидаги теран кечинмаларни қаламга олишга интилади. Айни пайтда у халқлар орасидаги дўстликни, самимиятни юксак оҳангларда куйлайди.

И.Бродский Белла Ахмадулинани “Лермонтов-Пастернак йўналишидаги шеърятнинг муносиб вориси” дея таъкидлаган.

Шоира грузин мумтоз шеърятдан кўплаб таржималар қилган.

У В.Набоков, А. Ахматова, М.Цветаева, А.Твардовский сингари сиймолар ҳақидаги бадиаларнинг ҳам муаллифидир.

2004 йили Россия Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Ушбу учрашув ҳам кор келмас сира,
Аниқ — ҳеч бир нарса бўлмагайдир ҳал.

Ўйлайсанки, кибр — қалбдаги ройиш,
Сен-ла дўстлашмоққа йўқ менда истак?
Фурурдан эмас бу — куйганим боис
Мудом мен бошимни тутаман юксак.

ОЙПАРАСТЛАР

Тун чўкиб, ой чиқар фалакка тўлин,
Йўғириб дунёни гуссага маъсум.
Ойпараастлар эса чўзганча қўлин,
Эргашарлар унинг изидан маҳқум.

Ёввойи шуурнинг қанотларида.
Ҳамон тутиб руҳда кундуз измини,
Улар учар шаффоф хилқатлари-ла
Ойнинг шуъласига бериб изини.

Таратиб унингдек совуқ нур-зиё,
Ўзидан ҳеч нарса қилмайин ваъда,
Юксакдан чорлайди мени бир рўё,
Сўздек соғинтириб ойдин тунларда.

Енга олгайманми унинг қийноғин,
Илгай олурманми шуъласин соҳир?
Руҳимга ёғдулар ёғилган чоғи
Ярата олгайми қалбим жавоҳир?

* * *

Йўловчи йигитча, йўлингдан қолма,
Муддаонг нимадир — бу нечук нигоҳ?
Қўнглим эгаси бор, назаринг солма,
Ёшмасман, орттирма мен учун гуноҳ.

Кўзингнинг оловли учқуни-ла тек
Термулиб мен сари
 туйдинг не армон?
Шу пайт, нимагадир, ёшликдагидек
Чехрам беихтиёр бўлди нафармон.

Бораман... қиш заҳри тўқиниб менга,
Чимдийди юзимни... қорда ўйнар нур.
Қор қалин... аммоки ёноқларимга
Тепчиб чиқа бошлар ажиб бир ҳовур.

ГУРЖИ АЁЛЛАРИН ИСМЛАРИ

Денгизда кемалар сузарди ҳар ён,
Кўм-кўк мавжлар узра кунга буриб юз;
Чинорлар қирғоқда барг ёзиб ғужғон,
Уни тўкардилар киргач сокин куз.

Хувиллаган кўҳна боғнинг четида
Турар бир дўконча — ҳеч ашёси йўқ,
Янграр биллур узум ўткир ҳидидай
Гуржи аёлларин исмлари шўҳ.

Уланиб кетар у чулдироқ сўзга
Ва бу сўз уммонга чиқар югуриб.
Сўнг у сузиб кетар қора тўш ғоздек,
Ҳар сорига толма бўйнини буриб.

Кулади Тамара исмли аёл,
Тошдан-тошга сакраб чопар сув томон;
Туфлиси пошнасин синдириб олар,
Бироқ бундан завқи ортади чандон.

Медея сочларин жиққа ҳўл қилар
Эрта тонг шаршара остида туриб.
Ҳали ҳам томчилар ундан томчилар,
Ўйнар вужудида офтобнинг нури.

Мавж уриб кучоққа тўлган чечакка,
Шаррос толпопукка тўқиниб илкис,
Ариадна исми ўрлар юксакка
Ва сингиб кетади уфқларга олис.

Тиралиб қозикқа — сувдаги саёз,
Денгизга энгашар соҳил бу дамлар.
“Цисана!” — дарчадан таралар овоз,
“Натэла!” — ва унга жавоб жаранглар.

* * *

Неча бор ҳаёт-ла мен видолашдим,
Неча бор ўйладим — ҳаммаси тамом.
Тунлар қоғоз узра термилганда жим,
Тўкилди сўзларим лузумсиз, бежон.

Кўрдим мен тақдирнинг таҳқир-озорин,
Рухим кўрқувлардан, титроқдан толди.
Бироқ ҳар гал мени Гуржи диёри
Бошимни силади, бағрига олди.

О, қанча илтифот, меҳрлар кўрдим,
Қандоқ сўзлар айтиб англатай кимга, —
Ғалати ҳисларга йўғрилиб кўнглим,
Қайноқ ёшлар сизди мижжаларимга!

Тифлис, билмай қолдим, англолмама сира
Қай бағритош ота, қай сангдил она —
Мени қолдирмишдир остонанг узра
Кераксиз фарзанддек — худди бегона.

Тифлис, менга зинҳор қилмадинг маълум,
Мен ҳам сўрамадим — нечун ҳимматлар.

Мени совғаларга кўмдингу бутун,
Яна боз устига айтдинг “раҳмат”лар!

Туманга чулғанган эртанги куним
Ичра яратмай мен ҳар қанча имкон, —
Сенинг муҳаббатинг оқламоқ учун
Умрим камлик қилар, ожиздир бу жон...

ШЕЪРИЯТ КУНИ

Ким у — бу кунни деб безовта бўлган
Ва уни байрам деб жар солган мағрур?
Бағрида изларим йўқолган йўлдан
Халқ оқиб келмоқда майдонга масрур.

Ажойиб бир айём — эл шаҳди бўлак.
Солмам мен юракка унинг шукуҳин.
Сен мен-чун бир кунсан — оддий ва юксак,
Зотан тантанадан йироқдир руҳим.

Халқ тинглар ютоқиб, жўшиб алқайди,
Не ажаб, шеърий сўз уни этса жалб.
Ҳислар қамти турса — кабир ва майда,
Кўп ҳам фарқлай билмас жайдари бу қалб.

Жаҳолат қуршаркан чор атрофни, бас,
Ҳеч ким туймас экан бунда залолат,
Байрамлар бекорга уюштирилмас,
Инжа умид учун шудир кафолат.

Бежиз титратмагай шеър сўзлари,
Юрак туйғуларга тўлар эзгу, шан.
Зеро болалар ва қизлар кўзлари
Бежиз порламайди ўткир ҳайратдан.

МЕҲР

Бу меҳрни сезса бўлур ва
Аён унда аломатлар ҳам.
Гоҳ у яққол ташланар кўзга,
Нарсаларда бўлиб мужассам.

Бир антиқа биллур идишдек
Стол узра бўлар у пайдо, —
Ажабланиб термулгунг сен тек
Нурланаркан ажиб, мусаффо.

Оилада галати жунбуш,
Ҳамма қотар ҳайратдан таққа.
— Қайдан келди бу биллур идиш? —
Хотинингни тутгунг сўроққа.

— Харид қилдинг неча пулга, айт? —
Деб шўрликни қийнама ортиқ.

Фақатки мен олисда бу пайт —
Яшнамайман ўзимдан ортиб.

Биллур менинг кўз ёшларим ҳам,
Томчиси, о, оғир туюлар,—
Тошга тушган шишадек бирдан
Сукунатда жаранглар улар.

Қўришмаймиз кўп замон магар,
Йўқ, кўришиб оз вақтга мутлоқ —
Мен беозор, ҳар гал безарар
Мўъжизалар яратгум шундоқ.

Бехос осмон тортар-да хира,
Кўринмайди тўрт тараф тақир.
Қичқиргунг сен: — Тинчлик йўқ сира!
Қайдан келди бу булут, ахир?

Сен иримчи деҳқон сингари
Айюҳаннос кўтарма бирдан —
Меҳрим биллур заррачалари
Инмиш сенинг кифтингга бу дам.

Сездирмайин, кўзлардан пинҳон
Сеҳр-жоду қилгайман сени.
Ва нимадир қаршингда шу он
Пайдо бўлар эслатиб мени.

Макрларим эрмак эрур заб,
Йўлларингга ташлайман каманд.
Сени ғамдан, кулфатдан асраб,
Ўзимни ҳам қиламан хурсанд.

Хайр энди! Йўлингдан қолма!
Унут бўлар жоду-эрмаклар.
Бироқ мурғак фарзандларингга
Қолар мендан кейин эртақлар.

АПРЕЛ

Қизлар — яшарлар ишқ орзуси билан,
Йигитлар — ўзларин сафарга шайлар.
Апрел айёмлари ёқимли бирам,
Ҳаммани бир-бири ила дўст айлар.

Янги ой чиқар, о, янги салтанат,
Олам кўркамлашар сенинг туфайли.
Сенинг хислатларинг яхшилик фақат,
Оғар шафоатга кунларнинг зайли.

Қутқаргунг дарёни музлардан қат-қат,
Олисларни яқин қилмоқ сенга хос.
Телбалар кўнглига соласан ҳикмат,
Чолларни дардлардан айлагунг халос.

Шафқатинг керакмас фақат бир менга,
Сўрмасман лутфингни ёлбориб минбаъд.
Чироқни ўчиргум кириб хонамга
Ва хона ичин ҳам чулғайди зулмат.

БЎРОН

Кўмар борлиқни бир ажиб оқликка
Феврал – табиатнинг лутфи, нафрати.
Шимолнинг бетакрор кўҳлиги ила
Беланди далабоғ гариб турбати.

Тўрт уйдан иборат кўча кириб кеч,
Кенгайиб бўйига, энига бу чоқ –
Олар ўз бағрига иккиланмай ҳеч
Осмоннинг бор қорин, ойни – бир кучоқ.

Изғирин увиллар! Не қилсин бу дам,
Бўрон – кенгликларда тўзғиган қордир.
Ва бу манзарани юрак тубидан
Ҳис эта билганлар учун нисордир.

Муз тубида қолган жилдироқ сойу
Бошин маъюс эгган қарағайни ҳам
Ва мўъжаз довоннинг сахт-сумбатин у
Кўмиб ташлар бошқа кўркка тамоман.

Балки шундан унинг гувранишида –
Кечмиш гўзаллик ва ошуфта кунлар.
Фароғатин қўмсаб оҳ тортишлар ва
Алаҳлаган янглиғ жунбушли унлар.

Кўмилиб қорларнинг қалин сирига,
Узилар дафъатан тириклик саси –
Уйлар, қабристонни бири-бирига
Мудом боғлаб келган ғамнинг риштаси.

АНДРЕЙ ВОЗНЕСЕНСКИЙга

Бизнинг манглайларга сўз сеҳрин босди,
Дўстлаштирди бизни эътиқод, ғоя.
Мен ўзимни ҳурмат қилардим, рости,
Фақат бўлганим-чун сенга ҳамсоя.

Шеърдан маст юрган илк паллалар ҳар дам
Фараҳларга чулғар эди дилимни –
Тинмай таъкидламоқ сенинг кўплардан
Айричалигингни, устунлигингни.

Манглайинг ҳақида гапириб сенинг,
Дердим: – Олтин ёғду қошлари узра
Порлаб турганини кўрдим – бу, билинг,
Унга тангри лутфи, инояти, ҳа.

Ўзимнинг пешонам ҳақида дердим,
Асло ярқираган пешона эмас!
Унда бахт тамғаси йўқ эрур тайин,
Асло улугликдан нишона эмас.

Бироқ чаптастроқман мен бир нарсада,
Ажиб ҳийла ила барин этгум ҳал!
Олий муҳр-чун хун тўлар лаҳзада
Ўзимга сўргум мен жазони аввал.

Атайлаб бўрттириб манглайим шунда
Мақтангум – мендадир асл иқтидор.
Иккинчи манглай ҳам ёмонмас унча,
Тор бўлса, бу унинг айбимас зинҳор.

Менинг кўнглимда шу фикр муқаррар,
Қисмат, шаксиз, буни шу тарзда ечар.
Бироқ кўрқаманки – мен кетсам агар,
Сенинг ҳолинг қандоқ бўлар, не кечар?

КУЗ

Кўм-кўк осмон энди тундлашар, қора,
Арилар болини бермоққа шайдир.
Куз чуқур тин олар, қалб ҳам тобора
Тажриба орттирар, теранлашгайдир.

Худди мевалар тот йиғгандек чандон
Туйғу сайқалланар, заҳматлари кўп.
Зеро куз меҳнати эмасдир осон,
Худди сўзникидек машаққатли хўб.

Кунлар замирида бордек толе-қут,
Кузнинг сийратида ажиб ҳикмат бор.
Доноликка ўхшаб туюлар сукут,
Сингар юрагинга сокин бир виқор.

Ҳатто болакай ҳам велосипедда
Елдек учиб борар экан олмай тин,
Сенга бир зум боққан нигоҳларида
Кўрасан қандайдир ғуссани ёрқин.

МАНЗАРА

Ҳали куз, бироқ қиш ёйиб юборгай
Зебу зийнати кенгликларга заб.
Қочиб шуълалардан, ўтаман четлаб,
Туширмаслик учун соям оқ қорга.

Шишасоз, жо этдинг қандайин мазмун –
Биллур сумалаклар нур тарар ҳар ён!
Суриб қалпогини энсага шодон,
Шимар муз парчасин болакай мамнун.

Мен ҳам гўё ёшман – дунё ғаройиб,
Оғзимда қатра муз эрир мисли бол.

Қорларда сирганиб, гоҳ бехос тойиб,
Эрта тонг йўлимда бораман хушқол.

ГУЛЛАР

Ўсар гуллар иссиқхонада хандон,
Деворларга, шифтга сўйлаб дил розин.
Илдизлари яйраб семирар чандон,
Бироқ япроқлари юпқа ва нозик.

Писандмас уларга энг совуқ мавсум,
Нени истасалар – пойида шундоқ.
Токи ардоқдаги гулларнинг маъсум
Кўзлари порласин ёрқин ва қувноқ.

Чироқлар осдилар – сочсин деб ёғду,
Уларга илтифот, эътибор каммас –
Раҳмлари келиб кетганданмас бу
Ёки улар узоқ турсин деб ҳаммас.

Байрам-чун асралар улар, бегумон,
Мен улар қисматин ўйлайман ҳар бор,
Ифорни билмаслар, ахир, ҳеч қачон,
Фақат боғда бўлар бундайин ифор.

Улар ушланмаслар лабларда узоқ,
Билмаслар сирини тонгги титроқнинг.
Ва меҳрини туймай ўтарлар мутлоқ
Тун бўйи ёмғирга тўйган тупроқнинг.

ҚИШ

Қишнинг замзамаси – аёз қатида
Яшириндир оташ, ажиб эҳтирос.
Бор эрур қишнинг бу фазилатида
Малҳамбахш хислатлар, тиббиётга хос.

Йўқса, нечун юрак озурда, талош
Изтиробин – чиқиб туннинг йўлига
Ишонгандек худди дўстига сирдош,
Тутмоқчи бўлади қишнинг қўлига?

Қорли тун, афсун қил, сеҳрла минбаъд,
Босгум манглайимни тонгинга бедор,
Вужудим топсин то ажиб масаррат
Шифобахш бу совуқ бўсадан такрор.

Шуур мавжланади лоқайдлик сўниб –
Ёлгонни ишонч-ла қарши олмоққа,
Боқмоқликка ҳар бир дарахтга тўниб,
Жонвор нигоҳига нигоҳ солмоққа.

Кечирмоқ оддий, жўн ўйиндир гўё,
Кечиргунг сенга ким қилмишдир таъна.
Етгач поёнига афв шу асно,
Кечиргинг келади кимнидир яна.

Аёзли айёмнинг боқиб қалбига
У билан бўйлашгинг келар жимгина.
Ва бўлмоқ истайсан қишнинг олдида
Унинг бир жилоси – инжа, кичкина.

Ўзимни маҳв этгим келади шу он –
Девор ортидаги соямни эмас,
Вужудим тўсмаган нурни чароғон
Рўпарамга чорлаш учун бир нафас.

САҲНАГА ЧИҚИШ

Келибоқ, бу йил қиш қорлари кўкдан
Ерга қўнганидек енгил, беозор –
Мен ҳам чиқиб келдим саҳнага десам,
Сизлар бу сўзимга ишонманг зинҳор.

Кўника олмам, о, нигоҳларингиз
Тафтига рўбарў турмоққа мудом.
Овозларим менинг оёқларингиз –
Остига тўкилар ва эрир тамом.

Қарахтман! Ҳолим йўқ! Тўшакдан туриб
Саҳнага чиқмоқлик – оғир юк, малол.
Манглайим нақ муздор! Кўксимда хуруж!
О, кимдир, келгин-у, вақтни чўза қол!

Мисли симдор узра турибсан бу чоқ –
Ўтиб олгин омон, пастга учмасдан.
Аён – тугаябман, кўз очгум бироқ.
Шундоқ бўлган. Шундоқ бўлар бу гал ҳам.

Жо айлаб қалбга руҳ тугёнин, азмин,
Ташна юракларга бахш этгум борим.
Лек мен севган инсон ўлтирар вазмин,
Шояд етган бўлса унга ҳам зорим.

Ўзимга келганда – ниҳоят тинган
Бир мажхул гирдобдан чиқаркан охир,
Кимдир дейди: кўрдим, у артист экан,
Яна кимдир дейди: йўқ, у чин шоир.

Томоғим қирилди шеър ўқимоқдан,
Бироқ энди ортда тараддуд ғами.
Тобора ёрқинроқ – битта жамулжам
Сиймога айланар чеҳралар жами.

Таъзим айламоққа вужудим қарахт,
О, олгум ниҳоят мен енгил нафас.
Сизга беролдими сўзларим фараҳ?
Кўп эмас – озгина бўлса ҳам, шу бас.

Расул ҲАМЗАТОВ

Менинг Доғистоним

Бадиа

ИККИНЧИ КИТОБДАН БОБЛАР

“Кичик халқларга катта ханжарлар керак”, – деганди Шомил 1841 йилда.

“Кичик халқларга катта дўстлар керак”, – деганди Абутолиб 1941 йилда.

– **К**ичкина калит билан катта сандиқларни очиш мумкин, – дер эди баъзан отам. Онам эса менга ҳар хил эртақлар айтиб берарди: “Денгиз катта. Жуда ҳам катта. У қандай пайдо бўлган? Кичкина қушча кичкина тумшукчаси билан ерни чўқилади – булоқ кўз очди. Шу булоқ сувидан катта денгиз пайдо бўлди”.

Яна онам менга тайинларди: “Ўйинга берилиб, чопавериб терлаб-пишиб кетган вақтингда бир озгина дам ол. Ҳеч бўлмаса осмонга отган бўркинг қайтиб тушгунча нафасингни ростла”.

Одамлар яхши билишади, битта даланинг шудгорини тугатгач, у жой кичкина бўлса ҳам иккинчи далага ўтишдан олдин марзага ўтириб дам олишади.

Икки китоб оралиғи – унақа-бунақа марза эмас. Мен ана шу марзада ўйга чўмганча ўтирибман. Ёнимдан ўтаётган одамлар менга қараб секин пичирлаб қўйишади: роса чарчаганга ўхшайди, мудрашини қара.

Мен дам олаётган марза икки овул ўртасидаги водийга ёки икки водий ўртасидаги овулга ўхшайди.

Марзада мен яқин атрофда какликлар галасининг донлашини кузатаётган қари тулкидай ётибман. Битта кўзим ярим юмилган, битта кўзим ярим очик. Чап кўлим чап қулогимга қўйилган, ўнг кўлим

Русчадан
Асрор МУМИН
таржимаси

1967 йилда дунё юзини кўрган “Менинг Доғистоним” асари таниқли авар шоири Расул ҲАМЗАТОВ (1923–2003)нинг биринчи насрий китоби. Лекин ҳаётий воқеаларга ва ибратли ҳикмат-хулосаларга бой, Ватанга, халққа, миллий ва умуминсоний кадриятларга муҳаббат руҳи йўғрилган бу китобнинг овозаси бир зумда оламга ёйилди, кўплаб тилларга таржима қилинди. Жумладан, мазкур асардан бир парча 1968 йилдаёқ сеvimли шоиримиз, устоз Эркин Воҳидов таржимасида ўзбек китобхоналарига ҳавола этилган. Расул Ҳамзатов бу вақтда китобхонлар илтимоси, фикр-мулоҳазаларини инobatга олган ҳолда асарнинг иккинчи китобини ёзишга киришди ва уни 1971 йилда тугатди.

Шоир ушбу китобида таъкидлагандай: “Одамзотнинг умри чегараланган. Умр жуда қисқа, лекин одамнинг орзулари чегара билмайди. Мен шу кунда яшайпман, орзуларим эса бир неча йиллар илгари кетган. Орзулар одамзот умр риш-

ўнг қулоғим устида. Баъзан ўнг қўлимни карнай қилиб, ўтган-кетганларнинг гапларини тинглайман. Менинг биринчи китобим одамларга етиб бордимикин? Уни ўқиб чиқишдими? У ҳақда нималар дейишяпти? Ёқдимикин?

Баланд тепадан ҳар хил хабарларни бақриб айтаётган овул жарчиси одамлар биринчи айтган хабарини эшитганига амин бўлмагунча иккинчисини айтмайди.

Агар тоғлик кўчада кетаётганда қайсидир уйдан меҳмон ранжиган ёки хафа ҳолда чиққанини кўрса, у шу уйга қадам босишни ўйлаб кўради.

Икки китоб ўртасидаги марзада ётар эканман, биринчи китобимни одамлар ҳар хил қабул қилгани тўғрисидаги гапларни эшитдим.

Нима ҳам дер эдим? Кимдир олмани ёқтиради, кимдир ёнғоқни. Олмани ёйишдан олдин пўсти арчилади, ёнғоқни эса чақиш керак. Қовун-тарвузни ёйишдан олдин уруғини тозалаш лозим. Худди шундай ҳар бир китобнинг ўзига хос тайёргарлик даври бўлади. Ёнғоқни чақиш учун пичоқ ишлатманг, бунинг учун болға бор. Эслатиш фойдалан холи эмас, олманинг пўсти болға билан арчилмайди, оғринмасдан пичоқни олинг.

Ҳар бир одам китобни ўқир экан, ўз камчиликларини кўра бошлайди. Дейдилар, ҳатто мулланинг қизида ҳам бирон айб бор. Демак, менинг китобим ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Хуллас, дам олиш вақти тугади. Энди иккинчи китобни ёзишни бошлашим керак. Ёзмоқчи бўлаётган китобимни қанча одам ўқийди, буни ҳозирча билмайман. Бу масалада китобнинг адади қанча бўлиши ҳеч нарсани англамайди. Шундай китоблар бор, юз минглаб нусхада чоп этилган, ҳеч ким ўқимайди, фақат магазин-кутубхона жавонларига ортиқча юк бўлиб туради. Баъзан ягона китоб қўлдан-қўлга ўтиб, кўпчилик томонидан севиб ўқилади. Мен унисини ҳам, бунисини ҳам хоҳламайман. Агар менинг китобимни битта одам ўқиса ҳам шунга хурсанд бўламан. Шу одамга тоғлар орасидаги ўзимнинг кичкина Ватаним ҳақида сўзлаб берганимдан бахтиёрман. Ватаним қаерда жойлашган, халқи қайси тилда, нима ҳақда гапирди, қандай кўшиқларни куйлайди?

Мен ҳаммаси тўғрисида сўзлаб бера олмайман. Кексалар бизга шундай деб айтишган: “Ҳаммаси ҳақида ҳамма гапира олади. Сен ўзингнинг гапингни гапир, шунда тўқисликка эришасан. Ахир, ҳар ким ўз уйини қуради ва овул ташкил топади. Ҳар ким ўз даласини шудгор қилади, шу тариқа барча дала шудгор бўлади”.

Мана эртароқ турдим. Бугун менинг биринчи шудгор қиладиган куним. Янги даладаги биринчи шудгор! Шундай кунда одатга кўра стол устида етгита нарса бўлиши ва улар битта ҳарф билан бошланиши керак. Мен столим устида шундай етгита нарса борлигини кўраман. Улар қуйидагилар:

1. Кагъат — қоғоз (ёзилмаган).
2. Карандаш — қалам (тарашланган).

таси узиладиган чегарадан ҳам ўтиб кетади ва асрлар оша учаверади”. Дарҳақиқат, шоирнинг комил инсон орзусини мужассам этган бу китоби ҳамон парвозда, у йиллар оша ўзбек китобхонлари қўлига она тилимизга таржима қилинган ҳолда етиб келди. Зукко журналхонларимизнинг хабари бор. “Менинг Доғистоним” асарининг биринчи китоби 2008 йилда шоир Асрор Мўмин таржимасида китоб ҳолида нашрдан чиққан. Биз унинг иккинчи китобидан амалга оширган таржимасидан айрим бобларини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

3. Карточка – меҳрибон онамининг сурати.
4. Карта – мамлакатим харитаси.
5. Кофе – қаҳва.
6. Коньяк – қўлбола қизил вино.
7. “Казбек” – папирос.

Энди бу китобни ёзмасам, уни қачон ёзаман?!

Ўчоқдаги ўт аланга олди. Устига қўйилган чойдишдаги сув қайнади.

Ташқарида томчилаган ёмғир тиниб, қуёш чарақлаб чиқди. Дейдилар, бундай пайтда камалак товланишини кўриб тоғдаги жониворлар ҳам дорбозларга ўхшаб рақсга тушишади. Шундай кезде онам осмонга қараб айтарди: “Осмоннинг тешиклари қуёш нурлари игна-сига ўтказилган ёмғир иплари билан тикиб бўлинди”.

Бугун тоғларда баҳор, баҳорнинг биринчи кунини. Табиат ҳам менга ўхшаб биринчи шудгорини бошлайди.

– Доғистон баҳори! Айтгин, битта ҳарф билан бошланувчи қандай еттига совған бор?

– Менда шундай совғалар бор, – деб жавоб қайтаради баҳор, – уларни менга Доғистон тухфа этган. Мен уларни айтаман, сен бармоқларингни букиб санаб тур.

1. Ца – олов. Ҳаёт учун, муҳаббат ва нафрат учун муҳим шарт.
2. Цар – ном. Шон-шарафинг, мардлигинг, инсон деб аталишинг учун бериладиган унвон.
3. Цам – туз. Ҳаёт қадри ва меъёрини билиш учун.
4. Цва – юлдуз. Юксак мақсадларга умид ва ишонч билан интилиш учун.
5. Цум – бургут. Тимсол ва ибрат олиш учун.
6. Цумур – қўнғироқ, бонг. Керак пайт ҳаммани бир жойга тўплаш учун.
7. Цалию – ғалвир. Янчилган ғалладаги буғдойни қипиқ ва сомондан ажратиш олиш учун.

Доғистон! Бу етти нарсаси – теран томирли дарахтнинг етти новдаси. Уларни саховат кўрсатиб барча фарзандларингга улаш ва менга ҳам бер. Мен ҳам олов ва туз, юлдуз ва бургут, қўнғироқ ва ғалвир бўлишни истайман. Мен ҳам ўз номим билан шарафланай.

Тепамга қарайман, осмонни кўраман. Унда қуёш ва ёмғир, олов ва сув ёнма-ён. Онам ҳар доим такрорлаб турарди: “Жуда қадим замонда Доғистон ҳам олов ва сувдан яралган”.

ОТА ВА ОНА. ОЛОВ ВА СУВ

– Олов билан ўйнашма, – дер эди отам.

– Сувга тош ташлама, – дер эди онам.

Ҳар бир одам ўз онасини турлича эсга олади. Мен эса онамни тонгда ҳам, кундуз ҳам, кечқурун ҳам эслайман.

Эрталаб онам кўзани сувга тўлдириб булоқдан қайтарди. У кўзадаги сувни худди бебаҳо нарсани кўтаргандай авайлаб, тўкмай олиб келарди. Тош зиналардан кўтарилиб, кўзани эҳтиётлик билан ерга қўярди. Кейин ўчоққа олов ёқарди. У оловга ҳам бебаҳо нарсага қарагандай қарарди. Оловга хавотир билан эмас, ҳайрат билан тикилиб турарди. Олов аланга олгунча бориб беланчакни тебратарди. У беланчакка ҳам бебаҳо нарсани ушлаётгандек эҳтиётлик билан қўл теккизарди. Тушда онам бўш кўзани олиб булоққа борарди. Қайтиб келиб ўчоққа олов ёқарди, кейин беланчакни тебратиш қўярди. Кечқурун

онам бўш кўзани олиб булоққа борарди, қайтиб келиб беланчакни тебратарди, ўчоққа ўтин қаларди.

Онам бу ишларни ҳар куни қиларди: баҳорда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам, қишда ҳам. У бу ишларга жуда муҳим, энг зарур вазифани ба-жараётгандай масъулият билан ёндошарди. Сувга борарди, оловни ёқарди, беланчакни тебратарди. Беланчакни тебратарди, сувга борарди, оловни ёқарди. Оловни ёқарди, беланчакни тебратарди, сувга борарди. Мен онамни шундай эслайман. У сувга кетар экан менга тайинларди: “Оловга қараб тур”. Оловга ўтин қалар экан менга дашном берарди: “Эҳтиёт бўл, сувни тўкасан”. Баъзан мени эркалаб дер эди: “Доғистоннинг отаси – олов, онаси – сув”.

Чиндан ҳам бизнинг тоғларимиз узоқдан ёнаётган оловга ўхшайди. Демак, олов ҳақида гаплашиб олайлик.

Агар тошни тошга урсанг – чиқади учкун,
Харсангни харсангга сурсанг – чиқади учкун.
Агар сўзни сўзга қўшсанг – чиқади учкун,
Кафтни кафтга уриб жўшсанг – чиқади учкун.
Соз торига тегса бармоқ – чиқади учкун,
Найчи-ҳофиз кўзига боқ – кўрасан учкун.

Ҳатто, тоғликларнинг кўзичоқ терисидан тикилган бўркидан ҳам учкун сачрайди, айниқса, бўркни силасанг.

Агар тоғлик шундай бўркни кийиб томига чиқса, яқин тоғлардаги қорлар эрий бошлайди.

Қор парчаларида ҳам учкун яширин. Тонгда қояда турган тоғ тақасининг шохларида учкун чақнайди. Кун ботишда тоғларнинг тепаси қизғиш оловда ёнади.

Тоғлик халқнинг мақолида ҳам, тоғлик қизнинг кўз ёшида ҳам учкун бор. Отилган милтиқ, қиндан чиқарилган ханжарнинг учида учкун чақнайди. Аммо энг ёқимли, энг иссиқ олов она юрагида, уйдаги ўчоқда бўлади.

Агар тоғлик турмушдан мамнунлигини билдирмоқчи ёки мақтанмоқчи бўлса шундай дейди: “Ҳали мен шу чоққача чўғ сўраб бировнинг уйига борган эмасман”.

Агар тоғлиқ ёқимсиз, ёмон одам ҳақида гапирмоқчи бўлса шундай дейди: “Уйининг мўрисидан сичқоннинг думидай тугун чиқади”.

Икки тоғлик аёл жанжаллашиб қолса, бири шундай қарғайди: “Уйингдаги ўчоқда олов ёнмасин”. Иккинчиси дарҳол жавоб қайтаради: “Ўзингнинг ўчоғингдаги ёниб турган олов ўчиб қолсин”.

Тоғликлар ботирни шундай таърифлашади: “У одам эмас, олов!”

Бир куни отам ёш қаламқашнинг зерикарли машқларини тинглаб, унга шундай деди: “Сенинг машқларингда ҳамма нарса бордай. Масалан, уйинг бор, ўчоғинг бор, қозонинг бор, ҳатто қозонингда гўштинг бор. Лекин олов йўқ. Уйинг совуқ, қозонинг қайнамаган, гўштинг пишмаган. Олов йўқ жойда ҳаёт ҳам бўлмайди. Демак, шеърларингга олов керак”.

Бир куни Шомилдан сўрашди: “Имом ҳазратлари тушунтириб берсангиз, қандай қилиб овлоқдаги кичкинагина Доғистон асрлар давомида кучли давлатларга қаршилик кўрсатди, ҳужумларини бартараф этди? Узингиз қандай қилиб чорак аср қудратли оқ подшога қарши курашдингиз?”

Шомил жавоб қайтарди: “Агар Доғистоннинг кўксиде муҳаббат ва нафрат олови ёнмаганда эди, бундай курашларга бардош бера ол-

масди. Бу олов мўъжизалар яратди, қаҳрамонликлар кўрсатди. Бу олов Доғистоннинг қалби, Доғистоннинг ўзидир”.

– Мен ўзим ким эдим? – давом этди Шомил. – Узоқ Гимра овулидаги бир боғбоннинг ўғли. Бошқа одамлардан бўйим баланд, елкам кенг эмас. Болалигимда нимжон ва озгин эдим. Катталар мени кўрганда бошини чайқаб, бу бола ҳам катта бўлармикин деб қўйишарди. Аввалига исми Али бўлганди. Кейин касал бўлиб қолганимда келган бало эски исми билан кетсин деб, мени Шомил дея чақира бошлашди. Мен катта шаҳарларни кўрмаганман, у жойларда ўқимаганман. Қандайдир қобилиятим борлигини сезмаганман, катта бойлигим ҳам йўқ. Ўзимизнинг овулдаги мадрасада ўқидим. Ота-онам эшакка шафтоли юклаб, Темир-Хон-Шурадаги бозорга сотиб келиш учун жўнатарди. Шу эшакда тоғдаги тошли сўқмоқда жуда кўп юрдим. Бир куни шундай воқеа бўлди. Уни қанча вақт ўтса ҳам сира нута олмайман, унутишни ҳам истамайман. Чунки ўша куни қалбимдаги олов аланга олди. Ўша куни мен Шомилга айландим.

Темир-Хон-Шура овулига кираверишда йўлимни бир тўда шумтакалар тўсишди, улар мени калака қилишмоқчи бўлишди. Битгаси бошимдан бўркимни олиб қочди. Мен уни қувлашга тушганимда, қолганлари эшакка ортилган меваларни сочиб ташлашди. Биргалашиб ночор аҳволимдан кула бошлашди. Мазах гаплари оғир ботиб, томиримда қон қайнаб кетди, бутун вужудим олов бўлиб ёнди. Бирдан ханжаримни қинидан суғуриб олиб, бўркимни олиб қочган болани овулга кираверишда қувлаб етдим. Уни ерга ётқизиб, бўғзига ханжарни тирадим. Кўрқиб кетган бола, ялиниб кечирим сўради.

У болани ётган жойида қолдириб, орқамга қайтдим. Меваларимни сочган болалар ҳар томонга қоча бошлади. Шунда мен яқин уйнинг томига чиқиб ҳайқирдим: “Эй, эшитяпсизларми?! Агар ханжаримдаги олов қорнингизни кўйдиришини истамасангиз, юкимни аввалгидай қилиб қўйинглар”. Шумтакалар ортларига қайтиб, айтганларимни қилишди.

Ўша кун бозорда кексаларнинг айтган гаплари кулогимга чалинди: “Бу бола ҳақида ҳали кўп гаплар эшитамиз”.

Мен бўркимни қошимгача бостириб кийиб, эшагимга минганча йўлимда давом этдим. Ўша кун мен уруш-жанжал бўлишини хоҳлаганмидим? Йўқ, уларнинг ўзи сабр косамни тўлдирди, юрагимдаги олов отилиб чиқишига сабабчи бўлишди.

Кейин йиллар ўтди. Бир куни эрталаб боғда ишлаётгандим. Енгимни шимариб, эски бўркимда бўз тупроқни келтириб, ҳар бир дарахт тагига оз-оздан солаётгандим. Танимда бир қанча жароҳатлар бўлиб, уларни ҳар хил уруш-жанжалларда орттиргандим. Шу вақт узоқ овулдан тоғликлар келишиб, яроқ тақишимни, отимни эгарлашимни айтишди. Мен қуролланишни истамадим, чунки уруш-жанжаллардан кўра боғдорчиликни яхши кўрадим.

Шунда тоғлик элчилар танбех беришди:

“Шомил, ўзгаларнинг отлари булоқларимиздан сув ичаяпти, улар уйларимиздаги оловни ўчиришмоқчи. Ўзинг отингга минасанми ёки ёрдамлашиб юборайми?!”

Худди болалигимда шумтакалар меваларимни сочиб, бўркимни олиб қочиб сабр косамни тўлдирган вақтдагидай юрагимда олов ёнди. Бу олов ўша вақтдагидан ҳам кучлироқ аланга олди! Мен боғимни ҳам, бошқа нарсаларимни ҳам унутдим. Мана йигирма беш йилдирки, бу олов ёмғирли, бўронли, қаҳратон совуқда ҳам кўксимда ёнади, тоғма-тоғ кезаман. Овуллар кулга айланди, ўрмонлар тутаяпти, жанг

майдонларидан чиққан тутун бутун Кавказни қоплади. Олов дегани шундай бўлади!

Айтишларича, ўтмишда Доғистон чегарасига ёв қўшини яқинлашса тоғнинг кўринарли жойида қурилган минорада олов ёқишган. Буни кўрган атрофдаги овулдагилар ўз минорасидаги ўтинни аланга олдиришган. Бу жангга даъват бўлиб, тоғликлар зудлик билан қурол-яроғ тақиб отларига минишган. Ҳар бир уйдан чиққан отликлар қўшилиб, овулдан жанговар гуруҳ бўлиб ҳимояга шошилишган. Оти йўқ кишилар ҳам оловни кўришлари билан Ватан ҳимоясига шайланишган. Овулда қолган кексалар, аёллар, болалар тоғда олов ёниб турганини кўришса, ҳали ёв Доғистон чегарасида эканини билишган. Хавф-хатар ортда қолгандан кейингина тоғдаги олов ўчирилган. Тарихдан маълумки, хавф-хатардан огоҳ берувчи бундай оловларни Доғистон тоғларида кўп бор ёқишига тўғри келган.

Тоғдаги олов жанговар буйруқ вазифасини ўтаган. Яъни, олов тоғликлар учун замонавий техника воситалари — телевидение, радио, телеграф ўрнини босган. Ҳозир ҳам тоғлар тепасида буйвол (буқа) терисидай тақир жойлар ўрнини кўриш мумкин.

Тоғликлар айтишади, ханжар учун энг хавфсиз ва ишончли жой — қин, олов учун ўчоқ, эркак учун ўз уйи. Агар ўчоқдаги хавф-хатарсиз олов тоғнинг тепасига ўрмаласа, шу вақтда ханжар қинидан чиқмаса у ханжар эмас, эркак ўз уйида мудраб ётаверса, у эркак эмас.

Доғистонлик чўпонлар ўртасида вазифалар аниқ тақсимланган. Кимдир сурувни кечаси, бошқаси кундуз боқади. Учинчилари сурувни бўрилардан ҳимоя қилади. Улар орасида шундай кишилар ҳам борки, на қўйларни боқади, на бўриларга қарши ҳимоя чоралари кўради. У фақат ўтовда олов узлуксиз ёниб туришини таъминлайди. У — оловга жавобгар. Баъзан унга ўтёқар, оловкаш деб ҳазиллашишса ҳам, керак пайтда унга гулханий дея мурожаат қилишади. Албатта, бу касб эмас, бари бир кимдир оловнинг ўчиб қолмаслигига масъул бўлиши керак. Кеч тушганда чўпонлар бу вазифани энг масъулиятли кишига юклашади.

Керакли ва қийин вазифа! Чунки овқат пишиши, ўтовнинг ёруғ ва иссиқ бўлиши, кийимлар қуриши, эркаклар гурунги қизиши оловга боғлиқ.

Чўпонлар овқатни кўпинча очиқ ҳавода пиширишади. Бундай вақтда оловни сақлаш алоҳида эътибор ва заҳмат талаб қилади. Ёмғир қуйганда, қорбўрон турганда оловни сақлаш учун кафт билан, бўрк ёки чакмон билан тўсишга тўғри келади.

Менимча ботирларни, шоирларни, қўшиқчиларни, эртақчиларни, созандаларни, раққосларни ва бошқа ўз касбининг усталарини ҳам олов сақловчилар дейиш мумкин. Чунки улар юракларида Ватанга садоқат, урф-одатларга ҳурмат, шеъриятга, умуман, гўзалликка муҳаббат алангасини сақлашади ва бу туйғулари билан ўзгаларни баҳраманд этишади.

Мен ҳам юрагимда мана шундай мангу олов ёниб турганини сезаман. Шу оловнинг сўниб қолмаслигини таъминлаш менинг бурчим. Уни янада аланга олдириш, бошқаларга кўпроқ ёруғлик ва иссиқлик беришини таъминлаш, мендан кейин келадиган авлодга мерос қолдиришим кераклигини яхши тушунаман. Токи кейинги авлод бу оловдан ўз машғалаларини ёқиб йўлларида давом этишсин.

Юрагингдаги оловни уйингни ёнгиндан, ўзингни одатий оловдан асрагандай сақлашинг керак.

Овулдаги байрамларда қўшиқ айтилгандан кейин ҳазил, мусиқа чалингандан кейин рақс бошланади. Олов шаънига айтилган мақтов сўзларидан кейин Доғистонда Қор одамни қандай излашгани тўғрисида ҳикоя қилмоқчиман.

Чиндан ҳам Доғистонга Каптарни, яъни Қор одамни излашга келган илмий ходимлар тўғрисида одамлар бири-бирдан қизиқ хангомалар тўқишган.

Аварлар олимларга дейишди: “Даргинлар олдига боринглар, сиз излаётган одам улар орасида яшаяпти”.

Даргинлар ўз навбатида уларни лаклар олдига, лаклар лезгинларга, лезгинлар қўмиқларга, қўмиқлар текисликда яшайдиган нўғойларга, нўғойлар табасаранларга жўнатишди. Доғистон бўйлаб кезиб чарчаган олимлар Кикун овулида тўхташди. Гап шундаки, бу овулда бизнинг девқомат паҳлавонимиз Осмон Абдураҳмонов ҳам яшайди. “Хазиначар ороли” бадий фильмини кўрганлар Осмонни кўз олдларига келтиргандир. У шу фильмда бирданига учта одамни ушлаб кемадан денгизга улоқтиради.

Айнан Кикун овулига кираверишда олимларнинг машинаси сойга тиқилиб қолди. Олимлар машинани биргалашиб орқасидан итариб кўришди, лекин сойдан чиқара олишмади.

Шу пайтда Осмон ўз уйининг томида ўтирарди. У машина атрофида ўралашиб, қўлларидан ҳеч иш келмаётган одамларни кўриб турарди. Осмон пастга тушди, паҳлавонларга хос қадамлар ташлаб олимлар ёнига келди. Лойга ботиб қолган машинани ушлаб, худди суваракни кўтаргандай қуруқ жойга қўйди. Олимлар ўзаро пичирлашиб, Қор одамнинг ўзи бизга ёрдамга келди дея гумонсирашди.

— Бекорга Қор одамни излаб юрибсизлар, — деди Осмон уларга. — Биз тоғликлар қордан эмас, оловдан яралганмиз. Агар менинг юрагимда олов бўлмаганида, қандай қилиб машинани лойдан чиқарар эдим?

Шундан кейин у хотиржам қоғозга тамаки солиб ўрама тайёрлади. Ўрамани лабига қистириб, учига олов тутди, чуқур ўзига тортиб чўғлантирди ва оғзидан булутдай паға-паға тутун чиқарди. Тутун аралаш момақалдиरोқдай қаҳ-қаҳ отиб кулди. Тоғларда тош кўчкилари қулаганда, сойлардан сел келганда, замин зилзиладан тебранганда шундай товуш таралади.

Абутолиб бу воқеани эшитиб шундай деди: “Бекорчи ишлар билан шуғулланадиган одамларнинг машинаси лойга ботиб қолмаслиги мумкин эмас”.

Мен Ҳиндистонда оловга бағишлаб ўтказиладиган байрамда қатнашганман. Қандай яхши, дунё халқларида шундай байрамлар бор! Ҳиндлар байрам чоғи менга шамдон совға қилишди ва уни тоғли Доғистонимга алангали салом сифатида олиб келдим. Ахир, биз хайрлашаётганда шундай сўзларни такрорлашга ўрганганмиз: “Алангали салом йўллайман”, “Унга менинг номимдан алангали салом айтиб қўйинг”. Ким билади, қачонлардир одамлар бир-бирларига сўзда эмас, чиндан ҳам машғала ёки чўғ жўнатишгандир. Тинчлик машғаласи! У ёнгин ва уруш олови эмас, балки у ҳаминша ўчоқдаги ёруғлик ва иссиқлик тимсолидир.

Бизда шундай одат бор: қишнинг, баъзан баҳорнинг биринчи куни овулларда кечқурун баланд қоя устида гулхан ёқилади. Бу гулхан ёғдуси узоқ-узоқлардан кўриниб туради. Оловни кўрган овулдошлар бир-бирларини қиш ёки баҳор кириб келгани билан табриклашади. Бир-бирларига алангали саломлар айтишади, алангали тилаклар бил-

диришади. Мен ҳам Цада қишлоғимизга бош эгиб турган қоялар устида бир неча бор шундай гулхан ёққанман.

Доғистонда ишга тушган биринчи завод бежиз “Доғистон гулхани” деб номланмаган. Эндиликда гулханлар ёғдусига бошқа ёритқичларнинг нурлари ҳам қўшилди. Кушлар ҳам электр токи ўтадиган симёғочларга тортилган симларга дарахт новдаларига кўнгандай кўнишади. Кабутарлар ҳам тунда ёниб турадиган лампочкалар ёғдусидан чўчишмайди.

Бир гал Каспий денгизи юзасида нефть ёнганини кўрганман. Денгиз тўлқинлари ҳам бир ҳафта давомида оловни ўчира олмади. Астасекин денгиз узра ёнғин сўна бошлади ва бу ҳолат ёниб чўкаётган кемани эслатди.

Денгиздаги ёнғин ҳам бир кун сўнади, лекин Доғистон кўксидagi олов ҳеч қачон ўчмайди. Ахир, одам юрагида ёнган оловни сув сепиб ўчириб бўлмайди. Аксинча, бу олов сувга ташна, сувдан аланга олади. Юрак оловидан қизиган, қуруқшаган, шўрлаган лаблар “сув, сув” дея шивирлайди.

Демак, дунёда сув ва олов ҳамиша ёнма-ён.

Онам тез-тез шу сўзларни меҳр билан такрорлаб турарди: “Ўчоқ — уйнинг юраги, булоқ — овул юраги”.

Тоғлар олов, водий сув сўрайди. Доғистон тоғ ва водийлардан иборат. Демак, у ҳам олов, ҳам сув сўрайди.

Тоғликлар шундай гапни такрорлаб туришади: “Агар йўлга чиққан ёки сафардан уйига қайтаётган одам овул четидаги булоққа кўзгуга қарагандай қараса, унинг юрагида муҳаббат, олов бор”.

Доғистон эса ҳамиша Каспий денгизи аталмиш тиниқ кўзгуга қараб туради. У шу ҳолатда ҳозиргина сувдан қирғоққа чиққан навқирон йигитга ўхшайди.

Тоғлик булоққа эгилгандай Доғистон ҳам Каспий денгизига қараб, уст-бошини тўғрилайди, мўйловини бураб кўяди.

Тоғликларда шундай қарғишлар бор: “Кимнинг оти булоқ сувини булгаса, унинг оти ҳаром қотсин”, “Ким сувга тупурса, унинг атрофидаги булоқлар қуриб қолсин”. Лекин тоғликлар шундай яхши тилакларни ҳам тез-тез такрорлаб туришади: “Бу овул одамларини Худо ёрлақасин, булоқ ва қабристонини саришта экан”.

Кўплаб булоқлар ва қазилган қудуқлар халқ қаҳрамонлари номи билан аталади: Али булоғи, Умар булоғи, Ҳожимурод қудуғи, Маҳмуд булоғи.

Қизлар тонгда ва шомда кўзада сув олиб келиш учун чиқишганда, йигитлар ҳам қайлиқ танлаш, ёқтирган қизини кўриш учун булоқ бошига келишади. Ҳа, булоқ бошида қанча муҳаббат олови аланга олган. Қанча янги оила ришталари боғланган.

Билгинг келса, кўшиқларим кимга бахшида,
Бир озгина тикилиб тур булоқ қошида.

Бу мисраларни Ошиқ Маҳмуд шеърларидан олдим.

Бир кун тоққа чиқар эканман Гоцатли булоғи ёнида тўхтадим. Кўрдимки, йўловчи булоққа энгашиб сув симирарди ва бошини кўтариб шукрона айтди:

- Етказганинга шукур!
- Мана, кружкада ичинг, — деб унга мулозамат қилдим.
- Мен қўлқопда овқат емайман, — дея жавоб қайтарди йўловчи.

Отам ёмғир шитирлашини, дарё товушини тинглашни яхши кўрарди. Чиндан ҳам дарёга қараб, унинг товушини тинглаб сира тўймайсан.

Баҳорда қорлар эриб, жилғалар тўлиб оққанда онам сувга соатлаб қараб ўтирарди. У қиш кунларида, баҳор ёмғири ёққанда тарновдан оқадиган сувни йиғиш учун кадиларни тўплаб кўярди.

Ёмғир ёққанда менинг энг севимли машғулоти яланг оёқ ҳал-қобларни шапиллатиб босиш эди. Биз болалар ёмғир ёғаётганига қарамай ариқларни тўсиб, ҳовузларни сув билан тўлдиришга ҳаракат қилардик.

Ёмғирдан кейин тош чуқурларида тўпланиб қолган сувни ичиб, қанотларини юйиб таранаётган қушларни кўрганмисиз? Қандай мазза?!

Шомил муридларига далда берарди: “Душман овулни, далани олди. Бироқ булоқ бизнинг қўлимизда. Бардам бўлинг, биз ғалаба қиламиз”.

Имом душман ҳужумга ўтганда, жаңгчиларига биринчи навбатда булоқларни ҳимоя қилишни буюрарди. Ўзи душман устига юриш қилганда биринчи навбатда булоқларни эгалларди.

Илгари қасос ўтида ёнган киши ҳам ганимининг сувда чўмилаётганини кўрса, унинг сувдан чиқишини, кийиниб қурол-яроғ тақишини кутиб турган.

Шу ўринда ёмғир билан, сув билан боғлиқ бир одатимиз эсимга тушди. Бу одат “Сув бола, сўра жала” деб номланади.

“Доғистон водийси, жазирама туш”, — дея бежиз ёзилмаган. Чиндан ҳам жазирама тушда иссиқ буровига олади. Иссиқдан тупроқ ёрилади, тошлар печканинг темиридай қизийди. Дарахларнинг сўлғин барглари осилади, экинзорлар ҳансирайди. Ўсимликлар, қушлар, ҳайвонот дунёси, албатта одамлар кўкка қараб ёмғир ёғишини кутади. Шундай кезде овулдаги бир боланинг гавдасини ҳиндуларга ўхшаб бўяб, ўсимлик япроқларига ўраб кўчага чиқаришади. Бу ўша “Сув бола, сўра жала” деган одатимиз. Бола ёлғиз ўзи ёки болалар ҳамроҳлигида кўча кезиб, ёмғир сўраш дуосини кўйлайди.

Худойим, Худойим, ёмғирнинг ёғдир,
Замин ташналигин сен ўзинг қондир.
Ёмғирнинг сувлари тўлдирсин сойим,
Бизга ёмғир бергин, қодир Худойим.
Ёмғирдан ён-атроф бўлсин бегубор,
Яшнасин қир-адир, экинзор, гулзор.

Овулнинг катта кишилари ҳам ташқарига чиқишиб, кимдир кўзада, кимдир тоғорада “Сув бола”га сув сепишади. Кўшиққа жўр бўлишиб, қўлларини дуога очишади: “Омин”, “Омин”,

Бир гал мен ҳам “Сув бола” бўлганман. Ўшанда устимга шунчалар кўп сув сепишдики, мисоли жалага дуч келдим.

Аммо осмон бизнинг гапимизга кўп ҳам қулоқ солмасди. Қуёш қиздиргандан-қиздирарди. Мисоли Доғистон устида иссиқ дазмолни юргизади. Айниқса, тушда қуёш ҳаммаёқни жизғанак қилади, куйдиради. Агар Европа миқёсида олиб қарасак, энг кўп қуёш нури Гуниб овулига тушса керак. Бу масалада бизнинг Цада овули ҳам ундан қолишмайди. Бошқа овулларимизда ҳам ҳарорат юқори бўлади. Шу боис овулларимизни “Сувга ташна овуллар” дейишади.

Онамнинг ҳорғин қиёфаси ҳамон ёдимда. Овулдан уч километр узоқликдаги булоққа бориб, битта кўзани елкасига қўйиб, иккинчисини кўлида кўтариб аста-аста босиб сув олиб келарди.

Онамнинг севинчдан порлаган кўзлари ҳам ёдимда. Ёмғир ёғиб ён-атроф сувга чўмилганда, тарновлар тагига қўйилган кади ва ёғоч бочкалар сувга тўлганда жуда қувониб кетарди.

Овулимиздаги Ҳабибат момонинг букчайган қиёфаси ҳам ёдимда. У ер бу ерни кавлаб кўрарди. Момога булоқ топиш васвасаси тинчлик бермасди.

Ҳамма биларди, момонинг ҳаракатлари бефойда, лекин ҳеч ким индамасди. Бола эканман-да. Бир куни мен ўйлаб ўтирмай момога дедим:

– Ҳабибат момо, бекорга овора бўлаяпсиз, бу ердан сув чиқмайди.

Буни эшитган отам мендан қаттиқ ранжиди.

– Чиндан ҳам у ердан сув чиқмайди-ку, – дедим отамга билим-донлик қилиб.

– Ўғлим, баъзан одамларнинг ейишга нони бўлмайди. Бунинг учун уларни масхара қилиш керакми? Эсингда бўлсин, фақирнинг ва сув излаётган кишининг устидан кулиш яхши эмас.

– Ўзингизнинг кўпроқ сув ўтсин деб, кўприкни кенгайтирмоқчи бўлган инквачулинликлар ҳақидаги ҳазил шеърингиз бор-ку?

– Бу аччиқ кўз ёши билан ёзилган шеър. Буни ёшлар ҳали тушунишмайди. Сен ҳам Доғистон учун сув ҳаёт эканлигини ҳали ҳис қилмагансан. Шунинг учун сув чиқмайдиган жойдан булоқ излаётган Ҳабибатнинг орзусини тушуна олмайсан. Яхшиси, жим қулоқ сол – ёмғир ёғаяпти.

Шу вақтда шивалаб ёмғир ёғарди.

– Қушлар, қушлар, нега сайрамаяпсизлар?

– Ёмғир шивирини тинглаяпмиз.

– Шоирлар, сиз нега яйрамаяпсиз?

– Ёмғир шивирини тинглаяпмиз.

Тоғдан қувур орқали қишлоғимизга сув олиб келинган кунни отам ўз ҳаётидаги энг қувончли кун деб биларди. Отам шу қувончли кунни яқинлаштириш учун ўзи ҳам чўкич олиб қувур учун ариқ қазиганди. Мен ўша сув келган кунни яхши эслайман. Сувни азиз деб билган отам ҳатто ариққа гул сочишни ҳам тақиқлаганди.

Овулдагилар юз ёшли онахонга ҳурмат-этибор кўрсатиб, уни биринчи бўлиб кўзасига сув тўлдириши учун қувур олдига етаклаб боришди. Онахон кўзасини сувга тўлдириб, биринчи бўлиб ичиб бериши учун отамга узатди.

Орден-медаллар билан тақдирланган отам кўзани олар экан, умрида бундай катта мукофот олмаганини таъкидлади. Ўша куни отам сувга бағишланган шеър ёзди. У қушларга мурожаат қилиб, мақтанманглар, энди биз тоғликлар ҳам тоза сув ичаяпмиз деб гурурланди. У қанча тўйларда бўлгани билан шу вақтгача қувур сувининг жилдирашидан яхшироқ мусиқа эшитмаганини эсга олди. Энди дунёдаги моҳир дорбоз ҳам, ўргатилган йўрға ҳам кўзада сув олиб келаётган тоғлик аёлдан чиройли юра олмаслигини башорат қилди. У сув келтирган чўкич ва кетмонни, қувурни, замонни шарафлади. У узоқ йиллар қора қозоним қайнасин деб олис булоқдан оғир кўзаларда сув келтиравериб тоғлик аёллар эрта букчайганини афсус билан хотирлади. Ҳа, овулимизга қувурда сув келган кун отам учун қутлуғ кун бўлганди.

Маҳачқалъада бир йили июл ойи жазирамасидан қийналганимиз ҳам эсимда. Отамнинг касали оғирлашиб борарди. Барча дориларни келтирганмиз, докторлар бошида парвона. У инграниб деди: “Аҳволим оғир, гўё ўнлаб қисқич-омбурлар танамни ҳар томонга тортишяпти”.

Энди бефойда, кеч бўлди деб дориларни ҳам ичмасди. Ҳатто ёстигини тўғрилаб қўйишимизга ҳам рухсат бермасди, бунга ҳожат қолмади деб ҳисобларди. Аҳволи тобора оғирлашиб бораётганини сезган отам мени ёнига чақириб деди:

– Дардимга битта даво бор... Шу нарсдан аҳволим яхшиланади.

– Нима у?

– Буцраб дарасида кичкина булоқ бор... Унинг кўзини ўзим очганман... Шу булоқ сувидан бир қултум ичсайдим...

Эртаси кунёқ тоғлик аёл ўша булоқдан кўзада сув келтирди. Биз уни олиб келиб отамга бердик. Отам қониб сув ичди, кўзларини юмиб шукрона айтди:

– Борлигинга шукур, обиҳаётим!

Биз отамдан шукронани кимга ёки нимага бағишлаганини сўраб ўтирмадик: кўзада сув келтирган тоғлик аёлгами, булоқни бағрида асраётган дарагами ёки булоқни қўйнида яратган қутлуғ замингами?!

Онам менга тез-тез такрорлаб турарди: “Ҳар бир одамнинг ўз муқаддас булоғи бўлиши керак”. Яна онам қўшиб қўярди: “Бугдой ўраётган аёл атрофида сув жилдираб турганини эшитса, ҳеч қачон чарчамайди”.

Айтишларича, Шомил устози Қози Муҳаммад билан Гимрин дарасидаги қалъада қуршовда қолади. Шунда Шомил ёвга ташланиб, қилич ва ханжари билан ўзига йўл очди. У ўн тўққиз жойидан яраланса ҳам қуршовдан ёриб ўтиб, дарада ғойиб бўлди. Барча уни ўлдига чиқарди. Овулга қайтиб келганида, қора кийган онаси ҳам ажабланиб, ҳам хурсанд ҳолда сўради:

– Шомил, ўғилгинам, қандай қилиб омон қолдинг?

– Тоғдаги булоққа бир амаллаб эмаклаб бордим, — дея жавоб қайтарди Шомил.

Кексайган Шомил Саудия Арабистони чўлида туядан йиқилиб вафот этганини эшитганда, тоғликлар бир-бирига афсусланиб дейишди:

– Агар унинг яқинида Доғистон булоғи бўлганда борми, имом омон қоларди.

Нух шаҳрида бўлганимда Ҳожимурод қабри устига қўйилган тошдаги ёзувни ўқидим: “Бу жойда Доғистон арслони дафн этилган”. Мен бу арслоннинг бошини бошқа жойда кўрганман.

– Қандай қилиб бош тандан жудо бўлди?

– Адашди, Доғистонга, булоққа қайтиш йўлида адашди.

Бизнинг овулимиз тоғ этагида жойлашган. Олдида сайхон текислик, Хунзах қалъаси ҳам кўриниб туради. Хунзах девори тепасида ҳужум қилиш ва ҳимояланиш учун шинак, туйнуклар қурилган. Мана шу туйнуклардан бўйсунмас ва эркесвар тоғликлар томон ўқлар узилган. Бу ўқлар овозидан ҳатто бизнинг Цада овулимиздаги кабутарлар безовта бўлиб ҳавога кўтарилган. “Кимнинг кўзи қаттиқ ва овози баланд?” — деган саволга тоғликлар шундай жавоб берган: “Хунзах қалъасининг”.

Хунзах қалъасининг кўзи қаттиқлигидан бизнинг давримизга ҳикоятлар етиб келди. Қалъа девори туйнук ва шинакларида биз болалар қиш пайтида қорбўрон ўйнаганмиз. Девор тепасида горн чалиб, ён-атрофдаги кабутарларни чўчитганмиз. Ҳа, мен Хунзахдаги мактабда етти йил ўқиганман.

Энди мен қаёққа йўл олмай, қаерда бўлмай, концертларда ажойиб симфония ёки қувноқ рақс мусиқаларини тингламай, ҳамон қулоғимга мактаб қўнғироғининг овози келади. Айниқса, дарс тугаганини билдирувчи ёқимли қўнғироқ ҳеч қулоғимдан кетмайди. Бу қўнғироқ овози ҳозир ҳам қулоғимга чалинади, фақат энди у йўлакка, синфдан, мактабдан ташқарига эмас, аксинча, мактабга, синфга чорлайди.

Синфимизда ўттизта ўқувчи эдик. Ойда бир марта навбатма-навбат бир ўқувчи ўқишдан озод қилинарди ва у бутун синф учун қалъа ташқарисидаги булоқдан сув келтирарди. Тартибни бузганлар навбатдан ташқари сув олиб келишга тайинланарди. Мен тартибни бузсам-бузмасам ойда икки марта навбатчилик қилардим. Чунки мендан навбатчиликни қабул қилиб олиши керак бўлган Абдуғафур Юсупов албатта касал бўлиб қоларди. Эсимда, менинг навбатчилигим ойнанинг 7–8 кунларига тўғри келарди.

Булоқ қалъа ташқарисининг қўйи қисмида бўлиб, бориш осон эди: биринчидан челақлар бўш, иккинчидан эниш сўқмоқ. Ўз-ўзидан равшанки, қайтиш йўли оғирлашарди. Бунинг устига мактаб муюлишида алюмин кружкалар билан қуролланган ўқувчилар қуршовга оларди. Чанқаган болалар бирданига челақка ёпишарди, тўкиб-сочиб кружкаларида сув ичишарди. Улар қуршовидан ўтиб, мактабгача сувни олиб бориш осон эмасди.

Бу булоқ ҳақида кўплаб ҳикоятлар тўқилган, улардан бирини менга отам сўзлаб берганди.

Қалъанинг ўқлардан илма-тешик бўлиб кетган минорасига неча бор ё қизил, ё яшил байроқ тикилган. Фуқаролар уруши даврида қалъа кўлдан-кўлга ўтарди: гоҳ оқлар эгалларди, гоҳ қизиллар уларни ҳайдаб чиқарарди. Муслим Атоев бошлиқ ҳимоячилар қалъани олти ой давомида Гоцинскийнинг босқинчиларидан ҳимоя қилишди. Лекин ҳар куни бир вақтда икки соат ўқлар овози тинарди. Бу вақтда аёллар қалъадан чиқиб, булоқдан сув олиб қайтишарди. Бир куни полковник Алихонов полковник Жабборовга деди:

– Аёлларни булоққа ўтказмаймиз. Шунда Атоев бошлиқ ҳимоячилар ташналиқдан таслим бўлишади.

Полковник Жабборов жавоб берди:

– Агар сувга чиққан аёлларни ўққа тутсак, биздан бутун Доғистон юз ўгиради.

Шунинг учун аёллар то сув олиб қайтмагунча қалъа атрофида тинчлик сақланарди.

Касал ётган онамга менга Давлат мукофоти берилганини айтишганда, шундай деган экан: “Яхши хушxabар. Аммо ўғлингиз етимларга, фақирларга ёрдам берди деб айтишса бундан кўпроқ хурсанд бўлардим. Ўғлимга айтинглар, мукофот пулини қайсидир овулга сув олиб келиш учун берсин. Уни дуо қилишади. Отаси ҳам мукофотланганда барча пулини янги булоқ излаш ишига сарфлаганди. Қаерда булоқ топилса, у ерда сўқмоқ очилади. Янги сўқмоқдан янги йўл бошланади. Йўл ҳаммага керак. Одам йўлсиз уйини тополмайди. Жарликка қулайди...”

Отам мен Доғистонда биринчи канал қазилган йили туғилганимни тез-тез такрорлаб турарди. Бу канал Сулак ва Маҳачқалъа ўртасида қазилган. Канал қурувчилари фанерга катта ҳарфларда ёзилган “Сув – ҳаёт манбаи!” деган шиорни олдиларида қадамма-қадам суриб меҳнат қилишган экан.

Сув! Қандайдир қудратли қўл қояларни эзади ва унинг ичидан сув сизиб чиқади. Кейин улар қўшилиб тошдан тошга, қоядан қояга урилиб пастга оқади. Сиқиқ жойлардан яраланган ҳайвондай пишқириб ўтади. Ям-яшил далаларга чиққанда ёйилиб кетади.

Менинг Доғистонимда тўртта кумуш камар — тўртта Қўйсув бор. Сулак ва Самур сойлари худди опа-сингиллардай қучоқлашиб кўришишади. Кейин улар Доғистон дарёларига айланиб, Каспий денгизида учрашишади.

Олов ва сув — халқ тақдири, олов ва сув — Доғистоннинг ота-онаси, олов ва сув — хуржунимиздаги бор ҳазинамиз.

Доғистонда кексайган ва ёлғиз қолган кишиларнинг хонадонларига мактаб ўқувчилари келишиб, уй юмушлари ва хўжалик ишларига қарашишади. Болалар биринчи навбатда ўчоқларига ёқиш учун ўтин ёриб беришади ва кўзаларини тўлдириб сув келтиришади. Ўчоғида олов сўнган уйни қарғалар ҳам билишади, хонадонга яқин қояга кўниб қағиллай бошлашади.

Олов ва сув — икки қудратли куч, икки тимсол. Улар битимга келганда Доғистон яралган.

Доғистон эртақларининг ярми ботир йигит ҳақида, қайсики у аждарни ўлдириб, овул хонадонлари иссиқ ва ёруғ бўлиши учун олов келтиради.

Эртақларнинг иккинчи ярми зийрак қиз ҳақида, қайсики у зеҳнини ишлатиб, аждарни ухлатиб қўйган ва овулдаги одамлар ташналигини қондириши, далаларини яшнатиши учун сув келтирган.

Ботир йигит ва зийрак қиз томонидан мангу уйқуга ётқизилган аждарлар тошларга, қояларга айланган.

Доғ — тоғ, истон — юрт дегани. Демак, Доғистон — тоғлар юрти, тоғлар мамлакати, тоғлардай мағрур юрт!

Хатни ўқигандай бола хижжалаб,
Дилда такрорлайман соғинган замон:
До-ғис-тон, До-ғис-тон!
Бунча Доғистон деб соғинмоқда қалб,
Нени ўйлаяпсан? Дилда Доғистон!
Қаёққа? Учаман Доғистон томон!

Кам сонли халқимиз уйда олов ва сув бўлиши учун қанча аждарларни енгишига тўғри келди. Эндиликда дарё ёруғлик бераяпти, сув оловга айланаяпти. Доғистоннинг икки тимсоли бир-бирига сингиб кетаяпти.

Ўчоқ ва булоқ — тоғликлар учун энг муқаддас сўзлар. Файратли кишиларни таърифлаганда дейишади: “У одам эмас — олов!” Дангаса, бировга фойдаси тегмайдиган кимсалар ҳақида дейишади: “У — ўчоқдаги кул”. Ёмон кишиларга нафратини шундай билдиради: “Бу ярамас ўзи сув ичган булоққа тупуради”.

Биз вино тўлдирилган қадаҳни қўлга олганда шундай тилак айтмиз:

Шараф бўлсин, кимки тополса агар
Олов ва булоққа мос ҳамду сано.
Юз карра шарафга лойиқ муқаррар,
Кимки олов ёқса, булоқ топса ё.

Кекса тоғлик ёш тоғлик йигитдан сўради:

— Умринг давомида олов кўрдингми, ундан қандай ўтдинг?

- Мен оловга сув бўлиб ташландим.
- Муздай сув нималигини биласанми, ундан ҳеч кечиб ўтганми-сан?
- Бундай сувдан олов бўлиб кечдим.
- Балли, унда сен улғайибсан. Ҳақиқий тоғлик бўлибсан. Отингни эгарла, сени тоғларга олиб кетаман.

Тоғликлар баҳслашган чоқ бири иккинчисига дейди:

– Менинг уйим мўрисида чикаётган тутун сеникидан ингичка-ми? Ё бировнинг уйига сув сўраб чиқдимми? Агар шундай деб ўйласанг, юр, қоянинг орқасида яккама-якка гаплашиб оламиз.

Эшикларда шундай ёзувларни кўрганман: “Ўчоғимизда олов бор, меҳмонимиз бўлинг”. Доғистонга кираверишда дарвоза йўқ, бўлса унга шундай сўзларни ёзиб қўядик: “Ўчоғимизда олов бор, меҳмонимиз бўлинг!”

Дарҳақиқат, ўчоғимизда олов бор. Мен қуруқ манзират қилмаяпман. Уйимиздаги ўчоқда олов ва кўзамизда сув бор, меҳмонга келинг!

УЙ

Аварча “ригъ” сўзи иккита маънони англатади: ёш ва уй. Менинг назаримда ёш ва уй бежиз битта сўзда ифодаланмаган. Чунки ёшинг улғайдими, ўз уйинг бўлиши керак. Агар бу аварча сўзни такрорласанг, ажойиб мақол пайдо бўлади: “ригъ – ригъ”, яъни “ёш – уй”.

Доғистон ҳам улугъ ёшда, шу боис унинг шу осмон остида ўз ўрни бор.

Болалигимда онамдан тез-тез сўрардим:

- Доғистон қаерда?
- Сенинг бешингиди! – дея жавоб берарди оқила онам.
- Сен Доғистонни қандай тасаввур қиласан? – дея сўрашди андиликдан.

Бу саволдан довдираб қолган андилик атрофга қаради.

Мана бу тоғлар – Доғистон, мана бу ўт-ўлан – Доғистон, чўққилар тепасидаги қор – Доғистон, ҳатто, тепамиздан учиб ўтаётган булут – Доғистон, бошимиз узра чарақлаб турган куюш ҳам Доғистон!

– Мен учун ҳамма жой – Доғистон! – дея жавоб берди андилик.

Бу хонада ҳозиргача Кавказнинг катта харитаси осиглик туради.

Ҳозир Доғистон – республика. Балки майдон жиҳатидан кичикдир, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими, алоҳида республика. Энди уни мамлакатимизда бошқа жойлар билан алмаштириб юбормайди. Баъзан хорижда шундай суҳбатлар бўлиб туради.

- Қаердан келдим деяпсиз?
- Доғистондан.
- Доғистон... Доғистон... У қаерда?
- Кавказда.
- Шарқдами ё Фарбда?
- Каспий денгизи бўйида.
- Бокуми?
- Йўқ, Боку эмас. Сал шимолроқда.
- Қаерларга қўшни?
- Россия, Грузия, Озарбайжон.
- Бу жойда черкеслар яшамайдими? Биз черкеслар яшайди деб ўйлар эканмиз.
- Черкеслар Черкесияда, доғистонликлар Доғистонда яшашади. Толстой, Ҳожимурод... Ўзи Толстойнинг китобларини ўқиганмисиз-

лар? Бестужев-Мерлинский... Лермонтов шеърида шундай мисра бор: “Доғистон водийси, жазирама туш”.

– Эльбрус чўққиси бор жойми?

– Эльбрус Кабардин-Болқорда, Казбек Грузияда. Бизда эса Гуниб бор. Пада ҳам бор. Мен ўша Пададанман.

Олис мамлакатларда тушунтиришим учун бошқа давлатларнинг номини ҳам айтаман. Ҳаммамизга маълумки, келин гапни тушуниши учун баъзан мушукни уришиш керак. Афсуски, ҳозир ҳам Доғистонда черкеслар яшайди деб ўйлайдиган, тўғрироғи, ҳеч нарсани ўйламай сўзлайдиган кишилар учраб туради.

Мен олис сафарларда бўлиб, конгресс, конференция, симпозиумларда қатнашганман.

Бундай анжуманларда барча қитъалардан вакиллар келади: Европадан, Осиёдан, Америкадан, Африкадан, Австралиядан. Тўғрироғи, вакилларнинг қайси қитъадан эканлигига кўпроқ эътибор берилади. Мен барибир Доғистонданман деб жавоб берардим.

– Жавобингизга аниқлик киритсангиз, Доғистон қайси қитъада жойлашган: Осиёдами, ё Европада?

– Бир қўлим Осиёда, иккинчи қўлим Европада. Баъзан ҳаётда отнинг бўйнига икки томондан икки киши қўл ташлаб, бу менинг отим деб даъво қилишади. Худди шундай Доғистон тоғ тизмаларига икки қитъа икки томондан қўлини ташлаб турибди. Уларнинг қўллари мен яшайдиган заминда туташган, бундан жуда хурсандман.

Дарёлар ва қушлар, архарлар ва тулкилар, бошқа мавжудотлар ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам Осиёга, ҳам Европага тегишли. Менимча, улар аллақачон Европа ва Осиё бирдамлиги қўмитасини тузишган. Мен яратган шеърлар ҳам шу қўмигага аъзо бўлишини истайман.

Лекин айрим кишилар менга атайлаб шундай дейишади: “Сенга нима ҳам дер эдик, осиеликсан”. Ёки Осиёда юрганимда бунинг тамоман аксини айтишади: “Сенга тушунтириб бўлармиди, европаликсан”. Мен ҳеч бирига эътироз билдирмайман. Чунки улар ҳақ!

Пайт пойлаб севги изҳор қилмоқчи бўлсанг, аёл бош чайқаб дейди:

– О шарқликлар, бунчалар мугамбир, айёр бўлишмас.

Бошқа сафар Доғистонга келганлар юриш-туришимиздан айб топишади:

– Бу европаликларнинг қилиқлари курсин.

Ҳа, Доғистон Шарқни севади, лекин унга Фарб бегона эмас. Ми-соли у бир дарахт, илдишлари икки қитъага таралган.

Кубада мен Фидель Кастрога миллий чакмонимизни совға қилдим.

– Нега бунинг тугмалари йўқ? – ҳайрон бўлиб сўради Фидель.

– Зарур пайтда елкадан ирғитиб ташлаб, қўлга қилич олиш учун.

– Чинакам жангчилар кийими экан, – дея мени қувватлади у.

Доғистонни бошқа мамлакатларга қиёслашга ҳожат йўқ. Уни ўз номи билан атаган яхши. Томидан чакка ўтмайди, девори қийшиқ эмас, эшиги гирчилламайди, деразасида шамол ўйнамайди. Эҳтимол, тоғлар ораси тордир, лекин унинг юраги кенг.

– Сен ҳали менинг еримни кичкина, ўзингнинг ерингни катта деб айтаяпсанми? – дея андилик суҳбатдошига эътирозини билдирди. – Қани, қўлингни бер, кимнинг ерини тез пиёда босиб ўтиш бўйича бас бойлашамиз! Кўрамиз, қояларга қандай тирмашасан, дараларда қандай эмакларқинсан? Жарликларга қуламасликнинг иложини топармикинсан? Ўзи чўққиларимизга чиқа оласанми?

Мен Доғистоннинг энг баланд чўққисига кўтарилдим ва теварақ-атрофга назар ташладим. Сўқмоқлар ҳар томонга таралган, қайдан-

дир кўнғироқ овози эшитилади, ҳар-ҳар жойда гулханлар ёқилган, тутун кўкка кўтарилаяпти.

Оёгинг қадрдон замин устида турганда, дунёга қараш қандай яхши!

Бола туғилаётганда ўзига Ватан танламайди — пешонасига ёзилган жойда дунёга келади. Мендан ҳам доғистонлик бўласанми, деб ҳеч ким сўрамаган. Агар ўзга ота-онадан, дунёнинг ўзга жойида туғилганимда, мен учун ўша жойдан қадрли жой бўлмас эди. Ҳа, мендан қаерда туғилгинг келаяпти, деб сўрашмаган. Аммо мендан ҳозир сўрашса, қандай жавоб берган бўлардим?

Олислардан қулоғимга пандур оҳанги эшитилди. Унинг оҳанги ҳам, айтилаётган кўшиқ сўзлари ҳам менинг қалбимга яқин.

Денгизни соғиниб интилар дарё,
Денгиз ҳам дарёни кутар доимо.

Ушласанг кафтингга сигади юрак,
Гоҳ муштдай юракка тордир кенг фалак.

Бошқа мамлакатлар яхшидир аммо,
Ва лекин Доғистон баридан аъло.

Пандурчи эмас, гўё Доғистон унинг тили билан куйлаяпти.

Ҳақ гапим кимнингдир ботса дилига,
Яхшиси, индамай кетсин йўлига.

Қадимий одатимизга кўра узун қиш кечаларида ёшлар кимнингдир уйида тўпланишиб, ҳар хил ўйинлар ўйнашади. Масалан, унинг ўртасидаги стулга ўсмир ўтиради. Атрофида қиз айланиб, кўшиқ айтиб савол беради. Ўсмир кўшиққа мослаб, саволга жавоб қайтаради. Кейин қиз стулга ўтиради. Энди ўсмир қиз атрофида айланиб, кўшиқ айтиб савол беради. Бу лапар эмас, лекин унга ўхшаб кетади. Қисқача айтганда, фикрлаш ва кўшиқ айтиш мусобақаси. Яъни топиб айтилган саволга, ундан-да топқирлик билан жавоб қайтариш керак. Мусобақа голибига шох тўла май куйилади.

Бундай ўйинлар уйимизнинг биринчи қаватида кўп бор ўтказилганди. Мен кичкина бўлганим учун ўйинга кўшишмасди. Бир четда ўтириб кўшиқларни тинглардим. Эсимда, ўчоқ бошига вино тўла кўза, хона ўртасига уч оёқли стул кўйиларди. Ўсмир ва қиз алмашиб кўшиқ айтарди. Баҳс турли мавзуларда бошланса ҳам охирида Доғистон куйланарди ва саволга ҳамма жўр бўлиб жавоб қайтарарди.

- Сен қайдасан, Доғистон?
- Тоғда, Қўйсув бўйида.
- Сен қайдасан, Доғистон?
- Энди водий кўйнида.
- Ишлар қалай, Доғистон?
- Буғдойга ўроқ солдим.
- Ишла ҳормай, Доғистон.
- Иш тугади, дам олдим.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Этман, ханжар суқилган.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Ханжарман, гўшт тикилган.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Оҳу сув ичган булоқ.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Оҳуга зорман шу чоқ.

- Ҳолатинг айт, Доғистон?
- Мисоли кичик сўқмоқ.
- Ниятинг айт, Доғистон?
- Равон, кенг йўлга чиқмоқ.

Ёшлар бир-бирига жавоб қайтариб, шундай куйлашарди. Баъзан китобларим ҳам шундай савол-жавобдан иборатдай туюлади. Фақат хона ўртасида стулда ўтирган, атрофида айланадиган қиз йўқ. Хонада ёлғизман. Ўзим савол бераман, ўзим жавоб қайтараман.

Саволимга яхши жавоб топган тақдиримда ҳам ҳеч ким мукофот тариқасида май тўла шох тутмайди.

– Сен қайдасан, Доғистон?

– Мен тоғликлар яшаган жойда.

– Айт, тоғликлар яшайди қайда?

– Энди уларнинг оёғи етмаган жой йўқ.

– Жаҳон – дошқозондаги таом, сен эса кичкина қошиқсан. Шундай дошқозондаги таом учун бу қошиқ кичкиналик қилмайдими?

Онам айтарди: “Кичкина оғиз ҳам катта гапларни сўзлаши мумкин”.

Отам айтарди: “Кичкина ниҳол ҳам катта боғни безайди”.

Шомил айтган: “Кичкина ўқ катта кемани ҳам тешиб ўтади”.

Ўзим ҳам шеърларимда кичкина юракка бутун дунё, буюк муҳаббат сиғиши мумкин деб ёзганман.

– Нега қадаҳ кўтарганингда, доим “Эзгулик учун!” деб ичасан?

– Чунки ҳар доим эзгулик излайман.

– Нега уйларингни тошлар устига қурасан?

– Тупроқни қадрлаганим учун. Тупроқда бугдой ўстираман. Ҳатто томимга ҳам бугдой экаман. Текисроқ тошлар устига ҳам тупроқ ташиб, бугдой экиш учун жой қиламан. Ҳар тишлаган нонимни мана шундай қаттиқ меҳнат билан топаман.

ДОҒИСТОННИНГ УЧТА ХАЗИНАСИ

Тоғликлар ҳаминиша йўлда. Бири бойлик излаб, иккинчиси шуҳрат излаб, учинчиси ҳақиқат излаб йўлга чиқади.

Ким бойлик излаб сафарга чиққан бўлса, мақсадига етди. Энди топган бойлигидан баҳраманд ҳолда яшайпти.

Ким шуҳрат излаб сафарга чиққан бўлса, мақсадига етди. Энди топган шуҳрати бир кунига ярамаслигини тушуниб етди, беҳуда ўтган умрига ачинапти.

Аммо ҳақиқат излаб сафарга чиққанлар ҳамон йўлда. Бу йўлнинг охири, адоғи йўқ.

Тоғлик сафарга чиқиш олдидан юқларини хуржунга солиб эшагига ортади. Ҳар доим бу юқлар орасида учта нарса бўлади: нимадир тўлдирилган халта, меш ва кўза.

Неча асрларки, тоғлик эшак миниб овулма-овул, шаҳарма-шаҳар кезади. Лекин ҳеч қачон эшагига ортилган хуржунга халта, меш ва кўза солишни унутмайди.

Бир овулга кираверишда тоғлик эшагини боғлаб, нарироққа кетди. Буни кўрган бекорчи бойваччалар келиб эшакни калтаклашди, халачўпнинг миҳи билан ниқташди. Худди беозор жонивор бу азоблардан кейин уларга рақс тушиб берадигандай.

Безорилар эшагига азоб бераётганини кўрган тоғлик қинидан ханжарини чиқариб ҳайқирди:

– Тоғликнинг ғазабини келтиргандан кўра айиқнинг ғазабини келтирган яхшироқ.

Тоғликнинг важоҳатидан кўрқиб кетган йигитлар ундан кечирим сўрашди ва яхши сўзлар айтишиб ханжарини қинига солдиришди. Хотиржам суҳбат бошланганда, йигитлар ундан сўрашди:

– Эшакнинг эгарига нима боғлаб олгансиз? Уни бизга сотинг.

– Олтин, кумуш тангаларингиз уни сотиб олишга етмайди.

– Нархини айтинг, балки келишармиз.

– Бу нарса бебаҳо!

– Халтадаги нима эканки, у бебаҳо бўлса?

– Менинг Ватаним, менинг Доғистоним!

– Халтага Ватанингизни буклаб солдингизми? – дея кулишди йигитлар. – Қани-қани, Ватанингизни кўрсатинг.

Тоғлик халтасининг ипини ечиб, оғзини очди ва йигитларга оддий тупроқни кўрсатди.

Айтгандай, уни тупроқ ҳам деб бўлмасди. Чунки унинг тўртдан уч қисмини кум ташкил қиларди.

– Бор нарса шуми? Ҳали сиз шуни бебаҳо хазина деб айтаётгандингизми?

– Ҳа, бу тоғларимдан олинган тупроқ. Унда отамнинг дуоси, онамнинг кўз ёшлари бор. Бобомдан қолган ягона мерос, менинг набираларимга қолдирадиган бебаҳо хазинам.

– Қолганлари нима?

– Олдин халтани боғлаб кўяй.

Тоғлик халтани эҳтиётлик билан боғлаб, эшагига ортди. Кейин кўзани олиб, қопқоғини очди. Йигитлар кўзада оддий сувни кўришди. Айтгандай, уни ҳам оддий сув деб бўлмасди, шўр эди.

– Ҳали сиз ичиб бўлмайдиган шўр сувни олиб юрибсизми?

– Бу Каспий денгизининг суви. Унда бутун Доғистон ойнадагидай кўринади.

– Мешда нима бор?

– Доғистон уч қисмдан иборат: биринчиси – тоғ, иккинчиси – денгиз, учинчиси – қолган ҳамма нарса.

– Демак, мешда қолган ҳамма нарса бор?!

– Худди шундай!

– Сиз уларни нима учун олиб юрибсиз?

– Ҳар доим Ватанимни ҳис қилиб туришим учун. Агар йўлда вафот этсам, қабрим устига шу тупроқни сепишади ва денгиз суви билан қабртошимни ювишади.

Тоғлик бир чимдим тупроқ олиб кафтлари орасида ишқалади ва денгиз сувида қўлларини чайди.

– Нега бундай қилдингиз?

– Бекорчилар билан қўл бериб кўришгандан кейин шундай ювиш керак.

Тоғлик эшагига миниб йўлида давом этди. У ҳозир ҳам йўлда.

Демак, Доғистоннинг учта хазинаси: тоғ, денгиз ва бошқа ҳамма нарсалар. Тоғликларда учта кўшиқ бор. Йўловчиларда учта мақсаддан бири бўлади: бойлик, шуҳрат ва ҳақиқат.

Онам болалигимда уқтирарди: “Доғистон – бу бир қуш, қанотида учта олтин пати бор”.

Отам эса кўшимча қиларди: “Доғистонни учта уста учта хазинадан яратган”.

Албатта, Доғистонни ташкил этувчи унсурлар жуда кўп. Мен бунга аччиқ ҳаётий тажрибадан кейин амин бўлганман.

Бундан йигирма беш йил илгари Доғистон ҳақида киносценарий ёзишни топширишди. Сценарий муҳокамаси бошланди. Унда қандай оташин нутқлар сўзланмади?!

Биттаси гуллар ҳақида ёзилмаганини, бошқаси сценарийда асалари, учинчиси дарахтлар турлари йўқлигини гапирди. Ҳар бир сўзлаган киши нимадир йўқлигини қайд этди. Бири ўтмиш кам ёритилганини, бошқаси бугунги кун батафсил ёзилмаганини айтди. Ниҳоят, кимдир сценарийда эшак ва ҳўтик йўқлигига эътиборни қаратиб, уларсиз Доғистонни тасаввур этиш мумкин эмас деди.

Агар улар айтган барча нарсаларни сценарийга киритганимда, фильм ҳозиргача тасвирга олинаётган бўлармиди...

Барибир яна тақдорлайман, Доғистон уч қисмдан иборат: тоғ (тупроқ-ер), денгиз (Каспий) ва бошқа ҳамма нарсалар.

Ҳа, тупроқ-ер – бу тоғлар, даралар, сўқмоқлар, қоялар. Қайсики, уларга аждодларимизнинг пешона тери ва қони томган. Билмаймиз, уларда тер кўпми ёки қон! Чунки бу заминда узоқ йиллар урушлар, хун олишлар, жанжаллар тинмаган. Ахир, тоғлик белига ханжарни безак учун тақиб юрмайди.

Шундай халқ кўшиғи бор:

Қайси бир далага сепсанг сиқим дон,
У далада ўнлаб йигит тўккан қон.
Қайси бир далага сепсанг ҳовуч дон,
У далада юзлаб жангчи берган жон.

Отам тупроқ ҳақида шундай шеър ёзганди:

Кимларни олмаган бағрига тупроқ,
Унда ҳалок бўлган ўлгандан кўпроқ.

География дарслигида бизнинг еримизнинг учдан бир қисми ҳосил етиштириб бўлмайдиган тош-қоядан иборат эканлиги ёзилган.

Мен бу ҳақда шундай шеър қоралагандим:

Унда водий, даралар тугар,
Унда дарахт мисли бугу шох.
Унда тоғлар ўркакдай турар,
Унда қордан бошланар ирмоқ.
Унда жилға тошлар кўзидан,
Отилади бўлиб шаршара.
Унда ирмоқ бўри изидан.
Шошилади – тордай кенг дара.
Унда сўқмоқ эмасдир текис,
Ҳар ёни тош, жарлик ва бўшлиқ.
Чўққига чиқ, чекмассан афсус,
Унда сени кутмоқда кўшиқ.

Эрталаб радиода айтади: “Хунзахда қор, Ахтаҳда ёмғир ёғаяпти. Дарбандда шафтоли гуллади, Қўмуқда жазирама бўлади”.

Кичкина Доғистонда бир вақтнинг ўзида қиш ва куз, баҳор ва ёз. Йил фасларини бунда вақт эмас, баланд тоғлар, бургут қоялар, гулдураган даралар, сокин водийлар ажратиб туради.

Аварча “меэр” сўзи иккита маънони англатади: меэр – тоғ ва меэр – бурун.

Отам шу сўзни кетма-кет ишлатиб, ажойиб ҳикмат ёзганди: “Тоғлар дунёдаги воқеа ва ўзгаришларни ҳидидан сезади”.

Ким келаётганини кўриш учун текислик тоғ бўлиб юксалган. Тоғлар шундай пайдо бўлган. Бу гапни Ҳожимурод айтган.

Онам беланчакни тебратиб оҳиста алла айтарди: “Тоғдай бўлиб улғай болам...”

Нега тоғ дарёси бунчалар қайсар?
 Бунда ташналикдан чатнайди тошлар,
 Лекин у атрофга ташламай назар,
 Ҳамиша суви мўл денгизга шошар.
 Юрагим, бунчалар бўлмагин қайсар,
 Нега суйганларга қайрилгинг келмас?
 Ҳеч қурса уларга ташлагин назар,
 Нега суймагандан айрилгинг келмас?!

Кўза, тувак ва лаган сотаётган балхарлик кулолларни кўрганда, онам маънос бўлиб шу сўзларни такрорларди: “Наҳотки улар тупроқни ишлатишаётганда ачинишмайди? Қанийди, ҳеч қачон кўзларим тупроқни сотаётган одамларни кўрмаса!”

Албатта, балхарликлар — жуда уста кулоллар. Лекин тоғларда тупроқ кам бўлгани учун ясаган ажойиб кўзаларидан кўра бари бир тупроғининг ўзи қимматлироқ.

Қадим замонда хабарчи овулга от чоптириб келади. Бу вақтда ҳамма эркаклар масжидда намоз ўқишаётганди. Хабарчи отдан туша солиб (у чўпон эди) чоригида масжидга киради.

— Эй нодон, диндан чиқдингми? — дея танбеҳ берди мулла. — Масжидга киришдан олдин покланиш ва чориқни ечиш кераклигини билмайсанми?

— Чоригимда жондан азиз дараларимизнинг тупроғи бор. У бу гиламлардан қимматлироқ. Ҳозиргина ёв шу азиз тупроғимга ҳужум қилди.

— Тоғликлар масжиддан югуриб чиқишиб, отларига минишди.

“Узоқдан келган меҳмон — азиз меҳмон!” — деган гапни Абутолиб алоҳида меҳр билан айтарди. Узоқдан меҳмон қувончли хушхабар, катта соғинч ёки оғир қайғу билан келади. Ахир, одам ўз-ўзича узоқ сафарга чиқмайди.

Тоғликларда шундай одат бор: меҳмонга уйингдаги бирор нарса ёқиб қолиб уни мақтагудай бўлса, ачинсанг ҳам совға қилишинг керак. Ҳатто бир йигит ўзи булоқ бошида кўриб, севиб уйланган қайлигини ҳам бериб юборган экан. Ахир, у йигит тоғлик эди. Балки уни тоғлик дейиш кам, уни икки юз фоиз тоғлик дейиш тўғрироқдир.

Бетамиз меҳмон бизнинг бу қадимий одатимиздан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. Аммо энди тоғликлар ҳам эс-ҳушини йигиб олишган: чиройли нарсаларини меҳмоннинг кўзи тушмайдиган жойларда сақлашади.

Бир вақтда Кўмуқдан меҳмон келиб, уйдаги бор нарсани мақташга тушибди. Унга мақтаган ҳамма нарсасини беришибди. Лекин уни кузатаётганда этигига ёпишган тупроқни сидириб олишди.

— Тупроқ совға қилинмайди! — дейишди тоғликлар. — Тупроқ ўзимизга керак. Агар ҳар бир келган меҳмон этигида тупроқ илаштириб кетаверса, биз буғдойни қаерга экамиз?

Ўзга юртдан келган бир киши бизнинг еримизни тош тўла қоп деб айтганди.

Ҳа, бу сўзларда мақтов камроқ. Дараларда овуллар ҳам кўп эмас. Тоғлар муридларнинг сочи олинган бошига, филларнинг тақир елкасига ўхшайди. Экин экишга ер кам, бу жойларда мўл ҳосил олиб бўлмайди.

Илгари шундай гап бор эди: “Бу фақирнинг етиштирган ҳосили қўшнисининг бурнини ҳам тўлдиришга етмайди”.

Тўғри, тоғликларнинг бурни кичкина эмас, тешиклари катта-катта. Душманлар хуррак товушини тинглаб, тоғликлар ухлаб ётишганини билишган ва ҳужум қилишган.

Абутолиб бир чўтир кишини кўриб шундай деганди: “Менинг даламда етиштирилган барча дон унинг юзидаги чўтирларни тўлдиришга етмайди”.

Тоғликларда ер кам, борида ҳам ҳосил битмайди. Бу ҳақда битта ҳикоя ҳам бор, сиз ҳам уни эшитгандирсиз. Аллақачон бу ҳикоя уйдан уйга, тилдан-тилга ўтиб дунё кезаяпти. Мен ҳам ҳикояни айтгим келаяпти. Эшитганлар мени сўкса сўқар.

Тоғлик ўз даласини шудгор қилмоқчи бўлди. Даласи овулдан узоқроқда эди. Эрта тонгдан иш бошлаш учун кечаси йўлга тушди. Манзилга етиб келганда, ҳали тонг ёришмаганди. У чакмонини ёзиб ухлашга ётди. Тонг ёришганда не кўз билан кўрсинки, дала йўқ. Осмонга учдими, ер ютдими? Оллоҳ қилган гуноҳлари учун жазоладими ёки шайтон фақир тоғлик устидан кулгиси келдими, ишқилиб, ҳарчанд атрофга қарамасин, даласини кўрмади.

Хафа бўлган тоғлик уйга қайтишга чоғланди. Ердан чакмонини олди. Ёпирай, излаган даласи чакмоннинг остида экан.

Энди сизга битта воқеани айтиб берай. Бу афсона эмас, бўлган воқеа.

Бутун мамлакатда бўлгани каби тоғда ҳам жамоа хўжаликлари ташкил этила бошланди. Ўша вақтда жуда кўп гап-сўз, хавотир, иккиланишлар бўлган. Бу гапларга ишониб, кўп кишилар молларини сўйишган. Улар қандайдир тушунарсиз жамоа хўжалигига молни топширгандан кўра ўзимиз сўйиб еганимиз маъқул деб ўйлашган. Айниқса, тоғ ичкарасидаги овулда яшовчилар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишган: “Сеники – сенга, меники – менга, яна нима истайсан – меники сеники бўлишиними?” Битта кичкинагина овулга икки юз нафар ишончли вакил борди, тушунтирди, бари бефойда. Бирлари умуман кўзга кўринишмади, бошқалари эъгиروزларини билдиришди: “Дунёда умумий нарсалар камми? Осмон ҳамманики, қуёш ҳамманики, ёмғир, қор, баҳор, дарё, сўқмоқ, қабристон ҳамманики. Шундай ҳам ҳамманики бўлган нарсалар жуда кўп, келинлар, қолган нарсалар ўз-ўзимизники бўлсин”.

Шунда жамоа хўжалигига машина берилишини айтишди. Тоғликлар бош чайқашди ва тулки тўғрисидаги ҳикоятни эслашди.

Тулки далада емак излаб юрар экан, шудгорда қўйнинг думбаси ётганини кўрди. Ейиш учун яқинлашди. “Йўқ, – деб ўйлади тулки. – Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур. Бунда бир гап бор?”

Жамоа хўжалигига кирган тоғликларга мол-ҳолини боқиши учун текисликдан яйлов ажратилишини айтишди. Шунда кекса тоғлик ҳасасига суянганча деди:

– Тоғдаги кулбамизни, бир қарич еримизни, қинғир-қийшиқ сўқмоғимизни дунёнинг барча текисликларига алмашмаймиз. Биз асрлар бўйи бу тоғларга гўдақларимизни парваришлагандай меҳр кўзимиз билан қарадик. Текисликдан тупроқ орқалаб чиқиб, тошлар орасига тўкиб экин экдик. Кейин мешларда сув олиб чиқиб суғордик. Ҳар бир етиштирган донимиз санокли, ҳар тишлаган нонимиз ҳалол. Шу боис тоғликлар ерда ётган бир бурда нонни кўрса кўзларига суриб олиб қўйишади.

Бари бир қайсар тоғликлар яшайдиган ўша овулда жамоа хўжалиги тузилди. Қандай қилиб тоғликларни кўндиришди деб ўйлайсиз?

Ниҳоят, улар жамоа хўжалигига аъзо бўлгандан кейин хусусий томорқаларининг маълум қисми фойдаланиш учун эгасида қолдирилишини айтишганди.

– Қанча ер қолдирилади? – қизиқсиниб сўрашди қайсар тоғликлар.

– Жамоа хўжалиги низомига кўра ҳар бир аъзога йигирма беш сотих ер қолдирилиши керак.

– Сотих нима? Тушунтириб бер.

Вакил сотих нима эканлигини тушунтирди. Тоғликлар бир овоздан дейишди:

– Қани, бизни жамоа хўжалигига ёз.

Кейинроқ маълум бўлишича, ҳеч қайси тоғликнинг белгиланган меъёрдан ортиқроқ ери йўқ экан.

Ҳа, тоғликлар яшаш шароити қийин бўлса ҳам ўзларининг турар жойларини қадрлашади. Йўловчилар тоғ қияликларидаги қават-қават экин майдонларини, тошлар орасидаги боғларни, жар ёқасида ўтлаб юрган қўйларни, япроқ илинжида дарахтда дорбоздай ҳаракатланаётган эчкиларни кўрганда ҳайрон ҳолда тикилиб қолишади.

Бу манзара кўзни қувонтиради, унга бағишлаб шеър тўқиш мумкин. Лекин бу жойларни экин экиш учун яроқли ҳолга келтириш ва ҳосил етиштириш қийин.

Ва лекин тоғликларни текисликка кўчиб ўтишга таклиф этиб кўринг, улар гапингизни шаънига айтилган ҳақоратдай қабул қилади. Айтишларича, шаҳарда яшаётган ўғил отасидан ўз уйига кўчиб ўтишини ўтиниб сўрайди.

– Бундай сўзлар билан мени мазах қилгандан кўра, яхшиси, ханжарни олиб қорнимни ёриб ташла, – дебди кекса отасининг жаҳли чиқиб.

Бу муаммо мавжуд ва уни ечиш мураккаб масала. Ўша вақтда тоғликларга чиройли шиор билан мурожаат қилиб кўришди: “Тошли қоплардан чиқиб, гуллаётган гилам водийга кўчайлик!”

Шиорнинг овозаси икки юз нафар вакил келиб-кетган ўша овулга ҳам етиб борди. Ҳатто жамоа хўжалиги тузиш вақтида ҳам уларнинг бундай жаҳли чиқмаганди. Ҳар қайсиси шиорга қарши ўз фикрини айтди. Мана улардан айримлари: “Агар занжирга боғлаб судрасанглар ҳам текисликка тушмаймиз!”, “Биз шу қояларга умрбод михланганмиз. Бизни кўчиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ”, “Бошқа жойларга кетсак, аждодларимиз гўрида тикка туради”, “Менинг бошим тош болишимга қўйсам яхши ишлайди”, “Текисликда ҳар хурган итни ҳайдаш учун тошни қаердан оламан”, “Пастликдаги печка ёнидан юқоридаги тутун тўла кулба яхши”, “Ким қорин ташвишини қилса, қаёққа борса бораверсин, ким юрагини ўйласа, шу ерда қолсин”, “Биз ҳеч кимнинг жонига қасд қилмадик, ҳеч кимнинг уйига ўт қўймадик, нима сабабдан кўчирмоқчисизлар?”, “Машина шу ерда ҳам ишлайди”, “Симёғочдаги чироқ шу ерда ҳам ёнади”, “Хат шу ерга ҳам етиб келади”, “Биз чивин ва пашшаларга таланиш учун туғилмаганмиз”, “Бензиннинг қўланса ҳидидан, тезакнинг тутуни афзал”, “Тоғдаги гуллар чамандай очилади”, “Булоқ суви қувур сувидан тотлироқ”, “Биз бу ердан ҳеч жойга бормаимиз”.

Хуллас, ҳар бир тоғлик “Тошли қоплардан чиқиб, гуллаётган гилам водийга кўчайлик!” деган шиорга ўз жавобини айтди.

Тоғликлар отам ҳузурига келиб маслаҳат сўрашди: кўчайликми, кўчмайликми? Отам уларга аниқ маслаҳат беришдан ўзини тийди.

“Шу ерда қолишни маслаҳат берсам, пастда ҳаёт яхшилигини эшитишса, дарҳол мени сўка бошлашади. Кўчишни маслаҳат берсам, турмушлари изга тушиб кетмаса, яна мени сўкишади”.

— Ўзларинг ўйлаб кўриб, бир қарорга келинглар, — деди ўшанда Ҳамзат Цадаса.

Замон ўзгаряпти, ҳаёт ўзгаряпти. На фақат бошга бўрк ўрнига кепка кийиляпти, балки ўша кепка остидаги бошнинг фикрлаши ҳам бошқача, Ўз ихтиёрлари билан турмуш қуришяпти. Фарзандларнинг қабри аждодларининг қабридан тобора узоқлашиб бораяпти. Фақат тоғлардаги қоялар, харсанглар, тошлар ҳамон ўз ўрнида. Энди шу тошлар орасида экин экиш учуш халтада эмас, баъзан саватда тупроқ олиб чиқиляпти. Эсимда, баҳорда ўт-ўланлар бир текис униб чиқиши учун тоғликлардаги қияликларга, тошлар орасига ўт қўйиларди. Мен болалигимда бутун тоғни қамраб олган бундай ёнғинларни кўп кўрганман. Баҳорда биринчи шудгор қилиш байрами ўтказиларди. Унда кексалар бир-бирларига кесак отишарди.

Бизда ғайратли одамларни шундай таърифлашади: “У талай тоғ ва чўққилардан ошиб ўтган”. Ялқов, қўлидан ҳеч иш келмаган кишилар ҳақида эса шундай дейишади: “У умрида бирон-бир тошга чўкич урмаган”.

— Далангиздаги бошоқлар бўлиқ бўлсин! — дея тоғликлар ўзларининг энг эзгу тилаklarини изҳор қилишади.

“Тупроғингиз қақраб кулга айлансин”. Бу тоғликларнинг энг оғир дуоибади.

“Шу тупроқ ҳаққи қасам ичаман!” Бу тоғликларнинг энг муқаддас қасами.

Далага ўзганинг эшаги кирса, эгасини огоҳлантирмасдан эшакни ўлдириш мумкин. Шундай аҳволни кўрган тоғлик ҳайқирди: “Агар Ҳожимуроднинг эшаги бўлса ҳам омон қўймайман!”

Ҳар бир овулнинг ўз тартиб-қоидаси бор. Аммо ҳамма овулда экинга, тупроққа зиён етказганлар оғир жазоланади.

Тарихга назар солсак, Доғистонга зиён етказганлар, охир-оқибат, жазосини олди.

Отам айтган ҳикоя ҳамон эсимда:

“Эрон шоҳи Нодир доғистонликлар томонидан тор-мор қилинганч, у билан тинчлик битими тузиш учун ҳузурига бадбашара, чўлоқ ва хириллаган овозли чол битта қилтиллаган, қўтир, яғир эшакка миндирилиб жўнатилиди.

— Наҳотки аварлар менинг ҳузуримга жўнатиш учун сендан кўримли одам топа олишмади?

— Бизда минглаб таниқли ва ҳурматли кишилар бор, — деди тоғлик чол. — Лекин улар муҳим ишлар билан банд. Улар сендай шоҳ билан учрашиш учун мендай чол ҳам бўлаверади деб ҳисоблашади.

— Эшагининг ёши нечада? — дея мазах қилмоқчи бўлди шоҳ.

— Эшак ва шоҳларнинг ёшини аниқлаб бўлмайди, — деди ҳозиржавоблик билан чол.

— Сизнинг саркардаларингиз кимлар? — дея сўради шоҳ.

— Мана бизнинг саркардаларимиз! — деди тоғлик чол қўли билан атрофдаги тоғларни, далани ва қабристонни кўрсатиб. — Улар бизни жангларда олға бошлайди.

— Шартларингни айт.

— Шартимиз битта: бизга елкангни кўрсатиб, тоғларимиздан қадминингни узасан. Сенинг юзингдан кўра бизга елканг чиройлироқ кўрилади.

Шоҳ Эронга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Тоғликлар уни кузатар экан огоҳлантиришди: “Биз хабарчиларни ўлдирмаймиз. Сени ва

аскарларингни бизнинг ғалабамизни ҳаммага айтишларинг учун омон қолдирдик. Кейинги сафар ҳеч бирингизни тирик қолдирмаймиз”.

1859 йилда Имом Шомил Гуниб тоғида жанговар отидан тушди ва князь Баратинскийга ихтиёрий равишда таслим бўлди. У чап оёғини сал олдга қўйди, ўнг қўлини қиличининг дастасига тираб баланд тоғларга мағрур қаради ва ғамгин деди:

– Сардор, мен йигирма беш йил шу тоғлар ва тоғликлар шаънини жанг майдонларида қилич билан Ҳимоя қилдим. Менинг жангларда олган ўн тўққизта жароҳатим ҳамон зирқирайди ва улар ҳеч қачон битиб кетмайди. Энди мен ўзимни асирликка топшириб, еримни сенга берайман.

– Жуда ачинаверма, бу еринг қоя ва тошлардан иборат.

– Сардор, шундай экан ўзинг айт, бу жангда қайси биримиз ҳақмиз? Шу ерни энг гўзал жой деб жонини берган тоғликларми ёки бу жой ёмон деб жангларда ўлган сенинг аскарларингми?

Асир Шомилни анча йўл босишиб, бир ой деганда Петербургда олиб келишди.

Петербургда император ундан сўради:

– Йўлда мамлакатимни кўрдингми?

– Катта мамлакат, жуда катта мамлакат экан.

– Унда, Шомил, айт-чи, агар илгарироқ шундай катта ва қудратли давлат эканимизни билганингда ҳозиргидай узоқ вақт қарши курашаверармидинг ёки ақл билан иш юритиб аввалроқ қуролингни топширармидинг?

– Сиз бизнинг кичкина ва кучсиз давлат эканимизни билганингиз ҳолда шунча узоқ вақт жанг қилдингиз-ку?!

Отамда Шомилнинг битта мактуби сақланарди. Тўғрироғи, имомнинг авлодларга васияти. Унда шундай сўзлар ёзилганди:

“Азиз тоғликларим! Яйдоқ тошлардан иборат шу тоғларни ва унинг табиатини севинг. Бобомерос еримиз бизга мўл-кўл ҳосил тутмайди, агар шундай бўлмаганда у ўзимизнинг ерга ўхшамасди. Унутманг, ўз ерисиз фақир тоғликлар озодликка эриша олмайди. Шу қутлуғ ер учун курашинг ва уни Ҳимоя қилинг. Майли, қиличларингиз жаранги мени қабримда тинч уйқумдан уйғотсин!”

Шомил тоғликлар қиличлари жарангини кўп бор элас-элас эшитди. Чунки тоғликлар учун Ватан тушунчаси кенг маънога эга бўлди. Уларнинг ботирликлари Доғистондан ташқарида ҳам ҳурмат билан эса олинган. Лекин қаҳрамонларча ҳалок бўлган тоғликларнинг қабрлари Украина, Белорусия ва Москва остонасида, Венгрия, Польша ва Чехословакияда, Карпат тоғлари ва Болқон ярим оролида, Берлинда қолди.

Тўғри, Доғистондаги тошларга ҳам шу тоғлар озодлиги учун курашган бошқа халқлар фарзандларининг номлари ўйиб ёзилди. Илгари фақат ўзимизники бўлган қўшиқлар бугун ҳаммага тегишли. Ана шу ҳаммага тегишли бўлган қўшиқлар бизни бирлаштирди...

– Илгари овулдошлар ўртасида нимадан жанжал чиқарди?

– Даладаги марзани бир энлик нотўғри олгани, бировнинг пичанзорига нотўғри ўроқ солгани, белгиланган тошни бир оз сургани учун.

– Икки овул одамлари нима учун жанжаллашишарди?

– Ўртадаги далани таллашиб.

– Илгари Доғистон бошқа халқлар билан нима учун жанг қилган?

– Доғистон чегараларидаги ерни сақлаб қолиш учун.

- Кейин доғистонликлар нима учун жанг қилишди?
- Катта мамлакат чегараларидаги ерни сақлаб қолиш учун.
- Энди Доғистон нима учун курашяпти?
- Бутун дунёда тинчлик бўлиши учун!

Шомил билан бирга икки ўғли ҳам асир олинганди. Уларнинг тақдир йўллари бошқа-бошқа бўлди. Кичик ўғли Муҳаммад Шафи оқ подшо генерали даражасига эришди. Катта ўғли Қози Муҳаммад Туркиядан қўним топди.

Бир куни мени туркча кийинган кампир йўқлаб келди. У асли грузиялик бўлиб, ёшлигида туркка турмушга чиқибди ва қирқ йил Истанбулда яшабди. Эри вафот этгач, ёлғиз қолгани учун Грузияга қайтибди. Келишининг сабаби, Истанбулда яшаган вақтида Шомилнинг авлодлари билан борди-келди қилишган экан.

– Улар қандай яшашади? – дея сўрадим мен.

– Ёмон.

– Нега?

– Чунки уларнинг Доғистони йўқ. Билсангиз эди, улар Доғистонни қандай соғинишини. Баъзан амалдорлар уларни ижарага берган еримизни тортиб оламиз деб қўрқитишади. “Тортиб олаверинглар, – деб жавоб беришади Шомилнинг авлодлари. – Бари бир бизнинг Доғистонимиз йўқ. Бошқа ер бизга Ватан бўла олмайди”. Бир оз тин олиб, грузин аёли ҳикоясини давом эттирди: – Менинг туғилган юртимга қайтаётганимни эшитишиб, улар Доғистонга боришимни, Шомил туғилган овулни, у жанг қилган жойларни зиёрат қилишимни ва сизни топишимни сўрашди. Улар мана шу дастрўмолни беришиб, унга Доғистон тупроғидан бир сиқим солиб жўнатишимни илтимос қилишди.

Мен дастрўмолни ёздим. Унга “Шомил” сўзи араб ёзуви бўйича тикилган экан.

Мени грузин аёлининг ҳикояси ҳаяжонлантирди. Уларга Доғистон тупроғидан жўнатишни зиммамга олдим. Аммо бу масалада оқсоқоллар билан маслаҳатлашдим.

– Бегона юртда яшаётган кишиларга ўз тупроғимиздан жўнатишимиз мумкинми?

– Бошқа одамлар бўлса шарт эмас эди, лекин улар Шомилнинг авлодлари экан, майли, уларга жўнат, – дея маслаҳат беришди оқсоқоллар.

Оқсоқоллардан бири Шомил туғилган овулга бориб бир сиқим тупроқ олиб келди. Тупроқни унинг исми ёзилган дастрўмолга тугдик. Оқсоқол деди:

– Майли, жўнат. Уларга тупроғимизнинг ҳар зарраси бебаҳо эканлигини ёзиб юбор. Яна бизнинг заминимизда ҳаёт ўзгарганини, янги замон келганини, ҳамма-ҳаммасини батафсил ёз.

Мактуб ёзишимга ҳожат қолмади. Чунки кўп ўтмай Туркия сафарига отландим. Ўзим билан бебаҳо хазинани олиб кетдим.

Мен Шомил авлодларини қанча суриштирмай, улар билан учраша олмадим. Шомилнинг ўғил чевараси Маккага кетганини айтишди. Қиз чеваралари Нажават ва Нажият эса учрашиш учун келишмади. Бирининг боши, иккинчисининг юраги оғриётган экан. Юртимнинг бир сиқим тупроғини кимга топширишни билолмай ҳайрон қолдим. У жойда аварлар ҳам бор эди, лекин улар ўз ихтиёрлари билан Доғистонни тарк этишган.

Шунда тушундимки, уларнинг Шомили билан менинг Шомилим бошқа-бошқа Шомил экан.

Олис Туркия заминида жонажон Доғистонимнинг бир сиқим тупроғини ушлаган ҳолда хаёлга чўмдим. Шу бир сиқим тупроқда Гуниб, Чиркей, Ахта, Қўмиқ, Хунзах, Цада, Цунда, Чарада ва бошқа овулларимизни кўргандай бўлдим. Бу менинг тупроғим. У ҳақда кўп ёздим ва бундан кейин ҳам ёзаман. Энди бу заминни эски ҳикояда сўзлангандай чакмон билан бекитиб бўлмайди.

Доғистоннинг иккинчи бебаҳо хазинаси — денгиз.

Баъзан Москва ва Гуниб ўртасидаги телефон алоқасида шундай сўзлар эшитилади:

— Алло, алло, Гунибми? Умар, бу сенмисан? Мени эшитяпсанми? Кайфиятинг яхшими? Об-ҳаво қандай?..

— Эшитяпман. Биз тинчмиз. Об-ҳаво яхши, эрталабдан денгиз кўриняпти.

Ёки:

— Алло, Гуниб. Фотимат, бу сенмисан? Ишларинг қалай, кайфиятинг яхшими?

— Бир нави. Туман. Денгиз кўриняпти.

— Ота, денгизни кўрмаяпман, — деди Жамолиддин отаси Шомилга.

У оқ подшо томонидан гаровда ушланганда, Петербургдаги кадетлар ўқув юртида таълим-тарбия олганди. Доғистонга қайтарилганда, отаси ва тоғлиқларнинг оқ подшога қарши кураши бефойда эканлигини айтганди.

— Ўғлим, сен уни кўрасан, — дея жавоб қайтарди Шомил. — Фақат сен менинг кўзларим билан қара.

Гуниб тоғи билан денгиз ўртасидаги масофа эллик километр. “Мен денгизни кўраяпман!” деган сўзларни айтиш учун ҳаво қандай тоза бўлиши кераклигини, кўзлар қандай зийрак бўлиши зарурлигини, тоғнинг қандай баланд жойида туриш зарурлигини ўзингиз тасаввур қилиб олаверинг.

Ҳатто денгиз кўринмайдиган овулдаги тоғлиқдан кайфиятини сўрасангиз, у шундай жавоб беради: “Кайфиятим яхши, худди кўз олдимда денгиз тургандай”.

Денгизга қарасам, бутун дунёни кўргандай бўламан. Агар денгизда галаён бўлса, дунё ҳам безовта, об-ҳаво ҳам ёмон. Агар денгиз сокин бўлса, демак, дунёда ҳам тинчлик.

Мен илонизи тоғ сўқмоқларидан тушиб, денгиз олдида борганимда ҳали бола эдим. Ўша куни уйимизнинг денгиз томондаги деразасини очиб қўйганман. Шубҳасиз, Доғистоннинг ҳам денгиз томонга қараган деразаси очиқ.

Агар денгиз товуши қулоғимга кирмаса, кўзимга уйқу келмайди.

— Доғистон, сен нега ухламаяпсан?

— Денгиз товуши келмаяпти, қандай ухлай?!

Тиниқ рангни кўрсак, денгизга ўхшатамиз. Қаттиқ шовқинни эшитсак, денгизга ўхшатамиз. Кенг экин майдонини кўрсак, денгизга ўхшатамиз.

Чуқур мулоҳаза юритадиган одамни учратсак, фикри денгиздай теран экан деймиз.

Мусаффо осмонга тикилиб ҳайратлансак, бунча денгиздай тиниқ деймиз.

Сигиримиз кўп сут берганда, онам уни силаб эркаларди: “Денгиз сувидай сути сероб”.

Эсимда, онам айвонда ўтириб, қатиқ солинган кўзани оҳиста чайқатарди. У тезроқ сариеғ олиб, ёнида юрган биз болаларига уни нонга суриб беришни ўйларди. Уша кўзанинг бўйнига денгиз чиганоқларидан олинган марваридлардан тайёрланган шода осилган бўларди.

– Шундай қилинса, кўпроқ сариеғ бўлади, – деб тушунтирганди онам ва қўшиб қўйганди: – Ёмон кўзлардан ҳам асрайди.

Доғистоннинг қоятош кўкрагини ҳам тўлқинлар урилавериб денгизнинг чиганоқлари, марваридлари билан безаган.

Ҳа, Доғистон Каспий денгизининг товушига ўрганиб қолган, агар унинг товушини эшитмаса, кўзларига уйқу келмайди.

Оппоқ тўлқинларни отганча денгиз,
Қайси тилда сўзлар, билмайман, эсиз.

Тўлқинлар қояга урилиб такрор,
Гувиллар, мисоли тоғдаги бозор.

Тоғ бозори гувлар қирқ битта тилда,
Бундай бозор тили йўқ бошқа элда.

Дам ўтиб денгизда тинади шовқин,
Майса гилам каби шивирлар секин.

Гоҳ бўзлар қирғоққа урилиб яна,
Худди фарзандидан айрилган она.

Гоҳ инграйди ўхшаб мўсафид зотга,
Гоҳ кишнайди ўхшаб мункиган отга.

Гоҳ майин оҳангда куйлайди денгиз,
Балки ўз тилида сўйлайди денгиз.

Менинг юрагим ҳам мисли уммондир,
Шундан денгиз феъли менга аёндир.

Муштдай юрагим ҳам тинмас бирпасга,
Ўзини уради кўкрак қафасга.

Гоҳо бир маромда уради аста,
Фалаён тинади кўкрак қафасда.

О, қанчалар ташна қилади азоб,
Денгиз сувин ичиб бўлмас – намакоб.

Москвадан чиққан поезд Маҳачқалъага тонгда етиб келади. Ана шу кеча мен учун ҳеч тугамайдиандай туюлади. Кўзимни очиб деразага қарайман. Деразадан фақат чўл кўринади. Поезд олға интилади, деразадан шамол киради. Иккинчи марта туриб деразага қарайман – чўл. Учинчи марта туриб қарайман, ниҳоят – денгиз. Хотиржам нафас оламан, бу ёғи менинг Доғистоним!

Раҳмат сенга, мовий денгиз, бепоён уммон! Биринчи бўлиб сен Ватанимга етиб келганимдан дарак бердинг.

Отам шу сўзларни меҳр билан такрорларди: “Кимнинг денгизи бўлса, унинг уйига меҳмон кўп келади”.

Абутолиб айтарди: “Кимнинг денгизи бўлса, у яхши яшайди. Денгиздан чиройлироқ нарса тоғлардир, қайсики, улар ҳам бизда бор”.

Икки нуроний — отам ва Абутолиб учрашиб қолганда, суҳбатлашиб денгиз томонга кетишарди. Улар бандаргоҳ ва кемалар кўриниб турадиган тепаликка чиқишарди. Димоғларига денгизнинг нам ҳаво-си ва балиқ ҳиди уриларди. Иккиси денгизга тикилганча соатлаб сукут сақлашарди, денгизнинг сўзларига қулоқ солишарди.

Сен сукут сақлагин, сўзласин денгиз,
 Ғам-шодлигинг унут, қулоқ сол бир он.
 Пушкин сўз айтишда бўлса-да тенгсиз,
 Жим тинглаган, денгиз солса ғалаён.
 Одамлар бордир ё йўқдир қирғоқда,
 Майли, бор овозда сўзласин тўлқин.
 Қаршисида денгиз гувлаган чоғда,
 Ҳатто буюк Данте олган экан тин.

Отам айтарди: “Денгизни тингла, унинг нима демоқчи бўлаётганини тушунишга ҳаракат қил. У жуда кўп нарсани кўрган, жуда кўп нарсани билади”.

— Айтгин, денгиз, нега бунча сувинг шўр?
 — Кўшилгандир башар кўз ёш дарёси.
 — Айтгин, денгиз, бунча товланасан зўр?
 — Улар бағримдаги дурлар жилоси.
 — Айтгин денгиз, бунча соласан тугён?
 — Бағримда ётибди неча мард ўғлон.
 Шўрим юваман деб бири берган жон,
 Бошқаси дурим деб бўлгандир курбон.

Икки оппоқ сочли тоғлик, икки шоир. Тепаликда икки қари бургутдай ўтиришибди. Қилт этишмайди, жимгина денгизни тинглаш-япти. Денгиз тўлқинлари уларни икки қирғоқ орасида кечадиган ҳаёт ҳақида ўйлашга ундаяпти. Денгиздан фарқли равишда ҳаёт уммонида сокин бандаргоҳлар бўлавермайди. Яна олға сузишинг керак. Фақат битта сокин бандаргоҳ бор, бу сўнгги бандаргоҳдир.

Каспий денгизи ҳам, Хвалин денгизи ҳам тебранмоқда. Уларга бир томондан Волга, Урал, иккинчи томондан Кура, Терек, Сулак дарёлари қуйилади. Дарёлар суви қўшилиб кетади, энди уларни бири-биридан ажратиб бўлмайди. Гўё дарёлар учун денгиз сўнгги бандаргоҳ. Зеро, дарёларнинг суви беиз йўқолмайди, буғланиб кетмайди, гоҳо-гоҳо оппоқ тўлқинлар бўлиб бош кўтаради. Мана шу тўлқинлар орасида кемалар манзиллари сари сузаверади.

Тоғликлар, Доғистон фарзандлари, сизнинг тақдирингиз ҳам дарёларга ўхшамайдими? Сиз ҳам улкан уммонга — қардошлик оиласига қўшилдингиз.

Каспий гувиллайди. Тепаликда икки оппоқ сочли тоғлик, икки шоир ва улар ёнида битта ўсмир ўтирибди. Биз уйга қайтаётганимизда Абутолиб отамга қараб деди:

— Сенинг ўғлинг улғайди. Бугун у улуғ туйғуни ҳис қилди.

— Биз турган тепаликда ҳеч ким болалигича қола олмайди, — дея жавоб қайтарди отам Абутолибга.

Энди денгиз қаршисига қачон келмайин, худди отам ёнимда тургандай туюлаверади.

Айтишларича, Каспий денгизи йил сайин қуриб бораётганмиш. Илгари жўш урган жойларда ҳозир уйлар қурилган. Демак, денгизнинг қирғоқдан чекинаётгани рост. Лекин мен денгизнинг қуриб қолишига сира ишонмайман. Балки денгизнинг суви сал пасайгандир, аммо у саёзлашиб қолмаган.

Мен одамларга шундай дегим келади: “Агар кам сонли халқ бўлсангиз ҳам фикр айтишда майдалашманг”.

Олим ўйчан, шоир чекар ғам,
Ўзувчи уҳ тортиб дер: эсиз,
Каспий қочар соҳилдан шу дам,
Бу кетишда қурийди денгиз.

Бу гапларнинг лофи бор бир оз,
Чунки Каспий қуримас асло.
Аммо қалблар бўлмоқда саёз,
Асли шудир катта муаммо.

Маҳач ҳам денгиз ҳақида яхши фикр билдирган. У Доғистон ҳукуматининг биринчи раҳбари бўлган, ҳозир республикаимиз пойтахти унинг номи билан аталади. Илгари шаҳар Порт-Петровск деб юритилган. Фуқаролар уруши даврида Маҳач шаҳарни енгилмас қалъага айлантирган.

Хуллас, Маҳач денгиз ҳақида шундай деган: “Душманларнинг сони қанча бўлмасин, уларнинг барини денгизга улоқтирамиз. Денгиз чуқур, барига жой етади”.

Тоғликлар овулдаги масжид ёнида ёки азим дарахт тагида тўпланишиб, туриш-турмуш ҳақида гурунг қилишади. Шундай гурунгда тоғликлардан сўрашди: қайси овоз жуда ёқимли? Тоғликлар ўйлаб-ўйлаб жавоб қайтара бошлашди:

- Кумуш жаранги.
- Отнинг кишнаши.
- Севган ёрингнинг сўзи.
- Дарада от туёқларининг дукурлаши.
- Болаларнинг беғубор кулгиси.
- Она алласи.
- Сувнинг жилдираши.

Шунда битта тоғлик деди:

– Денгиз товуши. Чунки денгиз товушида сиз айтган барча овоз бор.

Кейинги гурунгда тоғликлардан сўрашди: қайси ранг ёқимли? Тоғликлар яна ўйлаб-ўйлаб жавоб қайтара бошлашди:

- Мусаффо осмон.
- Оппоқ чўққилар.
- Онанинг кўзлари.
- Ўғилнинг сочи.
- Шафтоли гули.
- Кузги мажнунтол.
- Булоқнинг суви.

Шунда битта тоғлик деди:

– Денгизнинг ранги. Чунки денгиз рангида сиз айтган барча ранг бор.

Гурунгда ёқимли ҳид, ёқимли ичимлик, умуман, қайси ёқимли нарса ҳақида сўралмасин, охир-оқибат, уларга денгиз дея жавоб қайтарилди.

Албатта, гурунгда ҳамма ўзининг отини мақтайди. Мен ҳам тоғликларга ўхшаб ўзимизнинг Каспий денгизини кўп мақтаб юбормадимми? Чунки кимдир илмоқли гап ташлади: Каспийми, ҳеч ўйлаб гапиряпсанми? Ҳатто у денгиз эмас, каттароқ кўл. Ҳақиқий денгиз деб, Қора денгизни айтса бўлади.

Эҳтимол, кимгадир Каспий денгизи Қора денгиздай, Адриатика ёки Иони денгизидай жозибадор кўринмас. Лекин ўша денгизларга одамлар кўпинча чўмилиш ва дам олиш учун боришади. Каспий денгизига эса одамлар асосан ишлаш учун чиқишади. Ҳа, Каспий денгизи – балиқчи, нефтчи, ишчи. Шу боисдан бу денгизнинг феъл-атвори бир оз қаттиқроқдир. Нима ҳам дердик, ҳар бир ҳўкизнинг ўз қилиғи, ҳар бир эркакнинг ўз феъли, ҳар бир денгизнинг ўз қиёфаси, ўз оқими бўлади. Ахир, Доғистон тоғларининг кўриниши Грузия ва Абхазия тоғларидан фарқ қилади.

Менимча, денгизларнинг фарқларидан кўра ўхшаш жиҳатлари кўпроқ. Қора денгизда сузиб кетаётганимда Каспий денгизи ҳақида ўйлайман, Каспий денгизига сузаётганимда океан ҳақида ўйлашим мумкин. Шукур, бизнинг денгизимизнинг ҳеч қайси денгиздан кам жойи йўқ. Каспийга ҳам саёҳатчилар ёдида сақлаш ва яна қайтиб келиш ниятида танга ташлашади.

Отам айтади: “Кимнинг кўзига денгиз гўзал кўринмаса, унинг ўзи гўзал эмас”.

Бир киши Абутолибга шундай деди:

– Бугун денгиз ёмон гувиллаяпти.

– Сен уни менинг қулоқларим билан тингла.

Хуллас, сиз Каспий денгизига Доғистон кўзлари билан қаранг, шунда денгиз янада жозибалироқ бўлиб кўринади.

Доғистоннинг Мегеб овулида вояга етган, сувости кемасининг иккинчи ранг капитани Магомед Гаджиевнинг қаҳрамонлигини Ҳарбий денгиз флотидагилар яхши билишади. У Болтиқ, Шимолий ва Баренц денгизларида жанг қилган. Қанчадан-қанча фашистларнинг кемалари Магомед Гаджиев отган торпедолардан кейин денгиз тубига чўккан. Унинг кемаси Иккинчи жаҳон урушида биринчи бўлиб, фашистлар эскадрасига қарши жангга киришган. Унинг бир одати бўлган: то навбатдаги душман кемасини чўктирмагунча мўйловини олмаган.

Мен Магомед Гаджиевни бир марта кўрганман. У вақтда Бўйноқ педагогика билим юртида ўқирдим. Магомед Гаджиев таътилга келганда билим юртига учрашувга чақирди. Биз ундан сўрадик:

– Тоғлар орасида ўсансиз, қандай қилиб матрос бўлиб қолгансиз?

– Болалигимда битта тепаликка чиққанимда Каспий денгизини кўриб қолдим. У мени имлаб чақирди, ҳузурига бордим. Кейин денгиз чорловини ҳаёт йўлим деб қабул қилдим.

Уруш қаҳрамони Магомед Гаджиев Баренц денгизига ҳалок бўлди. Шу денгизга яқин Североморск шаҳридаги битта мактабга унинг номи берилган. Маҳачқалъадаги завод олди майдони унинг номи билан аталган. Шу боис майдонга унинг Каспий денгизига қараб турган ҳайкали ўрнатилган.

Денгизга мардлар кетади, лекин ҳаммаси ҳам қайтиб келмайди. Шу тоғликлар ҳалок бўлганлар руҳини шод этиш учун баҳорда биринчи очилган гулларни денгизга ташлашади. Мен ташлаган гуллар ҳам кўп бора денгиз узра сузган.

Баренц денгизига Гаджиев ва унинг сафдошлари ҳалок бўлган квадратда кемалар бир дақиқа тўхтади, улар хотираси ёдга олиниб, сигнал чалинади.

Каспий денгизига ҳам шундай одат бор. Кемалар тўхтатади ва денгизда ҳалок бўлганлар хотираси уч дақиқа сукут сақлаб эсга олинади.

Маҳачқалъа шахри бандаргоҳда турган кемага ўхшайди. Қирғоққа тушишингиз билан хиёбон ва боғдаги Пушкин, Сулаймон Стальский ва Ҳамзат Цадаса ҳайкалларига кўзингиз тушади.

Дейдилар, денгиз ўрни қуруқ ва файзсиз жой бўлган. Бу жой бир куни тоғни кўриб қолган, қувонганидан кўз ёши булоқ бўлиб отилган ва тоғ пойида мовий рангда товланган.

Дейдилар, тоғлар ўрнида жуда кўп девлар яшаган. Улар бир куни денгизни кўриб, ҳайратланганидан тош бўлиб қотиб қолган.

Онам беланчагим узра шундай алла айтарди:

Улғай ўғлим,
Бўйинг бўлсин тоғларга тенг.
Улғай ўғлим,
Феълинг бўлсин денгиздай кенг.

Қиз йигитга қараб шундай қўшиқ айтди:

Кўз-кўзлайсан кўркинни,
Фуруринг тоғдай баланд.
Қийшиқ кийиб бўркинни,
Қилмайсан бизни писанд.

Йигит гўзалга қараб шундай қўшиқ айтди:

Эй дилимга севги солган,
Чиройлисан, билсанг керак.
Сен денгиздан келиб қолган,
Сув париси бўлсанг керак.

Битта мажлисда шундай эътирозни эшитгандим:

– Нега ҳадеб тоғ ва денгиз, деб такрорлайсизлар, бизнинг бошқа денгизларимиз ҳам бор, нега уларни тилга олмайсизлар? Масалан, денгиздай тебранаётган боғлар, денгиздай ёйилиб ўтлаётган қўй-қўзилар, улардан олинаётган тоғ-тоғ жунлар.

Ахир, бежиз айтишмайди: “Учта қўшиқнинг ҳаммасини ўзинг айтма, биттасини бизга қолдир. Учта дуонинг ҳаммасини ўзинг айтма, биттасини бизга қолдир”.

Мен Доғистоннинг иккита асосий таркибий қисми ҳақида баҳоли қудрат фикр юритдим. Учинчи қисми эса қолган барча нарсалар. Ахир, дарё ва сўқмоқ, дарахт ва майса ҳақида ҳам истаганча фикр юритса бўлади. Улар тўғрисида батафсил ёзишга умрим етмайди.

Қўшиқларнинг сони ҳам шунча, Дунёда учта қўшиқ бор: биринчиси —она алласи, иккинчиси — она марсияси, учинчиси — қолган барча қўшиқлар.

Тоғлиқлар кимнидир уйига таклиф этса, шундай дейишади: “Меҳмон бўлиб келинг. Бизнинг тоғимиз, бизнинг денгизимиз, бизнинг юрагимиз сизга мунтазир. Бизнинг еримиз — ер, уйимиз — уй, отимиз — от, одамимиз — одам. Улар ўртасида учинчиси йўқ”.

Давоми бор

Қайсар АМИНПУР

Ўтаётган бу кунлар...

БЕКАТ САФАРИ

Поезд кетмоқда
Кетмоқдасан сен.
Бутун бошли бекат кетмоқда.

Мен эса нақадар гўлман,
Чунки
Йиллар ўтса-да,
Кетиб бўлган
Поезд ёнида
Сени кутиб турибман ҳамон.
Кетиб бўлган бекатнинг
Тўсинига
Суяниб.

ДУНЁДАГИ ОШИҚЛАРНИНГ ТУҒИШГАНИ

Аmmo...
Мўъжизамиз шудир:
Қисқа йўлак интиҳосида
Ўша мўъжаз кутубхонада
Биз севгини мактабга элтдик.

Токим
Омонатга олганимиз эски китобни —
Ишоратлар китобини бир-икки лаҳза
Бирга ўқисак.

Ичимизда китоб ўқирдик
Китоб варақлаб
Тўқнаш келди нигоҳларимиз...

Тўсатдан
Бизни бигиз бармоқлар
Ҳар томондан санча бошлади.

Гўё
Кўзларимиз шовқини
Кутубхона ичидаги сукутга

Риоя қилишни
Унутиб қўйганди.

* * *

То ёнмасам
То ёндирмасам
То ҳаво етмасдан
Ногоҳ сўнмасам...

Унда қандай қилиб
Сақлашим мумкин
Бу лахча оташни
Ёруғ доимо
Йиллар давомида
Кафтларим аро?

Шундайлигимни англаб олсам то!

АЙТИЛМАГАН ШЕЪР

Йўқ!
Ҳеч қандай ишим йўқ муҳаббат билан!
Бундан сўнг
Ҳеч кимни ва ҳеч нарсани
Бу дунёда сева олмайман.

Тушунгин
Сен билан мени
Бир кунга бўлса-да шодон,
Бемалол
Кўришга кўзи йўқ дунёнинг.

Зероки
Кимнидир,
Ненидир
Кўпроқ ёқтирсанг
Ҳатто у
Бир тутам тамаки
Ё илоннинг захри бўлса ҳам
Сендан дариф тутади, бешак.

Шундай экан
Мен бутун вужудим билан
Ўлимга топширдим ўзимни.
Токи, дунёнинг
Мен билан ҳеч қачон бўлмасин иши.

Бу янги шеърни ҳам
Ёзмай қолдираман...
То ҳидин сезмасин бу дунё...
Айтдим-ку
Ҳеч қандай ишим йўқ муҳаббат билан!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

94

АРМОН

Қуш
 Деворнинг устида турарди бўзариб
 Минқорида бир қафасни кўтариб.

ТАЛҚИН

Бу кунлар ўтаётганидан
 Шодман
 ва кунлар ўтаётганидан
 шодманки
 ўтаётир бу кунлар

Шодманки
 ўтаётир...

САТР ОРА

Ўтаётган шу кунларда
 Шодман,
 Зеро
 Сатр ора
 Озодман.

Ва кўнглим қай йўсин,
 Қайси томонга
 Истаса
 Жавлон ура оламан —
 Икки хатнинг оралиғида.

ТИНЧЛИК УЧУН ЛОЙИҲА (1)

Болақай
 Ҳовлида мушукларини
 Ўйнатиб юрарди.

Онаси
 Тикувчилик дастгоҳи ёнида
 Ўтказарди хотиржам
 Ипни игнадан.

Дамланган чой ҳиди
 Хонани туганди.
 Эшик очилди
 “Отасимикин?”

ТИНЧЛИК УЧУН ЛОЙИҲА (2)

Қаро ерда ётган шаҳид
 Ичида ўйларди:
 “Душманни янчиш

Ғалаба бўлса гар,
Не учун яна
Душманлик мавжуд?”

ТИНЧЛИК УЧУН ЛОЙИҲА (3)

Қаро ерда ётган шаҳид
Бармоғини қонига бўяб
Ёзар эди шуларни тошга:
“Урушда эмас,
Уруш устидан
Ҳақиқий ғалаба тилаб!”

БОЛАЛИГИМ

Ўйинқароқ ел
Варракни,
Варрак
Гўдак
Кўлини
Ҳар томонга олиб қочарди.

Болалигим
Ингичка ип билан
Ел кўлига
Осилиб қолган!

НОИЛОЖ ОҲАНГ

Аммо не учун
Шеърларинг оҳанги хира,
Ранги аччиқдир?

Жим
Боши эгик кўзичоқ
Тақдирнинг
Қочиб бўлмас қассобхонасига
Ўз оёғи билан
Яқинлашганида
Бўйнидаги кўнғирчоқчалар
Қандай оҳанг чиқарар экан?

БЕПОЁН ЙЎЛ

Ўшанда
Қанот ёзиб
Бошинг билан қонли водий томонга учдинг
Ва айтдинг:
“Энди ҳечам уйга қайтмайман
Бугун
Кетмоқдаман ўз оёғим билан
Эртага
Балким мени олиб келгайлар

Шаҳарга
Кўлларда кўтариб”.

Аммо
Сени шаҳарга ҳам олиб келмади ҳеч ким

Айтдилар:
“Ундан
Поёни йўқ йўлдан ташқари
Бирон нарса қолмаган экан”.

БАТОНЛИ НОН

Осмон таътилда
Шамоллар бекорчи.
Ҳиқ-ҳиқ йиғини
Еб қўйган булутлар
Қуруқ ва хасис.

Бир кўнглим
Саҳронинг қайноқ
Пешанасига
Ҳўл рўмолча босайин дейман.
Аммо афсус
Рўмолчамни
Батонли нон
Эгаллаб олган...

Обрўсини тўкдилар қишлоғимизни!

ОҚЛАМА

Тонгда кўёш қулиб
Тунги машқ дафтаримни
Ўчириб ташлади.

Ўчирғичнинг нафи йўқ
Чунки ушбу ёзувларни ўчирсам ҳам
Изи қолади.

Эй чизилган машқ дафтаримни олган шахс!
Ўзинг айт,
Мен кераксиз қоғозларда ёзилган
Машқларимни ўзим билан
Олиб кетишга
Ҳаққим бормикан?

Кетаман
Янги дафтар сотиб олишга
Ҳаётни қайтадан,
Сатр бошидан,
Ёзишим керак!

НАВҚИРОН ШЕЪРИЯТ

Шарқ шеъриятининг бешикларидан бўлмиш Эронда бугунги даврда ҳам шеърият ва поэтик тафаккур ҳавас қилса арзигулик даражада. Эрон йигирманчи асрда ҳам жаҳон адабиётига катта улуш қўшди ва бу ҳолат бугунги кунга қадар давом этиб келмоқда. Охири юз йил давомида Маликушшуаро Баҳор, Шаҳриёр, Парвин Ётисомий, Эраж Мирзо, Ниймо Юшиж, Аҳмад Шомлу, Меҳди Аҳаван Солис, Фурӯғ Фаррухзод, Сиймин Беҳбаҳоний, Нодир Нодирпур, Сухроб Сипехрий, Фаридун Таваллулий ва Шафезий Кадканий каби ўнлаб ўз овози ва услубига эга бўлган шоирлар Шарқ шеърияти анъаналарини давом эттириш билан бирга янги мазмун ва мавзулар, янги образ ва воситаларни Эрон шеърияти хазинасига қўшишга муваффақ бўлдилар.

Ана шу қисқа муддат ичида ҳозирги замон Эрон шеъриятида “бозгашти адабий”, “шеъри нав”, “мавжи нав”, “шеъри ҳажм”, “шеъри жангш” (“шеъри муқовамаат”) каби бир қанча адабий-услубий жараёнлар вужудга келиб, маданий-маънавий ҳаётда ўзига хос ўрин топди. Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб яна бир гуруҳ истеъдодли ёш шоирларнинг адабиёт майдонига қадам қўйиши билан замонавий Эрон шеърияти янги босқичга кўтарилди. Ҳозирги замон Эрон шеъриятининг янги тақомил босқичига кўтарилишида таниқли шоир ва олим Қайсар Аминпурнинг ҳам алоҳида ўрни бор.

Қайсар Аминпур 1960 йил йигирма биринчи апрел куни Эроннинг жанубида жойлашган Хузистон вилоятидаги Дузфул шаҳристонининг Гатванд мавзесида ўртаҳол оилада таваллуд топган. 1965–1966 йиллар ўша даврда Эронда жорий бўлган қонун-қоидаларни ўргатадиган мактабда билим ўрганди. Ушбу мактабда адабиёт ва ахлоқ фанлари бўйича таълим бериларди. Кейин Қайсар Аминпур Техрон университетининг Тиббиёт факультетига ўқишга кирди. Аммо ёшлигидан шеърият ва адабиётга қизиққан йигит шу йилиёқ тиббиёт факультетига таҳсил олишдан воз кечиб, ижтимоий фанлар факультети талабаси бўлишга муваффақ бўлди. Қайсар Аминпур 1980 йилдан бошлаб

бадий ижод, мутолаа ва тадқиқот ишларига жиддий киришди. 1990 йилда “Суруши навжавон” (Ёшлар ҳайқириги) деб номланган адабий-бадий журнал бош муҳаррири этиб тайинланди. Шу йилдан бошлаб “Аз-Захро” ва Техрон университетларида дарс бера бошлади. Қайсар Аминпур Техрон университетида форс тили ва адабиёти мутахассислиги бўйича докторантурада таълим олиб, 1997 йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилишга муваффақ бўлди.

Илмий-тадқиқот ишлари билан биргаликда мунтазам равишда бадий ижод билан ҳам шуғулланган Қайсар Аминпур 1985 йилда асосан газаллардан таркиб топган илк шеърий тўплами – “Танаффуси субҳ” (Тонг танаффуси)ни “Ҳавзайи хунарий” нашриётида босмадан чиқарди. Қисман янгича услубдаги шеърлардан иборат бўлган ушбу тўпلام ҳали шеърият мухлислари қўлида тафти совимасдан туриб, ўша йилнинг ўзидаёқ Аминпурнинг “Дар кўчайи офтоб” (Куёш кўчасида) деб номланган иккинчи мажмуаси нашр этилди. Ҳам анъанавий, ҳам модерн йўналишидаги шеърларни қамраб олган бу икки шеърий тўпلام эронлик адабиёт ихлосмандларига Қайсар Аминпурни истеъдодли шоир сифатида таништиради. 1987 йилда шоирнинг “Манзумаи зухри рўзи даҳум” (Ўнинчи кун пешини дostonи) номи учинчи шеърий китобчаси “Барг” нашриётида чоп этилди.

Кўп ўтмай шоирнинг “Мисли чашма, мисли рўд” (Чашма янглиг, дарё каби) номи шеърий мажмуаси (1990) ҳам дунё юзини кўради. Ёшларнинг севимли китобига айланган ушбу тўпلام Эрондаги “шеъри нав” (янги шеър) адабий оқимининг асосчиси – Ниймо Юшиж номидаги адабий совринга сазовор бўлади.

Шеърият муҳибларининг Қайсар Аминпур ижодига бўлган катта қизиқишини ҳисобга олган “Суруш” нашриёти 1991 йилда шоирнинг биринчи ва иккинчи тўпلامлари сайланмасини нашр эттирди.

Аммо шоир мухлисларини узоқ кутириб қўймади: бир йил ўтар-ўтмас (1992) янги шеърларидан таркиб топган “Бе бол паридан” (Қанотсиз

учмоқ) номли тўпламини нашрдан чиқарди.

1994 йилда чоп этилган “Ойинаҳойи ногаҳон” (Ногаҳоний ойналар) номли мажмуа билан Аминпур ўзининг шеърият ва тафаккурда камолот босқичига етганини намойиш этади. Шоир “Танаффуси субҳ” тўпламида бошлаб берган услуби – ижтимоий-сиёсий ҳаётни сюрреалистик оҳангда (эркин вазндаги шеърларида), ижтимоий ва ирфоний мазмунларни эса романтик ва сюрреалистик кайфиятлар билан сугорилган ҳамда бир оз замонавийлаштирилган Бедил услубида (анъанавий жанрлар – рубоий, дубайтий ва айниқса ғазал шаклида) ифодалашни “Ойинаҳойи ногаҳон” номли тўпламида янада такомиллаштиради. Ушбу тўпламдан бошлаб Қайсар Аминпур ижоди Эрон адабий танқидчилигининг баҳс мавзуларидан бирига айланади. Шоирга фавқулудда шуҳрат келтирганлиги сабаблими ёки мухлисларнинг истак-

ларига биноанми, бир-икки йил ўтиб мазкур тўпламнинг мантиқий давоми ёхуд иккинчи қисми “Ойинаҳойи ногаҳон – 2” номи билан чоп этилди.

1997 йилда Аминпурнинг яна бир шеърий тўплами – “Ба қавли парасту” (Қалдирғоч таъбири билан) номи билан эълон қилинди. Бу тўплам ҳам шоир ижодида алоҳида ўрин олган.

Унча узоқ бўлмаган муддат давомида катта шоир сифатида адабиёт ихлосмандларининг муҳаббатини қозонган Қайсар Аминпурнинг бу дунёга сафари қисқа экан. У 2007 йилда 48 ёшида вафот этди. Аммо ана шундай қисқа умр давомида у ўздан мазмунан бой адабий мерос навқирон шеърият қолдиришга улгурди.

Шоирнинг шеърлари илк бор ўзбек тилига шоир ва таржимон Асқар Маҳкам томонидан ўгирилган эди. Мазкур туркумга кирган шеърлар камина таржимасида журналхонларимиз эътиборига ҳавола этилмоқда.

*Жаъфар МУҲАММАД,
шоир, фалсафа фанлари
номзоди*

Торнтон УАЙЛДЕР

Авлиё қирол Людовик кўприги

Қисса

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

ПИО АМАКИ: дон ХАИМЕ

Узининг ёзган хатларидан бирида (XXIX) маркиза де Монтемайор, бизнинг қари Арлекин, деб Пио амакидан олган таассуротлари билан ўртоқлашаркан:

“Эрталабдан бери мен яшилликка бурканган айвонда сенга хона шиппаги тикиб ўтиргандим. Зар ишлар билан тўқийтган ишим мени унча банд қилмагани учун қирчумолилар тўдасининг девор тагидаги ҳаракатларини кузатиб ўтирдим. Қардадир тўсин ортида уйимни сабртоқат билан емирганча улар ҳар уч дақиқада пайдо бўлар, тахта қипиқларини ерга ташлашарди, сўнг менга мўйловини силкитиб, жуда иш билан банд одамдек, шоша-пиша сирли тарзда ғойиб бўлишарди. Бу орада унинг кўп сонли ака-сингиллари ўз йўлида у ёқдан-бу ёққа юришда давом этиб, йўл бўйи бир-бирининг бошини уқалаб ўтиб кетишар, агар бирор-бир муҳим хабар билан шошилиб кетаётган бўлишса, уқалашдан ёки уқалатишдан жаҳл билан бош тортишарди. Мен дарров Пио амакини эсладим. Нима учун? Ўтиб кетаётган аббатни ёки хизматчини илинтириб, кейин ўз қурбонининг қулоғига нималардир деб пичирлаётганини ундан ташқари яна кимда кўриш мумкин? Ҳақиқатан бугун ҳам, ҳали пешин бўлмади туриб, мен уни сирли иш билан қаёққадир шошиб кетаётганини кўрдим.

Энг тентак, энг қизиқувчан аёл сифатида Пепитага бир бўлак нон олиб келтириб, уни чумолилар йўлига жойладим. Худди шу тарзда Писарро қаҳвахонасига одам юбориб, агар Пио амаки қуёш ботгунга қадар ўша ерда пайдо бўлиб қолса, менинг олдимга юборишсин деб айтдириб юбордим. Мен унга қийшайиб қолган феруза тошли санчқини бераман, у эса менга янги қўшиқлар рўйхатини келтириб беради, бу ерда уни ҳамма куйлаяпти. Болажоним, энг яхши нарсага сен ҳаммадан биринчи бўлиб эгалик қилишинг керак”.

Ундан кейинги мактубида бундай ёзганди:

“Менинг суюкли дилбандим, сенинг эрингни ҳисобламаганда Пио амаки ер юзидаги энг ажойиб эркак... Ер юзидаги энг ажойиб эркак иккита бўлса, бири шу. Суҳбатлари маънили. У ҳақдаги бўлмагур миш-мишлар урчиб юрмаганида, уни котибликка ишга ёллаган бўлар-

Охири. Боши ўтган сонда.

дим. У менинг барча мактубларимни ёзиб берарди, уларни ўқиган келгуси авлод эса гоят теран фикрли жумлаларни ўқиб менга қойил қолишарди. Афсуски, у хасталиги ҳамда бемаъни оғайнилари билан кўп вақтини беҳуда ўтказиши сабабли шунчалик афтадоҳол бўлиб қолганки, уни ботган ботқоғида қолдиришдан ўзга чорамиз йўқ. Уни нафақат чумолиларга, балки ўзи ўйнайдиган моғор қарталар тўпламига ўхшатдим. Фикримча, бу одамни тозалаб, олдинги ҳолига келтириш учун Тинч Океанининг суви ҳам етмаса керак. Лекин унинг испанча гапиришини бир эшитсайдинг. Мана сенга театрни жон-дили билан севишнинг ва Кальдерон¹ суҳбатидан бошқа нарса эшитишни истамасликнинг оқибати. Афсус! Бу дунёга нимадир бўлган, шундай инсонга бу қадар шафқатсизлик. Унинг кўзларига боқсанг, гўё ўнинчи бузоқчасидан ҳам айрилган сигирдай ғамгин”.

Энг аввал билишингиз керак бўлган нарса: Пио амаки Перикола-нинг оқсочи, ашуладан сабоқ берган устози ҳамда сартароши, уқалов-чисию овоз созловчиси, югурдаги, ҳисобчиси, яна миш-мишларга қараганда отаси ҳам экан. Пио амаки Камилага барча ролларни ёдла-тишга ёрдам беради. Шаҳарда гўё Камила ёзишни ҳам, ўқишни ҳам биледи деган гап-сўзлар юради. Бу мақтовлар ўринсиз бўлиб, Пио амаки унинг учун ҳам ўқийди, ҳам ёзади. Мавсум авжида театр гу-руҳи ҳафтасига икки-учта пьеса кўрсатган пайтлари, албатта улар-нинг ҳар бирида Перикола учун салмоқли ролларнинг бўлиши таби-ий бўлганидан бу ролларни ёдлашнинг ўзи ҳазилакам гап эмас эди. Эллик йил ичида Перу қолақ давлатдан ривожланаётган давлатга ай-ланиб бормоқда эди. Мусиқага ва театр санъатига бўлган қизиқишлар-и гоят улкан. Байрамларни нишонлаётган Лима эрталаблари Томас Луис² мессалари³ билан уйғонса, кечқурунлари порлаётган Кальде-рон шеърятига ошно бўларди. Тўғри, лималикларнинг энг ажойиб комедияларга ҳам бемаъни ашула тиқиштирадиган одатлари, оғир-роқ куйларни ғамгинлик билан безайдиган қилиқлари қолмаган бўлса-да, ҳарҳолда улар ҳеч қачон зўрма-зўраки ҳурмат сақлаб зерикши-масди. Уларга комедиянинг қаҳрамонлари ёқмаса ўйлаб-нетиб ўтир-май, уйларида қолаверишади; ибодатхонадаги кўп овозли куйга то-қатлари бўлмаса, саҳардаги ибодат маросимида боришларига ҳеч ким халақит бера олмасди.

Испанияга қилган қисқа сафаридан кейин бузрук отага бутун Лима битта саволни берарди: “Нима олиб келдингиз?” Ниҳоят уни Палес-трина⁴, Моралес ва Витториоларнинг мессалар тўплами билан бирга Тирсо де Молина, Руиса де Аларконнинг ва Мореталар⁵нинг ўттиз бешга яқин пьесаларини олиб келганлиги ҳақидаги хабар тарқалди. Бунинг шарафига байрам ташкил қилинди. Черков хор жамоасининг мактаби ва театрнинг комедиялар зали эҳсон қилинган сабзавот ва буғдойлар билан тўлди. Шу ерлик аҳолининг ҳаммаси бундай гўзал-лик элчиларини боқишни истарди.

Камила Перикола шон-шухрат чўққисига кўтарилаётган пайтда театрға муносабат мана шундай аҳволда эди. Репертуар шунчалик бой, суфлёрлар шу қадар ишончли эдиларки, камдан-кам пьесалар мав-

¹ Педро Кальдерон ХУ11 аср испан драматурги. (Тарж.)

² Томас Луис. Ўрта аср композитори. (Тарж.)

³ М е с с а – ибодатнинг куйга солинган жанри. (Тарж.)

⁴ Палестрина – Джованни Пьер Луиджи да Палестрина (1525–94) италиялик композитор. (Тарж.)

⁵ Тирсо де Молина (ҳақиқий исми Габриель Тельес), Руис де Аларкон-и-Мендоса Хуан, А.Морето испаниялик драматург ёзувчилар. (Тарж.)

сумда тўрт кундан ортиқ намоиш этиларди. XVII аср испан драматургиясининг бутун дурдонаси театр директорининг иш столида бўлиб, улар орасида ҳатто бизнинг кунларгача етиб келмаганлари ҳам бор эди. Перикола фақат Лопе де Вега¹нинг юздан ошиқ асарларида рол ижро этарди. Ўша пайтлари Лимада яхши актрисалар кўп бўлса ҳам, лекин Камиладан кучлироғи йўқ эди. Испания билан орадаги масофа узоқлиги боис, ҳамюртлари уни Испания дунёсида ҳам биринчи актриса эканлигини билишмасди. Улар Мадрид юлдузларини лоақал бирровгина кўришни орзу қилиб хўрсинишар, ҳеч қачон кўрмаган бўлишса ҳам уларнинг шарафини кўкларга кўтаришарди.

Периколанинг буюк актриса эканини фақат битта одам жуда яхши биларди, бу унинг устози Пио амаки эди. Пио амаки аслзода кас-тилияликлар авлодидан бўлса-да, ноқонуний туғилганди. Ўн ёшида дадасининг мулкига қарашли хўжаликни тарк этиб, Мадридга қочиб кетди, ҳеч ким уни астойдил қидиришга бел боғламади. Шу даврдан бошлаб унинг муттаҳамлик ва фирибгарликка тўла ҳаёти бошланди. Хотираси одамларниг юзи ва исмларини яхши ёслаб қолиши билан бирга ўз исмини тез-тез ўзгартириб туриш одати, тилни тез ўзлаштира олиш қобилияти, янги нарсалар ўйлаб топишга устаси фаранглиги, сир сақлай билиш уқуви, бегона одамлар билан тезда тил топиб кета олиш лаёқати, у соғин сигир қилиб олган ялқов бойваччаларнинг пулини шилишда виждони қийналмаслиги каби фирибгарликларни сув қилиб симириб олганди. Ўн ёшидан ўн беш ёшига қадар савдогарларнинг реклама қоғозларини тарқатди, “махфий иш” билан банд бўлган аслзодаларнинг отларига пойлоқчилик қилди, махфий топшириқларни бажарди. Ўн беш ёшидан йигирма ёшгача циркда айиқлар, илонлар ўргатувчиси бўлди, пунш² тайёрлади, қиммат тамаддихоналарда гап пойлаб, уларни керакли одамларга пинҳона етказиб турди. Масалан, биронта аслзода оила мажбурликдан ошхонасининг кумуш жиҳозларини сотиб, ундан фоиз тўлашни четлаб ўтмоқчи, шунга ўхшаган, арзимаган гапларни ҳам шулар сирасига киритиш мумкин. У шаҳардаги барча театр аъзолари билан чиқишиб олган, керак бўлганда улар учун ўнлаб одамларнинг ўрнида олқишлаб қарсак чала оларди. У миш-мишлар тарқалаётгани ҳақида миш-миш тарқатиб ҳам пул ишларди. Ҳосилдорлик ҳақида, айнан шу ернинг жуда серунум эканлиги ҳақида гап тарқатиб ҳам ақча топарди. Йигирма ёшидан ўттиз ёшигача бўлган энг юқори табақа вакиллари ҳам унинг хизматига мурожаат қила бошладилар. Ҳукумат тоғдаги қўзғолончилар орасида миш-миш тарқатиб, ифво солиш, сўнг ўзлари бориб қўзғолонни аёвсиз бостиришлари учун Пио амакини ёллашарди. У шунчалик эҳтиёткор эдики, бир вақтнинг ўзида ҳам Австрия, ҳам Франция партиялари учун хизмат қила оларди. У малика дез Юрсен³ билан узундан-узоқ суҳбатларда бўларди. Бу суҳбатлар учун у орқа эшикдан келиб, ўша ёқдан чиқиб кетарди. Мана шу босқичга етганида унинг жаноблар кўнглини хушлашига ёки тухматнинг ҳаром меваларидан баҳраманд бўлишига зарурат қолмаганди.

¹ Лопе де Вега (1562-1635) испан драматурги. (Тарж.)

² П у н ш — қайноқ вино. (Тарж.)

³ Дез Юрсен хоним Людовик XIV томонидан Испания қироли Филипп V нинг француз рафиқаси ёнига Франция қироллигининг манфаатлари йўлида хизмат қилиши учун атайлаб жўнатилган.

Биронта даромадли иш топилиб қолганда ҳам ўша ишда икки ҳафтадан ортиқ қололмасди. У циркда хўжайин, театрда директор, ноёб қадимий антиқа нарсаларни йиғувчи, Италиядан шойи мато келтирувчи савдогар, қирол саройи ёки ибодатхона котиби, озиқ-овқат таъминотчиси, кўчмас мулк чайқовчиси, кўнгилхушлик қилувчиларга яхши кайфият сотувчи тижоратчи каби ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига кирмаган касб-ҳунарларни эгаллаган эди. Ёшлиқдаги ҳаёт тарзими ёки бошқа сабабми, унинг феъл-атвори шундай шаклланган эдики, бу унинг биронта ишга ҳам, биронта машғулотга ҳам боғланиб қолмаслигини таъминларди. Бу нарса уни ўғри бўлиб кетишидан ҳам асради. У бир неча марта ўғирлик қилиб кўрди, лекин топган фойдаси панжара ортига тушиб қолиш кўркувини енголмади. Унинг устаси фаранглиги ҳар қандай миршабнинг қулоғига лағмон илиб кетишга яради-ю, лекин душманларининг чақма-чақарлиги олдида у ҳам тоб ташлаб юборганди. Бир пайтлар у инквизиторларга ишга ёлланган эди. Қурбонларини унинг кўзи олдида бошига қора ниқоб кийдириб олиб кетишганини кўриб, ташлайдиган қадамини олдиндан билиб бўлмайдиган маҳкаманинг одамлари билан аралашиб қолганини тушунди-ю, бу ишдан ҳам қўлини ювиб, қўлтиғига урди.

Иигирма ёшида Пио амаки шуни тушуниб етдики, унинг ҳаётда учта мақсади бор экан. Биринчи навбатда у ҳеч кимга қарам бўлмай эркин яшашни истарди, унинг бу истаги ҳам ҳеч кимникига ўхшамаган бўлиб, ҳар томонлама ривожланган, ҳар нарсадан бохабар, сирли инсон бўлиш. Қани эди одамларнинг ичидаги гапларни ғойибдан кўриб турса, кузатувчиси ҳақида ўзидан ҳам кўпроқ маълумотга эга эканини ҳис қилса, бу маълумотларни ишга солиб, алоҳида одамларнинг ва давлат ишидагиларнинг ҳожатини чиқариб, уларнинг ишончини қозонса, бунинг учун у мамнуният билан жамиятнинг барча аҳтиромидан воз кечган бўларди. Иккинчидан, у ҳар доим гўзал аёллар ёнида бўлишни истарди, уларга хушомад қилишдан чарчамасди. Аёллар ёнида бўлиш унга сув ва ҳаводек зарур эди. Унинг ҳамманинг кўз олдида гўзаллар чиройидан баҳра олиши доим кулгига сабаб бўларди. Аммо театр, сарой ва кўнгилхушлик уйлари аёллари унинг бу хислатини қадрлашар эди. Улар унга азоб беришар, ҳақоратлашар, ундан маслаҳат олишар ва унинг итдай содиқлигидан хузурланар эдилар. У тантиқ аёлларнинг жазавага тушиб бақришларию пасткашликларига сабр ила чидар, кўз ёши тўкиб қилган ҳасратларига қулоқ тутар, эвазига эса онда-сонда олдиларига келиб турар, улар учун хатлар ёзиб берар, эси йўқ кучукчадай уйлари ичида ивирсиб юришга рухсат оларди, холос. Унинг гўзал аёллар ички дунёси ва юрак сирларига бўлган қизиқиши чексиз эди. У ҳеч қачон улардан севги кутган эмас, бунинг учун у шаҳарнинг энг шубҳали мавзеларида пулларини хўп совуриб бўлган. Унинг сийрак соқоли ва мўйлови, ғамгин боқувчи кўзлари бир оз кулгили эди. У ўзига яқин аёллар учун шамолни ҳам раво кўрмайдиган ҳимоя девори эди. Айнан улар унга Пио амаки деб лақаб қўйишган, баъзи бир тоифа аёлларга уларнинг омадсиз кунларида у ўзининг содиқ дўст эканлигини намоён қила олган эди. Бу аёллар хушторларининг марҳаматидан маҳрум бўлганларида, Пио амаки уларни пул билан таъминлаб турарди; касал бўлиб ётиб қолганларида безор бўлиб совиб кетган хушторлари ва серзарда хизматкорлардан кўра кўпроқ ўз садоқатини намоёйиш этарди. Ёшлари ўтиб ёки хасталик туфайли шарти кетиб, парти қолганлар бўлса, аввалги чиройлари ҳурмати ҳаққи уларга ҳам хизмат қилаве-

рарди; вафот этиб қолсалар, астойдил қайғуриб, сўнгги манзилга кузатиб қўярди.

Учинчидан, у испан адабиётини, унинг дурдоналарини севадиганларга яқинроқ бўлишни истарди, айниқса, театрда. Бу хазиналарнинг барини у ўзи учун ўзи кашф қилган. Бу асарларни у пулдор танишларининг кутубхоналаридан сўраб ёки ўғирлаб олиб, палапартиш ҳаёти саҳнаси ортида ҳаммадан яширинча мутолаа қиларди.

Пио амаки суҳбатдошининг Кальдерон ва Сервантес¹ асарларига қизиқиши йўқлигини сезса, асардаги жумлалар мўъжизасидан ҳайратга тушганини ҳис этмаса, минг зиёли, тарбияли ва хушмуомала бўлмасин, унинг олдида бу одам ҳурматини йўқотарди. Ўзи ҳам шеър ёзишни орзу қиларди. Унинг комедиялар учун ёзган кўплаб ҳажвий кўшиқлари халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб, машҳур бўлиб кетганидан ўзи беҳабар эди.

Фоҳишахоналарда уриш чиқиб туриши табиий ҳол, ана шундай жанжаллардан бири натижасида унинг ҳаёти танг аҳволга тушиб, Перуга кўчиб ўтишига тўғри келди. Лекин Перулик Пио амаки европалик Пио амакидан кўра анча уддабурон чиқиб қолди. Бу ерда ҳам у кўчмас мулк, циркда фаолият юргизиш, кўнгилхушлик ишлари, кўзғолонлар уюштириш, антиқа буюмлар йиғиш билан шуғулланди. Хитой моллари ортилган кемалар карвони Америка қирғоқларига келганида чинни идишлари жойлашган қутилардаги тўқ қизил чинни идишларни ноёб буюм тўпловчиларга сотди. У инкларнинг мўъжизакор гиёҳлари ҳақида сўраб-суриштириб улар асосида дори-дармонлар тайёрлаб, бу савдони ҳам юргизиб юборди. Тўрт ойдан кейин у Лимадаги деярли барчани танийдиган бўлди. Кейинроқ у танишлар сафини яна ҳам кенгайтира бориб, шаҳар атрофидаги ўнлаб шаҳарчаларга, чекка қишлоқларга ҳам кириб борди. Барча нарсдан бохабарлик сифати ўзини оқлай бошлади. Қирол ноиби жаноблари Пио амакининг бой дунёқарашига қойил қолиб, унинг хизматидан бир неча бора фойдаланди. Ақл-хушининг туби кўриниб қолганига қарамай, дон Андрес ўзининг битта ноёб истеъдодини сақлаб қолганди — у ўзи ишонган одамлар билан муомала қилиш маҳоратига эга эди. Пио амаки билан у гоёт хушмуомалалик билан муносабатда бўлиб, ҳурматини жойига қўярди. Шу билан бирга бу одамга ҳар қандай топшириқни бериш дуруст эмаслигини, унинг доимо янги-янги одамлар билан мулоқотда бўлиб туришига муҳтожлиги борлигини ҳам тушунарди. Ўз ўрнида Пио амаки ҳам ундан доим ҳайратда эди. Давлат ишида ишлаб туриб ҳам ўз мавқеидан фойдаланмайдиган, ўз манфаати йўлида лавозимини суиистеъмол қилмайдиган, ўзгалар тақдирига бефарқ қарамайдиган бу қанақа одам ўзи? Лекин хизматкор ўз хўжайинини яхши кўрарди; Сервантеснинг асарларини истаган жойидан парча ўқиб бера олгани, устига-устак у жозибадор ўткир кастил тилини сақлаб қолгани учун уни яхши кўрарди. Неча марота-лаб Пио амаки эрталаблари саройнинг махсус эшигидан, руҳоний ва ёлланган барзангини учратиши мумкин бўлган алоҳида йўлакдан кириб, қирол ноиби жаноблари билан эрталабки шоколадли ичимликни бирга баҳам кўришган.

Шунчалик ишбилармонлигига қарамай, Пио амаки барибир боийиб кетмади. Баъзан корхонаси яхши даромад келтириши мумкин бўлган пайтда уни атайлаб ташлаб юборгандай кўринарди. Бу ҳақда деярли ҳеч ким билмаса-да, унинг ўз уйи бор эди. У ер итларга тўла

¹ Сервантес Сааведра Мигель де (1547–1616) исп.ёзувчиси (*Тарж.*)

бўлиб, вақт ўтган сари уларнинг сони ошиб борарди, уйнинг тепа қисми эса қушларга ажратилганди. Лекин ўзининг бу салтанатида ҳам у барибир ёлғиз эди. Гўё бу ҳаёт тарзи уни барчадан устун эканлигини кўрсатадигандек ўзининг ёлғизлигидан мағрур эди. Ниҳоят, унинг чекига саргузашт тушди, самоларнинг бу инъоми ҳаётидаги учта мақсади: ўзгалар ҳаётини кузатишга бўлган катта қизиқишини, гўзал аёлларнинг чиройига сифинишини, испан адабиёти дурдоналаридан завқланишини умумлаштирди. У Камила Периколани кашф қилди. Унинг ҳақиқий исми Микаэла Вильегас эди. Ун икки ёшидан бери қаҳвахоналарда кўшиқчилик қиларди. Пио амаки шаҳардаги барча қаҳвахоналарнинг энг яхши мижози бўлиб, ўзининг навбатдаги ташрифларидан бирида, гитарачи ошнalarининг орасида ўтираркан, кўзи кўшиқ айтаётган озғингина қизчага тушди, унинг маҳоратли кўшиқчиларга тақлидан куйлашини кўриб, миясида Пигмалионни такрорлаш ғояси туғилди. У қизчани сотиб олди. Ертўлада, мусаллас соладиган идишлар устида ухлаш ўрнига, қизалоқ янги уйда ўзининг каравотига эга бўлди. Пио амаки унинг учун кўшиқлар ёзиб бериб, овозининг оҳангига кулоқ солиш маҳоратини ўргатди, янги кўйлак олиб берди. Авваламбор қизча иссиқ шўрваю яхши муомала, боз устига ниманидир ўрганиш ажойиб нарса эканлигини англаб етди. Лекин энг кўп ҳайратга тушган одам Пио амакининг ўзи бўлди. Унинг шунчаки эрмак учун қилган тажрибаси кутилгандан ҳам ортиқ натижа берди. Доим камгап, хўмрайиб юрвчи ўн икки ёшли бу қизалоқ, бирдан очилиб, зўр иштиёқ билан ишга киришиб кетди. Қизчага актёрлик маҳоратидан дарс берди, кўшиқнинг ички ҳолатини англаш олишдан машқлар ўтказди, театрга боришганида у ердаги нарсаларни ипидан-игнасиғача ўрганишни талаб қилди. Ҳаммадан Камила уни аёл сифатида ҳайратга солди. Қўллари узун ва озғин қизча қадди-қомати келишган кўркам аёлга айланиб, мурдадек юзи чирой оча бошлади. Унинг бутун борлиғи майинлик, сирлилик ва сермулоҳазалилик касб эта бошлади — энди бутун эътибор унга қаратилган эди. Қизалоқ тарбиячисида биронта ҳам камчилик кўрмас ва унга бутун борлиғи билан содиқ эди. Улар бир-бирини жуда яхши кўришарди, аммо бу тамасиз севги эди. Баъзан Пио амаки қизга жуда яқин келиб қолган пайтлари унинг нигоҳидаги енгил асабийлашишни илғаб, буни ҳурмат қиларди. Айнан шундай тийиқликдан латифлик туғилади — бу шундай эҳтирос соясики, бу соя остида энг кутилмаган жуфтликларнинг бутун ҳаёти ёқимли тушдай ўтиб кетгани сезилмай қолади.

Улар жуда кўп саёҳат қилишди, янги таверна¹лар қидиришди, чунки қовоқхона ашулачиларининг қадр-қиммати уларнинг янги эканлигида ҳисобланади. Бўғчаларини орқалаганча Мексикага боришди, дуч келган жойларда, ҳатто океан қирғоқларида ҳам тунашди, Панамада уларни қамчи билан савалашди, Тинч Океанининг қушлар ахлатига тўлиб кетган урвоқдеккина оролчаларига тушиб қолишди. Илонлар ва ҳар хил ҳашаротларга тўлиб-тошган чангалзорлардан ёриб ўтишди. Зарурат бўлганда ҳатто супуриб-сидириш ишларига ҳам ёллашди. Уларни ҳеч нарса ҳайратга сола олмасди.

Сўнгра қизча учун янада мураккаброқ синов бошланди, бу синов ўзининг оғирлиғи билан худди акробатчиларнинг тайёрлов машқиға ўхшарди. Машғулотлар мураккаблашувининг сабаби шундаки, Перикола жуда тез шон-шуҳратга эришди, бу олқишлар эса унинг

¹ Т а в е р н а — кичик қовоқхона. (Тарж.)

ўз маҳоратидан эрта қониқиш ҳосил қилиш хавфини келтириб чиқарарди. Пио амаки қизни калтаклашга калтакламади-ю, лекин маҳоратини камситиб, ерга ура бошлади, бу эса Камила учун яхшигина жазо эди. Шундай кунлар бўлардики, томошадан кейин Перикола ўзининг кийиниш хонасига кириб келаркан, бурчақда ҳуштак чалиб ўтирган Пио амакига дуч келарди. Ҳуштагининг овозидан унинг кайфиятини тушунган Перикола жаҳл билан бақира бошларди:

– Тагин нима бўлди? Ё тангрим, ё тангрим! Тагин нима бўлди?

– Ҳеч нима бўлгани йўқ, миттигина дурдонам. Ҳеч нима, тенги йўқ малагим.

– Сенга нимадир ёқмади. Худо безор тавия, энди билдингми кимлигингни? Қани гапир энди, нима бўлди? Қулоғим сенда!

– Йўқ, тилла балиқчам. Тонгги юлдузчам, менимча сен қўлингдан келганча ҳаракат қилдинг.

Маҳоратининг имкониятлари чекланганига ва қандайдир юксаклик йўллари унинг учун берклигига қилинган шамалар ҳар гал Камилани жазавага соларди. У кўз ёшларини селдай оқизиб дерди:

– Сени ҳеч қачон танимаслик учун қанча ҳақ сўрашса ҳам тўлашга тайёр эдим! Бутун ҳаётимни заҳарлаяпсан. Қачон қарамай, ёмон ўйнадинг деб тураверасан. Жигимга тегишни яхши кўрасан. Шунақа экан, гапирмай қўя қол.

Пио амаки эса ҳуштак чалишда давом этарди.

– Сенсиз ҳам биламан ижроим бўш чиққанини, шунинг учун менга бу тўғрида гапиришнинг ҳожати йўқ! Мана шунақа! Энди жўна бу ердан! Мен сени кўришни истамайман! Роль ўзи шундоғам оғир, бунинг устига бу кайфиятда кутиб олишинг етмай турувди.

Пио амаки бирдан у томон энгашиб, жиддий оҳангда сўрарди:

– Нега маҳбусга айтган сўзларинг тезлашиб кетди?

Перикола яна кўз ёши тўка бошларди:

– Эй, худойим, ҳеч бўлмаса тинчгина ўлишимга қўйиб бер! Бугун тез гапир дейсан, эртага секинроқ. Барибир бир ёки икки йилдан кейин ақлдан озишим аниқ, ўшанда буларнинг ҳеч қандай аҳамияти қолмайди.

Жавобан яна ҳуштак чалинарди.

– Бунинг устига ҳали ҳеч қачон бўлмаган олқишлар бўлди. Эшит-япсанми? Гулдурос қарсақлар! Мана шунақа! Тез гапираманми, секинми – уларга барибир. Улар қанча йиғлашди. Мен беқийёс эдим. Мана менга нима муҳим. Умуман бошқа овозинг чиқмасин! Умуман!

Пио амаки овозини чиқармайди.

– Сочларимни тарашинг мумкин, лекин бир оғиз сўз айтсанг, саҳнани ташлаб кетаман! Ўзингга бошқа қизча қидиришинг мумкин! Мана шунақа!

Шундан кейин Пио амаки унинг сочларини яна ўн дақиқача тараб тураркан, Камиланинг қийналиб кетган жуссаси йиғидан титраётганини кўриб, ўзини сезмаётганга оларди. Бирдан Камила унинг соч тараётган қўлларидан ушлаб, қайта-қайта ўпаркан:

– Пио амаки, наҳотки менинг ижром шунчалик ёмон чиққан бўлса? Ижроимдан уялдингми? Сен ҳатто театрдан чиқиб кетдинг, наҳотки ролни шунчалик ёмон ўйнаган бўлсам? – деди.

Узоқ жимликдан сўнг Пио амаки эслай бошлади:

– Кемадаги саҳна ижроси яхши ўтди.

– Лекин бундан ҳам яхши ижро этган пайтларим бўлган эди-ку, Пио амаки. Эсингдами, ўша кеча, сен Кускодан қайтганингда?

– Финал ҳам ёмон эмас.

– Ростданми?

– Лекин, менинг гулгунчам, менинг жавҳарим, маҳбусга қарата айтган сўзларингга нима бўлди?

Шундан сўнг Перикола аламидан ўзини буюқлар тўла столга ташларди. Фақат мукамал ижро билан, фақат мукамал ижро билан қониқиш мумкин. Бу эса ҳозирча етишиб бўлмас орзу бўлиб қолмоқда эди.

Пио амаки шундан кейин соатлаб қиз билан суҳбатлашар, пьесани чуқурроқ ўрганиб таҳлил қилишар, унинг ҳар бир қисмини майдалаб ўрганиб, овози, имо-ишораси, овоз тезлиги устида ишлашарди. Баъзан улар эрталабгача ўтириб олиб, Кальдероннинг буюк диалогларини машқ қилишарди.

Бу иккови кимни қойил қилмоқчи? Ҳарҳолда, Лима томошабинларини эмасдир? Улар аллақачон қойил қолиб бўлишганди. Биз шундай оламлардан келамизки, у ерда гўзалликнинг бошқа ўлчамлари ҳукмрон, ўша гўзалликни гира-шира эслаймиз-у, уни тўла эгаллай олмаган ҳолда яна ўша оламга қайтамиз. Пио амаки ва Камила Перуда самовий театр меъёрини ўрнатиш учун, ўзларидан анча илгари у ёқларга кетиб бўлган Кальдерон асарларини кўкларга кўтариш учун ўзларини ҳар ёққа уриб, тинкаларини қуритишарди. Афсуски, ноёб асарлар намойишига мўлжалланган томошабинлар бу ерда анқонинг уруғи эди.

Бора-бора Камиланинг ўз касбига бўлган содиқлиги сусая бошлади. Ора-чора актёрлик касбидан жирканиши уни ялқовлаштириб, ўз ишидан совута бошлади. Испан мумтоз драматургиясида аёллар ролига бўлган эътиборсизликнинг кенг тарқалгани ҳам унга ўз таъсирини кўрсатган эди. Ўша пайтлари Англия, Франция (кейинроқ Венецияда ҳам) саройларида тўпланган драматурглар, аёлларнинг ролини ҳозиржавоблик ва жозибадорлик ҳамда эҳтирослар ва жазавалар ила бойитган бўлса-да, испан ёзувчилари ўзларининг эркак қаҳрамонларидан кўз узишмас, аслзодаларнинг орият, бурч ва гуноҳлар орасида аросатда қолаётган ва охириги дақиқаларда хоч олдида чўк тушадиган қаҳрамонлар ҳақида кўпроқ ёзишарди. Периколанинг ўз ролларига бўлган қизиқишини ошириш учун Пио амаки кўп йиллар изланишдан тўхтамади. Бир куни у Перуга Вико де Барерининг невараси келгани хабарини олиб келди. Пио амаки Камиллага буюк шоирларга эҳтиромни сингдириб улгурган, шунинг учун ҳам у буюк шоирларни қиролдан-да баланд эканига, авлиёлардан кам эмаслигига шубҳа қилмасди. Шу сабаб улар катта ҳаяжон билан буюк шоирнинг пьесаларидан бирини унинг неварасига намойиш этиш учун танлаб олишди. Юзлаб мароталаб машқ қилиш натижасида ўзлари учун янгилик кашф қилиб қувонишса, баъзан тушкунликка тушар эдилар. Томоша кўрсатиладиган кеча Камила сахнанинг ёпиқ пардалари орқасидан томошабинларни кузатаётганда, Пио амаки унга ёши ўтиб қолган, камбағалликдан, катта оиланинг ташвишидан эзилган муштдеккина бир аёлни кўрсатди, лекин Камила учун гўё унинг олдида бутун дунё гўзаллиги ва бойлиги намоён бўлгандек туюлди. Ўзининг ролидан олдин айтиладиган сўзларни жимгина такрорлар экан, у ҳаяжондан Пио амакини бағрига бош қўйиб ўтирар, юраги эса дукиллаб урарди. Кўринишлар орасидаги танаффусларда эса у ҳеч кимга кўринмай, чанг босган сахна бурчагидаги пардалар қатлари орасига кириб олиб, ҳаяжон тўла кўзлари билан барчани кузатарди. Спектаклдан сўнг Пио амаки Вико де Барерининг неварасини Ками-

ланинг хонасига бошлаб келди. Камила деворга илиғлик турган кўйлақлар орасида тураркан, ҳаяжон ва бахтдан кўзёши тўкарди. Кейин у чўк тушиб, ёши ўтган бу аёлнинг қўлларини ўпа бошлади, аёл эса унинг қўлларидан ўпарди; томошабинлар тарқалиб бўлгач, меҳмон Камилга оилаларида бўлган кичик-кичик воқеалардан – Виконинг ишлари ва одатлари ҳақида у билмаган нарсалардан сўзлаб берди.

Пио амакининг энг бахтли кунлари, труппага янги актриса қабул қилган пайтлари бўларди, янги истеъдоднинг пайдо бўлиши Периколани ўз устида янада кўпроқ ишлашига туртки бўларди. Пио амалига (у залнинг охирида қувончли тантанадан завқланиб, кулгидан икки букилиб қоларди) бутун томоша давомида шундай туюлардики, Периколанинг танаси кучли нур таратиб турган оҳақ чироққа ўхшаб қоларди. Ҳеч қандай сунъий ҳаяжонни, найрангни ишга солмасдан, янги истеъдодни ўз маҳоратининг соясида қолдиришга киришиб кетарди. Комедия намойиши кетаётган бўлса, у ҳозиржавоблик ва ҳазил-мутойиба конига айланар, драма асар (аксар бўлгани каби) намойиши бўлса, хўрланган аёл нафратининг эҳтиросидан саҳна деярли тутаб, ёниб кетгудек бўларди. У шу даражада қувват манбаига айланиб кетардики, унга яқинлашган бошқа артистлар ҳам буни ҳис қилишар ва бу қувват тўлқини бутун зал бўйлаб тарқалиб кетарди. Лекин бундай илҳом онлари унда камдан-кам учрайдиган бўлиб бормоқда эди. Маҳорати ошиб боргани сайин, унинг юракдан чиқариб роль ижро этишига зарурат камайиб борарди. Камиланинг ҳатто паришонхотир ҳолдаги ижросида ҳам томошабинлар бунинг фарқига бориб ўтиришмас, бундан Пио амаки қайғуларди, холос.

Камила гўзал эди, тўғрироғи, у жунбушга келганида янада жозибали бўлиб кетарди. Ҳис-ҳаяжонсиз, осуда ҳолатида сиз унинг бурни узун ва ингичка эканини, оғзи ёш бола оғзидай сўлжайиб туришини, кўзлари очларча боқишини, хуллас, бир камбағал деҳқон қизи эканини пайқаб ҳайрон қолган бўлардингиз. Гўё бемаза ашулалар айтиладиган қаҳвахонадан сугуриб чиқарилган-у, лекин ўз орзулари, иштаҳаси ва санъат талабларини зич кун тартибини муросага келтиролмай икки ўт орасида қолиб кетган. Бу ташвишларнинг ҳар бири бутун бир ҳаётни қамраб олиши мумкин эди, иродасиз, сустроқ одамни тез йўлдан адаштирарди. Биз гувоҳи бўлганимиздек, Перикола роллардан қоникмаслиги баробарида ижро маҳоратидан завқланишни, лаззатланишни билар, вақти-вақти билан унинг тафтида исиниб, баҳра оларди. Лекин сўнгги пайтларда ишқ тафти уни ўзига кўпроқ жалб қила бошлади, бу саргузаштлари унга бахт ваъда қилмаса-да, улар Юпитер¹нинг ўзи унга инъом юбормагунча давом этди.

Перунинг қирол муовини Дон Андрес де Рибери ажойиб инсоннинг ёниб кул бўлган кўри эди, мансаб баҳона бу ердаги ўн йиллик сургуни давомида доим ўриндигида савлат тўкиб ўтиравериш адо бўлган инсон эди. Ўсмирлик йилларида Версаль ва Рим элчихоналарида хизмат қилди, Австрия урушларида қатнашди, Қуддуси Шарифни зиёрат қилди. Кучоқ етмас бақалоқ бой хотинидан бева қолганида унинг фарзанди ҳам йўқ эди; у оз-оздан тангаларни, мусалласларни, актрисаларни, кўкрак нишонларини ва жуғрофий хариталарни йиғарди. Камҳаракат ҳаёт тарзи унга суяк ва бўғимлар хасталиги, оғирлиги сабаб ўйилиб кетган ўриндиғи эса – томир тортиш касаллиги, лавозими – такаббурликни инъом этди. Такаббурлиги болаларча бегубор бўлса-да, шунчалик улкан эдики, унга қарата айтилган

¹ Ю п и т е р – юнон афсоналарида ишқ илоҳи. (Тарж.)

сўзларни деярли эшитмас, ўзининг охири йўқ маърузаларини эса шипга қараб гапирарди; сургун уни атрофидаги уммондек улкан, зерикарли ҳаёт билан чирмаб ташлади. Дон Андрес диққинафаслик ҳолатда уйғонар, бутун кун шу ҳолатда ўтар, кечаси хобгоҳида ётганида ҳам шу ҳолат уни тарк этмасди. Камиланинг умри эса театрдаги оғир меҳнатда ўтиб борар, ҳаётига бирдан бу баҳодир (Дон Андрес ўзининг юз тузилиши ва тик қомати билан аллақачон театрда афсонавий қаҳрамонларни ижро этиши мумкин эди) кириб келиб, уни саройдаги бетақдор тунги зиёфатларига ҳамсуҳбат этмаганида, у театр учун ёзилган асарлар устида тер тўкиш билан банд бўлиб юраверарди. Театрнинг ва давлатнинг анъаналарига зид равишда Камила ўзининг қари хушторини яхши кўрар, топган бахти эса ҳеч қачон тугамайдигандек туюларди. Дон Андрес Камиллага жуда кўп нарсаларни ўргатди, унинг чанқоқ ва ўткир ақли учун эса бу севгининг энг асосий тансиқ масаллиқларидан бири эди. У Камилани бироз француз тилига, озодлик ва саришталикка риоя қилишга, оқсуяк аслзодаларнинг мансабларини тўғри ном билан аташга одатлантирди. Пио амаки унга ҳурматли хонимлар обрўли жойларда ўзларини қандай тутиши кераклигини ўргатган бўлса, Дон Андрес ундай хонимларнинг қандай ҳордиқ чиқаришлари кераклиги борасида сабоқ берди. Пио амаки билан Кальдерон унга жозибадор испан тилидан устозлик қилган бўлишса, Дон Андрес унга El Buen Retiro¹ олийнасаб киборлар дунёсининг ўткир бурро тили билан таништирди.

Пио амаки саройдан келган таклифдан аввал-бошда хавотирга тушганди. Бу Камиланинг декорациялар билан тўлиб-тошган омборидаги навбатдаги бемаъни ишқий саргузаштларидан бири бўлганида, унинг кўнгли хотиржамроқ бўлган бўларди. Аммо орадан бироз ўтгач, ўзининг яратган санъат асари янги қирралар кашф этаётганини кўриб энгил нафас олди. У залнинг охири қаторида томошани кузатиб ўтираркан, қувончдан юраги ҳаприқиб борарди. Перикола зимдан томошабинларга драматурглар таърифлайдиган шоҳона ҳаётнинг тез-тез меҳмони бўлиб туришини сездириб қўяр, янги одатлари кўзга яққол ташлана борарди; қадаҳни бармоқларида ўзига хос айлантириши, янгича хайрлашиш, эшикдан ҳам бошқача кириб келиши — буларнинг бари ўзига хос маънони англатарди. Қолган нарсаларнинг Пио амаки учун аҳамияти йўқ эди. Бундан ортиқ яна нима ҳам бўлиши мумкин, испан адабиёти дурдоналари ҳурматини жойига қўя олган аёлдан ҳам ажойиброқ яна нима бўлиши мумкин? Ақлни олгудек қадди-қомат, гўзалликда тенги йўқ аёлнинг маҳорати йўғрилган нафис ижро, кўнги-роқдек чиройли овозда айтилган сўзлар ва сўзлар орасида пауза ушлашнинг ўзиёқ унинг бу ҳаётда тутган ўрнини кўрсатмаяптими? “Биз деярли бу мўъжизани Испанияга намоиш этишга тайёрмиз”, — дерди мушукдек миёвлаб Пио амаки ўзига-ўзи. Спектақлдан сўнг унинг кийиниш хонасига кириб келар экан, “Жуда яхши!” деб хитоб қиларди. Лекин кетиш олдидан ўн бир минг кельнлик қизлар² ҳаққи, у қаерда бунча қуруқланиб Excelencia³ сўзини талаффуз қилишни ўрганганини суриштиришни эсидан чиқармасди..

¹ Б у э н Р е т и р о — Испания қиролининг шаҳардан ташқаридаги саройига қарашли театр.

² Ўрта аср афсоналарига кўра Британия маликаси Урсула ва 11 000 қиз хунлар томонидан Кельнда ўлдирилган. (Аммо хунлар ҳақидаги бу афсона тарихий асосга эга эмас. (Тарж.))

³ Ҳазрати олийлари. (Исп.).

Қирол ноибни жаноблари Периколадан унча сергап бўлмаган меҳмонларни тунги зиёфатларига таклиф қилиш тўғрисида фикрини сўради, бузрук ота билан танишувга қандай қарашига қизиқди. Камила жуда қувониб кетди. Бузрук ота ҳам қувонди. Уларнинг учрашувларидан олдин бузрук ота актрисага кафтдек катта феруза кўзли тақинчоқ юборди.

Лима шаҳрида сиёҳранг қизғимтир шойига ўрагандай юмалоқ бир нарса бор эдики, унинг ичидан оширма хамирдай юз ва иккита ялтироқ қўл чиқиб турарди, бу муҳтарам бузрук ота бўлади. Ёғ босган қатларининг орасидан мулойим, меҳрибон ва ақл тўла иккита қора кўз боқиб туради. Бу бир қоп ёғнинг ичида жуда қизиқувчан ва ҳаракатчан руҳ бор, лекин ёғли гоз, мазали балиқлардан воз кечолмай, мусалласдан юз ўгирилмай, танаси қамоқхона-ю, руҳи эса бу тананинг маҳбусига айланган эди. У ўз ибодатхонасини севадиган, вазифасини сидқидилдан бажарадиган жуда художўй одам. Баъзан ўзининг гавдасига разм соларкан, ўзига жуда ачиғиб кетарди. Лекин афсус надоматнинг юки рўза тутишдан енгилроқдек туюларди. Сўнгги пайтларда у базиларнинг махфий маслаҳатларига қулоқ тутиш ҳақида ўйлай бошлади, масалан, бу қовурдоқнинг манави салат билан тўғри келиши ёки тўғри келмаслиги ҳақида. Бошқа барча нарсаларда эса у ўрнак бўлгудек ҳаёт тарзини олиб борарди.

У антик давр адабиётини бошдан-оёқ ўқиб чиққан бўлса ҳам, ўша давр ҳаёти ҳақидаги тасаввур ва таассуротларидан ташқари ҳаммасини эсидан чиқариб юборган. Оталар ва Ибодатларни ўрганган, у ердан ҳам Перуга умуман алоқаси бўлмаган баҳслар ҳақидаги гирашира таассуротларидан ташқари ҳеч нарса эсида қолмаган. У Италия ва Франциянинг беадаб дурдоналарининг барчасини ўқиб чиққан ва ҳар йили қайта-қайта ўқийверади; ҳатто буйракдаги тошларининг азоб беришига қарамай ҳам ўқийверади (Санта-Мария де Клуksamбуквадаги булоқ сувларини ичиши шарофати билан бу тошлар эриб йўқ бўлиб кетган), лекин у ердан Брантом¹нинг нозик туйғуларга йўғрилган ҳикояларидан ва илҳомбахш Аретино²дан ташқари кўнгилга яқин бўлган яхшироқ ҳеч нима топа олмади.

У Перудаги деярли барча руҳонийлар ёлғончи эканлигини биларди. Унга берилган юксак даражадаги нозик тарбияга ҳам қарамай, баъзан бу алдамчиларга қарши бирор чора кўришдан ўзини базўр тийиб қолар, бу эса ундан жуда катта куч талаб қиларди. Бундай пайтларда сеvimли фикрини ўзича қайта-қайта такрорлашни яхши кўрарди; ноҳақлик ва бахтсизликлар бу дунёда — доимий; тараққиёт назарияси — ўзини-ўзи алдаш; бахтни билмаган камбағалларга мусибатлар таъсир қилмайди деб ҳисобларди. Барча бой одамлар сингари у ҳам камбағалларнинг чинакамига изтироб чека олишига ишонмасди (уларнинг уйларига қаранг, уларнинг уст-бошини кўринг). Барча ўқимишлилар сингари у ҳам, фақат маданиятли одамгина ўзининг бахтсиз эканлигини англашга қодир деб ҳисобларди. Бир гал роҳибларнинг ноҳақликларига унинг эътиборини қаратишганида, уларга қарши чора кўришига оз қолди. Перу руҳонийлари ўзбошимчалик билан меъёр ўрнатиб олишган экан. Бандалар қилган гуноҳларини авф этишларини сўраб черковга келишганда, уларнинг енгилроқ гуноҳларини кечириб учун роҳиблар икки миқдор ун талаб қилишса,

¹Брантом. Ўрта аср ёзувчи, драматург. (Тарж.)

²Аретино (ҳақиқий фамилияси Баччи) Пьетро-италиялик сатирик ёзувчи, драматург. (Тарж.)

сидқидилдан гуноҳларидан ўтиб бериш учун беш миқдор ун сўрашар экан. У қўл остидагиларининг бундай кирдикорлари ҳақида эшитиб газабдан қалтираганча, бор заҳрини котибига сочди, унга дарҳол ёзадиган қуролларни ҳозирлашни буюрди. Бир пайт у қаҳр билан қўл остидагиларнинг барчасига нома ёзишини эълон қилди. Афсуски, сиёҳдонда сиёҳ йўқ экан. Аксига олиб, қўшни хонадан ҳам топилмади, зир югуриб бутун қасрдан ҳам сиёҳ топа олишмади. Уйдаги аҳволдан бу меҳрибон одамнинг шунчалик ҳафсаласи пир бўлиб кетдики, иккаси қўшилиб, у ётиб қолди. Шу воқеадан кейин у ўзини дарғазаб бўлишдан эҳтиёт қиладиган бўлиб қолди.

Бузрук отанинг кечки зиёфатларга таклиф этилиши узукка кўз кўйгандек бўлдики, Дон Андрес ҳатто янги одамлар ҳақида ҳам ўйлай бошлади. Сўнгги пайтларда у Пио амакига нисбатан кўпроқ муҳтожлик сезаётган бўлса-да, уни сафларига қўшиш таклифини Периколанинг ўзидан кутаётганди. Ана шундай пайт етиб келганида эса Пио амаки ўзи билан бирга саёҳатчи капитан Альварадони бошлаб келди. Одатда зиёфатлари Периколанинг спектакллардан бўшаб келишидан бир неча соат олдин бошланарди. Камила эса соат бирларга яқин қимматбаҳо тақинчоқларга ва кийимларга бурканган, лекин жуда чарчаган ҳолда кириб келарди. Тўрттала эркак уни қироличалардек кутиб олишарди. Бир соатча у суҳбатга қўшилишиб ўтирар, сўнг Дон Андреснинг елкасига бошини қўярди-да, нигоҳини рўпарасидаги ажин босган бир кулгили чеҳрадан иккинчисига олиб, суҳбатни тинглашда давом этарди. Улар эса бутун тун давомида суҳбатлашишар, ўзларига бундай суҳбатлар илғор дунёқарашли испанияликлар руҳиятига, анъаналарига хос деган фикрни таъкидлашар, доимо Испанияни қўмсагувчи юракларига малҳам излашарди. Суҳбатларининг мавзуи аксар руҳлар ҳақида, сирли, кўринмас дунё ҳақида, ер ва унинг инсонлар пайдо бўлгунга қадар қандай бўлганлиги, сайёраларнинг бир-бири билан тўқнашиб кетиши мумкинлиги, яна одам жон берганда унинг руҳи кабутардек учиб кетса, буни кўриш мумкинми ёки йўқлиги, Исо алайҳиссаломнинг ерга қайта келганлиги ҳақидаги хабар Қуддуси Шарифдан Перуга қадар қанча муддатда келиши мумкинлиги муҳокамасига бағишланарди. Қуёш уфқдан бош кўтарса ҳамки, уларнинг урушлар ва қироллар, шоирлар ва олимлар, узоқ юртлар ҳақидаги суҳбатлари тугай демасди. Ҳар бир меҳмон ўз бисотидаги маъноли, лекин ғамгин латифаларни тўкиб солар, одамзоднинг азоб-уқубатлари ҳақидаги қуруқ гаплардан нарига ўтмасдилар.

Қуёшнинг заррин нурлари аввал Анд тоғлари оша катта деразага тушар, ундан столда уюлиб ётган меваларга, мусаллас тўкилган дастурхонга, сўнгра ҳимоячисининг елкасига бош кўйиб ухлаб қолган Периколанинг топ-тоза пешонасига тушарди. Орага узоқ жимлик чўкар, бу орада ҳеч ким биринчи бўлиб кўзғалишни истамасди. Уларнинг нигоҳи ўзлари орасида яшаётган бу гаройиб қушчага боққанда дам оларди. Пио амакининг нигоҳи эса бутун кеча давомида уни кузатишдан тўхтамасди, тез-тез ҳаракатланувчи, хавотир ва мулоиймликка тўлиб-тошган нигоҳи ҳаётининг буюк сирига ва мазмунига қадалган бўларди.

Пио амаки ҳеч қачон Камилани кузатишдан чарчамасди. Бу дунёда яшовчиларни у икки тоифага бўларди – севганлар ва ҳеч қачон севмаганларга. Кейинги тоифадагилар даҳшатли аслзода киборлар, яъни севишдан маҳрум бўлганлар (тўғрироғи, севги дардини ҳис қилмаганлар) – уларни жонли деб ҳам айтиб бўлмасди. Ҳарҳолда, ҳаётлари тугагандан кейин уларнинг қайта туғилмасликлари аниқ эди. Бу ўлик

жонлар эди, улар дунёни маънисиз кулгилари, йиғилари, куруқ гаплари билан тўлдиришарди, вақт-соати келиб, тутундек беном-нишон ғойиб бўлишади. Пио амакининг ранг-баранг аччиқ ҳаёти ҳам, севги ҳақидаги хулосалари ҳам, севгига муносабати ҳам бошқа бировникига ўхшамасди. У севгига бераҳм хасталикка қарагандек қарар эди, Худо суйганлар кеч ўсмир даврида бу билан хасталаниб, узоқ риёзатдан сўнг ранги кетиб силласи қуриган бўлса ҳам ҳаёт юкини кўтаришга шай ҳолда оёққа туришлари керак. Ҳаётда қилинадиган хатоларнинг катта рўйхати мавжуд (у шундай деб ўйлайди), дардига малҳам топганлар эса булардан ҳам ўзини асраган бўлади. Афсуски, шундай бўлса ҳам уларнинг чекида қатор камчиликлар қолиб кетади (ана шундай мисоллардан бирини келтириб ўтсак), улар атрофдагиларнинг яхши муносабатларини ҳаётларининг низоми деб билишмайди, хоҳ у шоҳ бўлсин, хоҳ гадо — уларга жонсиз буюмга қарагандек қарамайдилар. Пио амаки Камилани кузатишда тўхтамагани, унга баъзан шундай туюлардики, у ўзининг Худо суйганлар сафидан жой олганлигини англаб етмади ёки буни қадрлай олмади. Қирол ноиби жаноблари билан бўлган танишувдан кейин Пио амаки қанча ойлар нафасини ичига ютиб кутди. У йиллаб нафасини ичига ютди. Камила қирол ноиби жанобларига учта фарзанд туғиб берди, лекин ўзи аввалги ҳолича қолди. Унда маҳоратнинг бир қанча янги қирраларнинг очила бориши дунёни забт этишнинг дастлабки аломати эканини Пио амаки иллаган бўларди. Пьесаларда шундай жойлар бор эдики, уларни бир кунмас-бир кун у бемалол томошабинга етказиб бериши керак эди: етказганда ҳам сирли қувонч билан. Нега деганда буларнинг барига у энди қалбида ётган азалий донишмандлик билан ёндошмоғи керак эди. Фақат айнан ана шундай жойларида Периколанинг ижроси борган сари юзаки, деярли ишонарсиз бўлиб бормоқда эди. Пио амаки тез орада шуни пайқадикки, Камила дон Андресдан ҳам безганди, чунки у актёрлар, матадорлар, савдогарлар билан яширинча ишқий саргузаштларини бошлаб юборганди.

Бора-бора театр ҳам кўнглига уриб, ундан зерика бошлади ва текинхўрликнинг яна бир янги тури унинг онгига жойлашиб олди. Энди у хоним бўлишни истаб қолди. Басавлатлиликка ружу қўйиб, саҳнадаги ижролари ҳақида ҳам шунчаки эрмак сифатида гапирадиган бўлиб қолди. У ўзига дуэнья¹ ва бир неча оқсоч ёллади, черковга ҳам аслзодалар келадиган пайтга қараб борадиган одат чиқарди. Университетда бўладиган тантаналарда қатнашадиган, эҳсон улашишда эса энг сахий эҳсончилар билан мусобақалашадиган бўлди. У ҳатто саводини ҳам чиқариб олди. Ўзига нисбатан енгилтак аёллардек муомалада бўлишларига жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатарди. У ҳашаматли ҳаётга муккасидан кетиш билан бирга аслзода киборлар орасидан ҳам бирор мавқега эга бўлишга кўз олайтириб, ўз ниятига етиш йўлида ҳомийсининг ҳаётини ҳам даҳшатли тарзда мураккаблаштириб юборди. Фейл-атворидаги бир шармандалик янги сими билан алмашиниб, олийжаноб, оқибатли инсонлар қаторига ҳам суқилиб кира бошлади. У қандайдир аждоқларни ўйлаб топди, янги қариндошларни тўқиб чиқарди. Ноқонуний фарзандларини қонунийлаштириб олди. Жамиятда у тавбасига таянган хокисор аёл ролини ижро этар, ҳурматли хонимларга белгиланганидек, гуноҳларга тавба қилиб бориладиган юришларда сал ғазабланиб гуноҳ қилганлар қаторида шам кўтариб ёнма-ён борарди. Ҳа-да, унинг гуноҳлари — бу саҳнадаги ижролари

¹ Д у э н ь я — қари хотин ёш аслзода аёлни ёнида энага ва тарбиячи сифатида доимо ҳамроҳлик қилиб юради. (Тарж.)

эди, лекин ҳаммага ҳам маълумки, актёрлардан ҳам авлиёлар чиққан, авлиё Геласий, авлиё Генесий, авлиё Маргарита Антиохская, авлиё Пелагия.

Санта-Мария де Клуksamбуквадан унча узоқ бўлмаган жойда, булоқ сувлари бор ерда аслзодаларнинг дам олиш маскани жойлашган. Дон Андрес Францияга сайёҳат қилганидан кейин бу ерда ҳам ўзи учун кичкинагина шахсий Вишисини қуришга қарор қилди, у бу ерда ибодатхона, бир неча меҳмонхона, театр, буқалар жанги учун майдон ва француз боғи барпо эттирди. Камиланинг соғлиғи жойида эди, лекин у ҳам шу ерда ўзига кичкина қаср қурдириб олди ва соат ўн бирда бу бемаза сувдан ҳўплашни одат қилди. Маркиза Монтемайор бизга бағоят сермазмун тарзда маромига етказиб бу жаннат манзарасини ва унинг худосини таърифлаб берганди. Қирол ноиби жанобларининг француз боғи хиёбонида касаллик кўриниши олган манманлик билан сайр қиладиган пайтда гашига тегишни ёқтирувчилар томонидан ҳурмат бажо келтириб букилишларига роийш билдириб юраркан, донья Мария бу одамнинг сувратини бизга куйидагича таърифлайди; улуғвор, лекин толиққан, бир кечанинг ўзида қиморда шундай катта маблағни ютқазардики, бу пулларга бутун бошли янги Эскуриал¹ барпо этиш мумкин бўларди.

Яна унинг ёнидаги ўглининг ҳам суратини чизаркан, етти ёшли нимжонгина дон Хаименинг кўринишини шундай таърифлайди; у нафақат онасининг чиройли кўзлари ва пешонасини, отасининг ҳам қатор хасталиklarини ўзига мерос қилиб олган. Дон Хаиме хасталик азобларини тили йўқ жониворлардек ўтказар, унинг аломатлари одамлар бор жойда кўзга ташланиб қолса, бундан жуда ҳам уяларди. У шунчалик чиройли эдики, у ҳақда раҳми келиб сўзлагувчилар кишининг гашини келтирарди. Хасталик азобларининг чўзилиб кетиши ва бу ҳақда юргизиладиган доимий мулоҳазалар унинг юзига ҳайратланарли даражада сабр-тоқат ифодасини берганди. Онаси унга қизил бахмалдан кийим кийдирганди, ҳоли етган кунлари болакай онасининг орқасидан бир неча қадам орқада эргашиб юрар, у билан суҳбатлашмоқчи бўлган хонимлардан ўзини четга тортарди. Камила ҳеч қачон дон Хаимега зарда қилмас ва ҳеч қачон ҳиссиётларига эрк бериб, уни эркалатмасди. Ҳаво очик кунлари уларнинг кимсасиз айвонда жимгина сайр қилиб юришганини кўриш мумкин эди. Камила жамиятда ўзи истаган мавқега тезроқ эга бўлишни хоҳлар ва ўша кун ҳақида маҳзун ўйларга бериларди. Дон Хаиме эса шунчаки қуёшга қувонар ва хавотир билан пайдо бўлган булутларнинг масофасини чамаларди. Кўрган одамга бу ҳол шундай туюлардики, гўё иккаласи бу ерларга узоқ юртлардан ёки қадимги ашулардан келиб қолишгану, ҳозирча ёт жойларнинг тилини ўрганишга улгуришмаган, ўзларига ҳали дўст ҳам орттиришмаган.

Саҳнани тарк этганида Камиланинг ёши тахминан ўттизларда эди. Жамиятда ўз мавқеига эга бўлиши учун беш йилча вақт кетди. У тўлишган, лекин ақли йилдан-йилга чарақлаб бормоқда эди. Борган сари башанг кийимларга ўч бўлиб, меҳмонхоналарининг полларида уни аксини кўрган одам парлар, шарфлар билан безаб ташланган кўп қаватли иморатни кўргандай бўларди. Унинг юзи оч ҳаворанг упага беланган, устидан алвон рангда оғиз ясаб қўйилганди. Унинг ҳар галгидек куракда турмайдиган қилиқлари, киборлар дунёсининг меъдага тегувчи одатлари билан янада бойиди. Аслзодалар дунёсида ўз мавқеига эга бўлиш учун қилган юришларининг бошидаёқ Пио

¹ Испания қиролининг ёзги қасри.

амакига одамлар олдида унинг ёнига келишини ман этганди; энди эса унинг сездирмай келиб-кетишлари ҳам Камиланинг асабига тегадигар, у билан жуда қуруқ ва хушлаб-хушламайгина муомала қиларди. Камила нигоҳи унинг нигоҳига тўқнаш келиб қолишдан қочар ва доим жанжал учун баҳона изларди. Лекин барибир Пио амаки бир ойда бир марта унинг сабр-тоқатини синовдан ўтказиш учун ўзида жасорат топар, учрашув натижасиз бўлганда ҳам тепага кўтарилиб, унинг фарзандлари билан вақтини ўтказарди.

Шундай кунларнинг бирида Пио амаки унинг вилласида пайдо бўлиб, хизматкорлари орқали учрашув ҳақида ижозат сўради. Жавобан, Камиланинг у билан француз боғида кун ботиши олдида учрашишини етқизишди. У Лимадан ички туйғуларига қулоқ тутиб, энтикиб етиб келди. Барча ёлғиз инсонлар каби у ҳам дўстликни илоҳийлаштириб, уни анвойи гуллар билан буркаш хусусиятига эга эди. Унинг фикрича, одамлар бир-бири билан кулиб гаплашганида, қучоқлашиб хайрлашганида, оғизлари қулоқларида бўлиб бирга тушлик қилганларида, балким менга ишонмаслигингиз мумкин, лекин унга шундай туюлардики, бу яқинликдан улар катта қониқиш ҳис қилишар экан. Мана, у ҳам Периколани яна кўргиси, унинг “Пио амаки” дейишини эшитиб, бир сонияга бўлса-да, ўзларининг узоқ саргардонлик йиллари қувончи тафтини ҳис этгиси келди.

Француз боғи шаҳарнинг жанубида жойлашган бўлиб, унинг ортида Анд тоғлари савлат тўкиб турар, у ердан анча пастда қирлар ва дўнгликлар тўлқин-тўлқин бўлиб, Тинч баҳри муҳити сари чўзилган манзара очиларди. Вақт ҳам кўршапалакларнинг жуда пастлаб учадиган, жониворлар эса оёқ тагида чўчимасдан ўралашадиган пайтга яқинлашган эди. Ёлғиз йўловчилар боғда сайр қилиб юришар, узоқларга тикилиб, суянганча хаёл суриб, қорайиб келаётган осмонга, адирларга қарашар экан, қайси қишлоқда ит акиллаётганини ўзларича тахмин қилишарди. Вақт ҳам ота даладан қайтиб келиб, ҳовлидаги ит билан ўйнаб, ушланиб қоладиган пайт бўлиб қолганди. Ит эгасига ташланади, эгаси эса унинг тумшугидан сиқиб олиб ёки чалқанчасига етқизиб эркалайди. Бу пайтда қизлар биринчи юлдузларни излаб топиб истакларини айтар, ўғил болалар эса кечки овқатни бесабрлик билан кутар, иши бошидан ошиб кетган она ҳам бир дақиқа бўлса-да, уй-юмушларидан тин олиб, тиниб-тинчимас оиласини табассум билан кутатар эди.

Пио амаки мрамардан безаб ясалган харрак ёнида яқинлашаётган Камиллага қараб турарди.

— Мен кеч қолдим, — деди у. — Кечир. Сенга нима керак?

— Камила... — гап бошлади Пио амаки.

— Менинг исмим донья Микаэла.

— Сени хафа қилмоқчи эмасман, донья Микаэла, лекин менга сени йигирма йил мобайнида Камила деб аташга ижозат берилгандан кейин, ўйлабманки...

— Уф, нима деб чақирсанг чақиравер, ўзинг биласан.

— Камила, гапларимни эшитишга сўз бер! Биринчи жумладан кейиноқ қочиб қолмайсанми!

Камила тўсатдан қизишиб унинг гапини бўлди:

— Пио амаки, билиб қўй. Агар мени театрга қайтаришга уринсанг, эсингни еб қўйибсан. Мен у жойни эсласам даҳшатга тушаман. Тушунсанг-чи. Театр! Ўйлаб кўр, театр! Пасткаш жой, ҳар куни мукофотига ҳақорат эшитасан. Тушун, сен бекорга вақтингни кетказяпсан.

Пио амаки мулойимлик билан инкор этди.

– Агар сен ўзингни янги дўстларинг билан бахтли яшаётган бўлсанг, мен сени у ерга чақирмайман,

– Э-ҳа! Ҳали сенга менинг янги дўстларим ёқмаяптими? – тез жавоб берди Камила. – Уларнинг ўрнига кимни таклиф қилишинг мумкин менга?

– Камила, мен фақат шуни эслайман...

– Панд-насихатга тоқатим йўқ. Маслаҳатингга зор эмасман. Ҳозир совуқ тушиб қолади, мен уйга кетишим керак. Мен ҳақимда қайгурма! Мени эсингдан чиқар, тамом-вассалом!

– Жаҳлинг чиқмасин, қадрдон Камилам. Сен билан гаплашишга ижозат бер. Яна ўн дақиқа сабр қил.

Пио амаки Камиланинг нега йиғлаётганини тушунмасди. У нима дейишини ҳам билмасди. Сўнг шошиб қолиб деди:

– Сен ҳатто спектакллارни томоша қилишга ҳам кирмаяпсан, бунга эса ҳамма сезяпти. Томошабинлар ҳам театрдан совуб кетишган. Эски комедияни бор-йўғи ҳафтасига икки марта қўйишяпти; қолган кечалари – енгил-елпи асарлар, бемани ҳазиллар. Ҳаммаси зерикарли, оддий ва бачкана. Улар испанча гапиришни ҳам эсдан чиқариб қўйишди. Ҳатто оддийгина юришни айт, шуни ҳам эплашолмайди. Исонинг байрамида “Валтасарнинг базми”ни¹ қўйишганди. Сенинг ижронг нақадар ажойиб эди у ерда. Энди эса бу – шармандалиқдан бошқа нарса эмас.

Орага жимлик чўкди. Булутларнинг гўзал ўрами қўй-қўзилар суровига ўхшаб дарё томондан дўнгликлар орқасига сузиб ўтди. Камила бирдан унинг тиззасига қўлини қўйди, жувоннинг юзи худди йиғирма йил аввалгидай бўлиб қолганди.

– Мени кечир, сен билан кўпол муомалада бўлганим учун, Пио амаки. Хаименинг мазаси йўқ. Ҳеч нима қилишнинг иложи бўлмапти. Унинг ранги шундай оқариб кетганки, шундай.. ҳайрон қоласан. Яхшиси, бу ҳақда ўйламаган маъқул. Мен саҳнага қайтганим билан ҳеч нима ўзгармайди. Томошабинларнинг енгил-елпи асарларга, қуруқ олди-қочди ҳазилларга қизиқиши ортаверади. Биз эски комедияни қутқариб қолмоқчи бўлганимизда аҳмоқлик қилган эканмиз. Одамлар хоҳласа эски пьесаларни китоблардан топиб ўқишсин. Оломон билан олишиш бефойда.

– Ажойиб Камилам, сен саҳнада роль ижро этганингда, мен ноҳақлик қилган эдим. Менда қандайдир аҳмоқона такаббурлик пайдо бўлганди. Мен мақтовларга зиқналик қилдим, сен эса уларга лойиқ эдинг. Кечир мени. Сен доим буюк актриса бўлгансан. Агар сен бу одамларнинг орасида ўзингни унчалик бахтли ҳис қилмасанг, балким Мадридга боринг келиб қолар. Сени у ерда оламшумул қабул маросими кутяпти. Сен ҳали ҳам ёшсан, гўзалсан. Ҳали улгурасан донья Микаэла деб номланишга. Биз тез орада қариб қоламиз. Тез орада ўлиб ҳам кетамиз.

– Йўқ, Испанияга бормайман. Дунёнинг ҳамма жойи бир хил – Мадрид, Лима.

– Оҳ, қани эди, биронта оролга кетиб қолсаг-у, у ердаги одамлар сенинг ёнингда, фақат сен учун яшашса, сени яхши кўришса.

– Пио амаки, ёшинг элликка бориб қолган бўлсаям, ҳалигача

¹ В а л т а с а р – муқаддас китобларда ва юнон авторларининг асарларида ёзилишича, форсликларнинг ғалаба шарафига уюштирилган базмининг авжида тушунарсиз сўзлар сирли тарзда деворда пайдо бўлиб қолади. Фақатгина донишманд Даниел сўзларнинг маъносини изоҳлаб беради ва булар ўз тасдиғини топади. Бу воқеа кўплаб драматург ёзувчиларнинг, рассомларнинг асарларига асос бўлган. (*Тарж.*)

хаёлий ороллар ҳақида орзу қилишингни қўймабсан.

Пио амаки бошини солинтириб гудранди:

– Албатта мен сени севаман, Камила... Мен доим сени севиб қоламан, севгим шунчалик кучлики, буни сўз билан таърифлашга тил ожиз. Сени учратишимнинг ўзи бутун ҳаётимни оқлайди. Сен энди обрўли хонимсан. Бадавлатсан. Сенинг энди менга ҳеч қандай муҳтожлигинг йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам мен ёрдамга доим тайёрман.

– Қанчалик нўноқсан-а, – деди Камила кулиб. – Фирт ёш боланинг гапини қилаяпсан. Йиллар сени ҳеч нимага ўргатмаган кўринадди, Пио амаки. Бундай севгининг ўзи ҳам йўқ, орол ҳам йўқ. У фақат театрдаги томошада бор бўлиши мумкин.

Пио амакини изза қилиб бўлди-ю, лекин фикридан қайтариб бўлмади.

Ниҳоят Камила ўрнидан қўзғалди-да ғамгин оҳангда деди:

– Нималар ҳақда гапиряпмиз? Салқин тушиб қолди. Мен уйга боришим керак. Бориға қаноат қил. Театрдан кўнглим қолган. – Ораға жимлик чўкди.

– Бошқасига-чи?... Уф, ўзим ҳам билмайман. Бу бизга боғлиқ эмас. Пешонамга нима ёзилган бўлса, шуни кўраман. Сен ҳам тушунишга ҳаракат қилиб юрма! Мен ҳақимда ўйлама! Пио амаки. Мени кечир, тамом! Кечиришга ҳаракат қил!

Камила бир неча дақиқа қимирламай туриб қолди, юраги қаъридан унга бирор сўз изларди. Биринчи булутлар айвонга етай деганда, қоронғи тушиб қолди; сайр этиб юрганлар боғни тарк эта бошлашди. У дон Хаиме ҳақида, дон Андрес ҳақида ва Пио амаки ҳақда ўйларди. Гапиришга сўз тополмасдан тез эгилиб, Пио амакининг бармоқларидан бўса олди-да, шошиб узоқлашди. Пио амаки эса анчагача қуюқлашаётган булутлар остида ўтирар экан, бахтдан титраб, бўлиб ўтган гапларнинг маъносини англаб етишга ҳаракат қиларди.

* * *

Кутилмаганда Лимада янгилик тарқалди. Донья Микаэла Вильегас, Камила Перикола деб аталган хоним чечак билан касалланиб қолибди. Чечак билан бир неча юзлаб одамлар касал бўлса-да, барчанинг, айниқса, қувончдан терисига сиғмай кетган ҳасадчиларнинг эътибори актрисага йўналтирилган эди. Эсдан оғдиргудек даражадаги шов-шувдан шаҳар ларзага келди. Наҳотки, табақалар орасидаги тафовутни назар-писанд қилмаган гўзалликка путур етган бўлса? Касалнинг уйдан Камиланинг ниҳоятда кўримсиз бўлиб қолгани ҳақидаги хабар сирғалиб чиқиб, ҳасадчиларни қувонтириб юборди. Сал ўзига келгач, бемор шаҳардан ташқаридаги вилласига кўчишга қарор қилди; ўзининг кичкина қасрини эса сотишга буйруқ берди. Совғага олган тақинчоқларини эгаларига қайтарди, чиройли кўйлақларини сотди. Қирол ноиби жаноблари, бузрук ота ва бир неча сарой аъёнлари, унинг ҳақиқий мухлислари Периколанинг уйини хат ва совғалар билан тўлдиришда давом этишди; лекин у хатларни ўқимас, совғаларни эса ҳеч қандай изоҳларсиз эгаларига қайтарарди. Касалнинг биринчи кунлариданоқ хизматкор ва оқсочлардан ташқари уни кўришга ҳеч кимга руҳсат берилмаганди. Учрашиш учун қилган саъй-ҳаракатлари учун дон Андрес Периколадан катта миқдорда пул ҳамда мағрурлик ва шафқатсизликнинг барча турини ўзида жамлаган хат олди. Чиройига доимий эҳтиром қабул қилишга қўниқиб қолган барча гўзал аёллар сингари, у ҳам яхши муносабатларнинг бари унинг

чиройига бўлган ҳурмат деб ҳисоблар, эндиги эътибор эса раҳм-шафқат юзасидан ёки кўрқинчли махлуқни томоша қилишдан тўлиқ қониқиш ҳосил қилиш учун бўлган ҳаракат деб биларди. Чиройидан маҳрум бўлиб эндиликда, ҳеч кимнинг унга нисбатан яхши муносабатини кутмаслиги кераклиги ҳақидаги фикр шундан келиб чиққан эдики, у эҳтиросли севгидан бошқа севгини тасаввур ҳам қила олмасди. Бундай севги эса ўзида ғамхўрликка ва бағрикенгликка анчагина куч сарф этиб, орзулар қанотида юксак шеърият намунасини яратса-да, барибир фақат ўзини ўйлагувчи ғаразли севгининг ёрқин кўриниши бўлиб қолаверади. Бу туйғулар қулликнинг узоқ йўлини босиб ўтмагунча, уларга бўлган муносабат нафратга айланмагунча, кулгига қолмагунча, улкан бадгумонликни енгиб ўтмагунча ғаразсиз туйғулар орасидан ўзига жой тополмайди. Бу масофани босиб ўтолмаганларнинг туйғулари эса у билан бир умр яшаган бўлса-да, кеча кучугини йўқотган боланинг таъсирланганичалик туйғуни ҳам бизга етказиб бера олмайди.

Дўстлари уни яна одамлар орасига қайтариш ҳаракатидан тўхташмас, у эса борган сари ваҳшийлашиб борар, шаҳарга ҳақоратга тўла хатларни узлуксиз равишда жўнатиб турарди. Бироздан кейин унинг дин йўлидан паноҳ топганлиги ҳақидаги гап тарқалди. Лекин унинг бақариб-чақариб умидсизликка тушгани ҳақидаги янги миш-миш гаплар буни инкор этарди. Унинг ёнида яшаётганларга шўрликнинг тушқунликка тушишини кўриш жуда оғир эди. Ўзининг ва болаларининг ҳаёти тугаганини инкор этолмасди. Ўзининг шаллақиларча мағрурлиги билан топганидан кўра кўпроқ нарса йўқотди. Энди эса қашшоқликнинг кўланкаси унинг қайғули ва бўм-бўш келажагини янада ҳам ғариброқ кўрсатарди. Ташландиқ ҳолга келиб қолган уй-жойида кунларини рашкли ёлғизликка йўргаклашдан бошқа чораси қолмаганди. У соатлаб душманларининг қувончи ҳақида ўйлар, хонасидан у ёқдан-бу ёққа бориб келган қадам товушлари ва баъзан галати тарзда овоз чиқариб, қичқариб юборгани эшитилиб қоларди.

Пио амаки тушқунликка тушмади. Болалар билан шуғулланиб, ташландиқ ҳолга келиб қолган уй-жойни бошқаришда кўмаклашиб турди, уй бекасига билдирмасдан уни пул билан таъминлаб, бу уйга кириш учун ўзига йўл очди, бора-бора эса ўраниб олган уй бекасининг ёнига ҳам кўприк ташлади. Шунда ҳам Камила ўзининг мағрурлиги касридан, уни ҳам менга раҳми келяпти деб ўйлаб, бутун аламини ундан олар, масхара қилиб ҳақоратларди. Пио амаки эса унинг хўрланган, камситилган руҳиятини, соғайиб оёққа туриш босқичларини ундан кўра яхшироқ тушунгани учун уни янада қаттиқроқ севарди. Лекин шундай бир воқеа юз бердики, бу Пио амакини беморнинг кичик галабаларига қўшган ҳиссасидан маҳрум қилди. У эшикни очиб юборди. Камила эса уни беркитганман, деб ўйлаганди. Бир соатгагина Камиланинг юрагида умид пайдо бўлди. Бўр ва крем қоришмасидан мой тайёрлаб, уни юзига суриб кўрса-чи. Уз вақтида упа-эликка беланган сарой кампирлари устидан масхара қилиб кулиб юрадиган актриса ўзига-ўзи савол берарди, наҳотки театрдаги шунча йиллик фаолияти уни ҳозир асқотиши мумкин бўлган ҳеч нимага ўргатмаган бўлса? Мой тайёр бўлганда у эшикни беркитганман деб ўйлаб, шоша-пиша уни юзига суркай бошлаганди, сўнгра кўзгуга қараб, масхарабозлардай кулгили оқ ниқобни кўрди-ю, ҳаракатларининг бари беҳуда эканини тушунди; худди шу пайт кўзгуда эшик олдида ҳайратдан қотиб қолган Пио амакининг аксини кўриб қолди. У дод солганча ўрнидан сапчиб туриб, юзини қўли билан беркитди.

– Йўқол, уйимдан бутунлай йўқол! – қичқирди у. – Бу ерга зин-ҳор қадамингни босма! – Уятдан нафрат ва лаънатлар билан уни ҳайдар экан, йўлак бўйлаб унинг орқасидан югурганча зиналардан қўлига илинган нарсани олиб улоқтирарди.

Камила ижарачига Пио амакини бошқа бу ерга қўймасликка буйруқ берди. Пио амаки бўлса яна бир ҳафта уни кўришга ҳаракат қилди. Охири ҳаракатларидан фойда чиқмагач, Пио амаки Лимага қайтди; вақтини ўз билгича ўтказиб юрар экан, соғинчдан ўн саккиз яшар йигитдек беқарор эди.

Ниҳоят, у ҳарбийларча айёрона йўл ўйлаб топди-да, уни амалга ошириш учун яна тепаликларга қайтди. Бир кунни тонг отишдан олдин келиб Камиланинг деразаси тагига ётиб олди. У қоронғида кичкина қизалоқнинг йиғлаган овозига ўхшатиб овоз чиқара бошлади. Бу иш билан у чорак соат шуғулланди. Унинг овози бирон марта ҳам ўзгармади, италия мусиқачилари рiано деб номлаган баландликдан ошмади, аммо тез-тез танаффус қилиб турди. Агар у ухлаётган бўлса, узоқдан келган овоз ҳам баланд овоздек ухлаб ётган одамнинг шу-урига сингиб боришини биларди. Ҳаво салқин ва мусаффо эди. Чўққилар ортидан қахрабодек биринчи сўқмоқлар оқариб кўрина бошлаган, шарқда эса тонг юлдузлари ҳар дақиқада ёқимли ва паришонхотир нур таратарди. Чор-атроф жимжитлик бағрида, фақат ердаги майсалар ногоҳоний келиб турадиган шабададан ҳазин шитирлаб кўярди. Бирдан Камиланинг хонасида чироқ ёнди, бир неча дақиқадан кейин эса дераза очилиб, ойнадан ёпинчиқли бош кўринди.

– Ким бор бу ерда?– ёқимли овоз таралди.

Пио амаки жим турарди.

Сабрсизлик ила Камила яна сўради:

– Ким бор бу ерда? Бу ерда йиғлаётган ким?

– Донья Микаэла, бекам, ялинаман, бир пасга олдимга тушиб кетинг.

– Кимсан? Сенга нима керак?

– Мен бир ночор қизман. Эстрелламан. Ўтинаман сиздан, олдимга тушиб менга ёрдам беринг. Хизматкорларингизни чақирманг. Ўтинаман сиздан, донья Микаэла, ўзингиз келинг.

Камила бир сония жим туриб, сўнгра “яхши” деди-да, деразани ёпди. Тезда у ичкаридан чиқиб келди. Эгнидаги қалин плаши шудрингни супуриб судралиб келарди. Узоқроқда туриб:

– Ўзинг менга яқинроқ келсанг-чи! Кимсан ўзи? – деб сўради.

Пио амаки ўрнидан турди.

– Камила, бу мен – Пио амакингман. Кечир мени, лекин сен билан гаплашиб олишим керак.

– Биби Марям ҳаққи, қачон мен бу бадбашара одамдан қутуларканман-а? Тушунсанг-чи, мен ҳеч кимни кўришни истамайман. Бу оламда ҳеч бир инсон билан гаплашишни истамайман. Менинг ҳаётим тутаган. Ҳаммаси тутаган.

– Камила, шунча йил бирга яшаганимиз ҳаққи ҳурмати, мен сендан бир нарсани илтимос қиламан. Мен кетаман ва бошқа ҳеч қачон сени безовта қилмайман.

– Ҳеч қандай илтимосингни эшитмайман. Кет бу ердан!

– Гапимни охириги марта эшит, бошқа ҳеч қачон сени безовта қилмасликка сўз бераман.

Камила орқа эшик томон тез юриб кетди. Пио амаки гапларимни эшитсин деб ортидан югурди. Камила тўхтади.

– Сенга нима керак? Тезроқ гапир. Совуқни кўраяпсан-ку. Мазам бўлмапти. Бориб ётмоқчиман.

– Камила, йўқ демагин, дон Хаимени бир йилга тарбиямга олай, у мен билан Лимада яшасин. Менга рухсат бер, унга устозлик қилай. Ижозат бер, унга кастил тилини ўргатай. Бу ерда хизматкорлар орасида у ташлаб қўйилган. У барибир ҳеч нима ўрганмаяпти.

– Йўқ!

– Камила, йўқ дема! Хаиме жуда ақлли бола, у ўқишни истайди.

– У касал, нимжон. Сенинг уйинг ахлатхона. У фақат очиқ ҳавода яшаши керак.

– Сўнгги ойларда у қувватга кирди. Сўз бераман, уйни тозалаттираман. Мураббия Мария дель Пилардан менга энага беришини сўрайман. Сенинг уйингда эса у кун бўйи отхонадан бери келмайди. Мен уни аслзодалар билиши керак бўлган ҳамма нарсага ўргатаман: қилич-бозликка, лотинчага, мусиқага. Биз ҳаммасини ўқиб...

– Болани онасидан айириш мумкин эмас. Бунинг иложи йўқ. Сенинг эсинг жойида эмас, нималарни ўйлаб топдинг ахир? Мен ҳақимда унут, мени ва атрофимдаги ҳамма нарсани унут. Мен энди йўқман. Мен ва менинг болаларим қандай бўлса, шундайлигича яшай-вераимиз. Бошқа мени безовта қилма! Мен одамларни кўришни истамайман!

Шунда Пио амаки сўнгги оғир чорани қўлламаса бўлмаслигини сизди:

– У ҳолда менинг ҳақимни тўлаб қўй! Қанча қарздор бўлсанг, ҳаммасини.

Камила ҳайратдан қотиб қолди. Ўзига-ўзи: “Ҳаёт нақадар даҳшатли, унга чидаш мумкин эмас. Қачон мен жон берарканман?” – деб пичирлади. Бир неча сониядан кейин у бўғиқ овозда:

– Ҳозир пулим жуда кам. Борини тўлайман. Ҳозирнинг ўзидаёқ тўлайман. Асраб қўйган қимматбаҳо нарсаларим бор. Шундан кейин учрашишимизга ҳожат қолмайди.

Камила ўзининг камбағаллигидан уялди. Бир неча қадам юрди-да, сўнг орқасига ўгирилиб деди:

– Энди билдим, сен жуда шафқатсиз одам экансан. Лекин тўғри қилсан, мен сенга ҳаммасини тўлайман, тийин-тийинигача.

– Йўқ Камила, мен бу гапни сени кўндириш учун айтгандим. Мен сендан пул олмайман. Лекин дон Хаимени менга бер, бир йилга. Мен уни яхши кўриб, бутун меҳримни бериб парвариш қиламан. Сенга зарар келтирганмидим? Мен сенга ёмон устоз бўлганмидим?

– Бу шафқатсизлик, доим миннатдорчилик талаб қилавериш, миннатдорчилик, миннатдорчилик. Мен миннатдор бўлганман! Лекин энди мен у аёл эмасман, менинг миннатдор бўладиган ҳеч нимама қолмади!

Орага жимлик чўкди. Унинг нигоҳлари порлаб турган юлдузга қадалди, у гўё осмондаги барча гўзалликни орқасидан эргаштириб келаётгандай эди. Ҳозир, шу топда унинг юрагини улкан юк босиб турарди — ҳеч қандай маъно-матраси қолмаган ҳаётнинг юки. Ниҳоят, у деди:

– Агар Хаиме сен билан кетишни истаса, яхши. Мен эрталаб у билан гаплашиб кўраман. Кетиш истагини билдирса, кун ярмида уни ошхона олдида топасан. Хайрли тун. Худо ёр бўлсин.

– Худо ёр бўлсин.

У уйга кириб кетди. Эргаси қуни ошхона олдида кичкинагина жиддий бола пайдо бўлди. Унинг чиройли тикилган яғир уст боши тўзиб кетган, қўлида кийимлари солинган бўғчасини кўтариб олганди. Онаси унга харажатлари учун олтин танга ва уйқусиз тунлари тики-

либ ётиши учун қоронғида ялтирайдиган тошча берди. Улар аравада йўлга тушишди, лекин тезда Пио амаки араванинг силкиниши бола-га таъсир қилиб, унинг мазаси қочаётганини сизди-да, елкасида кўтариб кетди. Улар Авлиё қирол Людовик кўпригига яқинлашганида, Хаиме ўзининг уялганини беркитишга уринди. У ўзига яқин бўлган инсонлардан ажралиш дақиқалари яқинлашаётганини ҳис қиларди. Айниқса, бир неча дақиқа олдин Пио амаки ўзининг капитан дўстининг орқасидан етиб олганида, у жуда уялди. Кўприкнинг олдида эса у ёш қизнинг ҳамроҳлигида келаётган қари кампир билан гаплашиб кетди. Пио амаки кўприкдан ўтиб бўлишлари билан, ўтириб дам олишларини айтди, лекин энди бунга ҳожат қолмаган эди.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

ЭҲТИМОЛ – ТАҚДИРИ АЗАЛДИР

Эски кўприкнинг ўрнида янги, тошкўприк қуришди, лекин фожиа эслан чиқмади. Бу фожиа одагий луқмага айланди: “Балки чоршанбада учрашармиз, – дерди лималиклар, – агар кўприк қуламаса”. “Менинг иним Авлиё Людовик кўприги ёнида яшайди”, – дерди-да, сирли табассум қиларди, чунки бу ҳар дақиқада қутилмаган ҳодиса рўй бериши мумкин деган маънони англатарди. Фожиа ҳақида шеърлар ҳам битилган бўлиб, мумтоз шеърятда уларни перуликларнинг истаган антологиясидан топиш мумкин, аммо биродар Юнипернинг асаригина адабий асар сифатида ягона ёдгорлик бўлиб қолаверди.

Битта воқеанинг ўзини юз хил изоҳлаш мумкин. Агар унинг авлиё Мартин дорилфунунидаги олим дўсти бўлмаганида Биродар Юнипер бу услубга ҳеч қачон мурожаат қилмаган бўларди. Бу олимнинг хотини унинг қарамоғига беланчакдаги иккита қизалоғини ташлаб эрта тонгларнинг бирида ҳарбий одам билан қочиб кетгани боис унинг қалби қайғу-ҳасратга лиммо-лим эди. Бу дунёда қандайдир ноҳақлик ҳукмрон эканлигини англагандай бўлиб юрган Биродар Юниперга ана шундай мисоллар етишмаётган бўлиб, у ҳатто ичидан қувониб кетди. Олим Биродар Юниперга ҳаётни самодан туриб бошқараётганларнинг ноҳақликларини фош этувчи фитнали мулоҳазаларини ва шу мавзудаги бемаъни воқеаларни гапириб берди.

– Қачонлардир Неапол ва Сицилиянинг қироличаси яшаган экан, – дея ҳикоя қиларди олим, – кунларнинг бирида у ўзининг биқинида пайдо бўлган давосиз хасталик аломатини кўриб қолибди. Даҳшатли кўркув ичра у қўл остидагиларини ибодат қилишга чақириб, барча Неапол ва Сицилия аҳолисининг кийимларига хоч тасвирини тўқиб чиқишга амр этибди. Халқ ўз ҳукмдорини севарди, шу туфайли ибодатлар ҳам, тўқиш-тикишлар ҳам ихлос билан чин юракдан адо этилди. Лекин буларнинг ҳеч бири фойда бермабди. Шундан кейин қиролича Монреалнинг гўзал ёдгорликлари ичидаги қабрдан жой олибди, юрагидан бир бармоқ энича тепада эса: “Ёвузликдан кўрқмайман” – деган сўзлар битилган экан.

Диний ақидалар ҳақида шу тариқа фитнали гапларни эшита туриб, Биродар Юнипер ўзини шунчалик кучли ҳаяжонга солган ва ичида анчадан бери пишиб етилиб келаётган, бутун одамзодга ўша ишончни, эътиқодни исботлаши лозим бўлган ғоясини амалга оширадиган, уни аниқ сонлар билан кўрсатадиган фурсат етди, деган қарорга келганди.

¹ Сицилиядаги Бенедиктит ибодатхонаси.

Унга қадрли бўлган Пуэрто қишлоғида юқумли касаллик тарқалиб, бир неча деҳқоннинг ҳаётини олиб кетганида, у ҳаммадан махфий равишда ўн бешта қурбоннинг ва яна ўн бешта бу офатдан қутулиб қолганларнинг рўйхатини тузиб, уларнинг феъл-атвори, эзгулик йўлидаги фойдалилик меъерини кўрсатувчи жадвал тузиб sub specie aeternitatis (абадият нуқтаи назаридан (лот.) ҳисоблаб чиқди. Ҳар бир жонни ўн балл билан белгилади.

У ўз жадвалида “Эзгулик”, “Диёнатлилик” ва “Фойдалилик” меъёрларини ўрни юзасидан устунларга бўлиб рақамлаб чиқди. Мана, ўша жадвал:

	Эзгулик	Диёнатлилик	Фойдалилик
Альфонсо Г.	4	4	10
Нина	2	5	0
Мануэль Б.	10	10	0
Альфонсо В.	-8	-10	10
Вера Н.	0	10	10

Масала у ўйлаганидан мураккаброқ чиқиб қолди. Деярли ҳар бир жон ўзига яраша бўлган ерда қадр-қимматга эга бўлиб, учинчи қисм деярли ҳеч нима бермади ҳисоб. Тадқиқотчи шу даражага бориб етдики, у мусбат кўрсаткичли рақамларга мурожаат қилишига тўғри келди. Альфонсо В. феъл-атворини ўрганганида у шунчаки Вера Н. каби ёмон бўлиб қолмасдан, ҳатто ёмонликни ташвиқот қилиб, черковни тан олмагани етмагандек, яна бошқаларни ҳам йўлдан уришга ҳаракат қиларди. Вера Н. ҳам ёмон эди, лекин у ўрناق бўлгудек тарзда ибодат маросимларида қатнашиб борар, маросим пайти тўлиб кетадиган кулбанинг суянчиғи бўлиб улгурган эди. Кўнгилга таскин бермайдиган жадвалнинг кўрсаткичларидан биродар Юнипер ўзича хулоса чиқарди. У ҳалок бўлганларнинг тўплаган рақами ва фалокатдан омон қолганларнинг тўплаган рақамларини ҳисоблаб чиқиб, шундай хулосага келдики, ҳалок бўлганлар тирик қолганлардан кўра беш марта афзалроқ бўлган инсонлар экан. Буларнинг бари шундай мулоҳазага олиб келардики, гўё бу офат Пуэрто қишлоғидаги энг сара инсонларга қаратилгандек эди. Ўша куни биродар Юнипер Тинч Окени қирғоғида хаёллар гирдобидида юраркан, барча ёзган, чизган ёзувларини тўлқинлар узра сочиб юборди; у соатлаб бу дарёлар узра абадий турувчи улкан марвариддек булутга тикилиб тураркан, гўзалликка бўлган ошнолик унинг қалбида ўзига хос итоаткорлик ҳосил қилиб, ёзганларини яратганнинг синовларига гирифтор қилмади. Ундаги эътиқод аниқ асослар асосида келтирилган далиллар натижасида ўйлагандан кўра айрича кўриниш касб этмоқда эди. Авлиё Мартин магистрантининг яна бир ҳодиса билан боғлиқ ҳикояси бор эди, (бу галгиси фитнадан узокроқ), балким ўша воқеа сабаб биродар Юнипер авлиё Людовик кўпригида ҳалок бўлганларни ҳаётини талқик қилиш фикрига келгандир. Бизга таниш бўлган магистримиз Лима черкови бўйлаб айланиб юрган чоғида, тошлардан биридаги лавҳаларни ўқиш учун тўхтади. Ўқий туриб унинг пастки лаби тобора кўпроқ чўччайиб борарди; у ерда бир хоним йигирма йилдан ошиқ яқинларининг жону дили бўлгани, дўстларига завқ бағишлаб яшагани, у билан ҳамсуҳбат бўлган ҳар бир инсон эса унинг ғамхўрлигидан ва ажойиблигидан лол қолмасдан кетмаслигини ва у бу ерда Танг-

рининг марҳаматини кутиб ётганлиги ҳақидаги ёзувни ўқиди. Аксига олиб ўша куни магистрнинг асаби кўзиши учун етарлича воқеалар бўлиб ўтгани, устига бу ёзувни ўқиб бўлиб ундан кўзини узиб-узмай газаб билан ҳайқирди: “Қандай шармандалик! Қанақа калтафаҳмлик! Ҳар бир одам билади-ку буни, ер юзидаги жамики тирик жон фақат нафсини қондириш билан банд, ундан воз кеча олиш мумкинлиги ҳақидаги афсонани абадийлаштиришнинг нима кераги бор эди? Хоним бу ишларни беғаразлик билан қилган деган гапларни кўпайтиришнинг нима кераги бор эди?”.

Шундай деб, у тошга бу сўзларни туширганларни фош қилишга қарор қилди. Хоним бор-йўғи йигирма йил олдин оламдан ўтган экан. Тадқиқотчи унинг хизматкорларини, фарзандларини, дўстларини қидириб топди. У қаерга бормасин ҳамма жойда хоним ҳақида илиқ сўзлар эшитар, унинг қилган яхшиликлари эса худди ёқимли атирнинг ҳидидек ўзидан кейин ифор таратмоқда эди. У ҳақда ким билан суҳбатлашмасин, барча хонимнинг яхшилигини ёқимли табассум билан эслаб, унинг яхшилигини таърифлашга сўз ожизлигини айтишарди. Уни ҳеч қачон кўрмаган бўлишса-да, қизикқон ёшдаги неваралари ҳам унинг инсонийлигига тан беришарди. Олим ҳайратдан тили калимага келмаса-да, гулдиранди: “Барибир гапларимнинг бари ҳақиқат. Бу мисол эса тасодиф, деярли учрамайдиган ноёб ҳодиса”.

Биродар Юнипер ҳалок бўлганлар ҳақида китоб ёзар экан, арзиманган бўлиб кўринган маълумотларни ҳам кўздан қочирмасликка тиришар, акс ҳолда асосий манбага уланиб кетувчи калаванинг учини йўқотиб қўйишдан қўрқарди. У қанча кўп маълумот йиққан сари уларнинг ичида кўпроқ чувалашиб борарди. Хулосалар унинг бошини гаранг қилар, уларни жой-жойига қўйилса ҳаммасига ойдинлик киритиладигандек эди. Францисколик роҳиб барини ёзиб бораркан, балким буларни йигирма марталаб ўқиб чиққанидан кейин (балким бошқа бирорта ақлироқ одам ўқиб қолса), сон-саноксиз далиллар ҳаракатга келиб, баъзи сирларни ошкор этиш мумкин бўлишига умид қиларди. Маркиза де Монтемайорнинг ошпази унинг бекаси деярли фақат гуруч, балиқ ва оз миқдорда мева тановул қилганини гапириб берди. Бу маълумотларни биродар Юнипер ёзиб қўяркан, ёзганларим маркизанинг ички сифатларини ёрқинроқ кўриш учун асқотиб қолар, деб умид қилди. Жаноб дон Рубио эса маркизанинг унинг зиёфатларига таклифсиз келишидан мақсади, қошиқларни ўғирлаш ниятида бўлганини айтди. Шаҳар чеккасидаги доя аёл эса донья Мария ҳадеб бемаъни саволлар бергани келавергани учун уни гадойни ҳайдагандек ҳайдаб юборишга мажбур бўлганини гапириб берди. Шаҳардаги китоб сотувчиси эса уни Лимадаги энг китобсевар кишилар учлигига киришини, ижарачининг хотини эса унинг жуда ҳаёлпарастлигини, лекин ғоят ғамхўр ва меҳрибонлигини гапирди. Инсон ҳаётини ўрганиш санъати биродар Юнипер ўйлагандан анча мураккаброқ чиқиб қолди.

Биродар Юнипер шуни тушуниб етдики, ҳалок бўлганлар билан яқин муносабатда бўлганлар ҳаммадан кам маълумот беришган экан. Мураббия Мария дель Пилар у билан узоқ суҳбат қурса ҳам Пепитага қанақа умидлар боғлаганини гапирмади. Периколанинг олдига эса умуман яқинлашиб бўлмади, лекин кейинчалик у францисколик роҳибни ёқтириб қолди. Унинг гапириб берганларида Пио амаки бошқа гувоҳларнинг берган маълумотларига қараганда яққол ажралиб турарди. Ўғли ҳақида эса жуда кам гапирар, гапирганда ҳам ўзида кучли оғриқни енгиб ўтарди. Уларнинг суҳбати тўсатдан узилиб қолди. Капитан Альварадо қандай эпласа, шундайлигича Эстебан ҳақида ва

Пио амаки ҳақида гапириб берди. Бу ҳаётда ким кўпроқ билса, сўзларга шунча кам ишонади.

Мен сизларни биродар Юнипернинг хулосаларидан халос қиламан. Улар бизларга шундоқ ҳам маълум. Унга битта фалокатда ёмонлар — ҳалокатга гирифтор бўлгани ва яхшилар — эрта осмонга чақирилганига гувоҳ бўлгандек туюлганди, яна унга шундай туюлгандики, бу ҳодисада бойлик ва такаббурликнинг енгилиши, итоаткорлик, мўминликнинг галабаси шаҳарликлар учун ибрат бўлиши керак эди. Лекин биродар Юнипер ўз тушунтиришлари билан қаноатланмади. Балким маркиза де Монтемайор даҳшатли тарзда зикна бўлмаслиги ҳам мумкин эди, Пио амаки эса, у даражада тарбиясиз ҳам эмасдир.

Китоб ёзиб тугатилгач, унга ҳукм чиқарувчиларнинг назари тушиб, муаллифни шаккокликда айблашди, уни китоби билан кўшиб, майдонда гулханда куйдиришга буйруқ берилди. Биродар Юнипер иблис ўзининг ёвуз ниятларини Перуда унинг ёрдамида амалга оширганлиги ҳақидаги “ҳақиқатга” бўйин эгишга мажбур бўлди. Қамоқхонада охириги тунни ўтказар экан, бешта қурбоннинг ҳаётини талқик қилиши жараёнида эсига тушмаган қонуниятни ўзининг ҳаётидан излаб топишга ҳаракат қиларди. У ўзида ички қаршилик ва галаённи ҳис қилмасди. Ҳаётини черковнинг тозалиги учун қурбон қилишга тайёр эди, лекин ҳеч бўлмаса битта одам унинг эътиқод мустаҳкамлиги йўлида жон куйдирганлигига гувоҳлик беришини жуда хоҳларди, шунга умид қиларди, шу билан бирга эса бу дунёда энди менга ҳеч ким ишонмайди деб ўйларди. Эртасига чарақлаган қуёшли кунда тўпланган оломон ичида унга ишонганлар кўп эди, чунки уни яхши кўришарди. Улар орасида Пуэрто қишлоғидан келган одамлар ҳам бўлиб, Нина (эзгулик: 2, диёнатлилик: 5, фойдалилик: 10) ва бошқалар гаранг ва юзларида ҳайрат ифодаси акс этган ҳолда, ўзларининг кичкина руҳонийларини оловда куйдириш сабабини тушунмай туришарди. Шу ҳолатда ҳам қалбидаги қайсарлик ўз фикрини таъкидлашда давом этар, Авлиё Франциск¹ уни ноҳақ гуноҳкор бўлишига йўл қўймайди (яратганнинг ўзига илтижо қилишга журъати етмаган одамдек, маълумки бу ерда ҳам хатога йўл қўйди) у икки бора Авлиё Францискка илтижо қилиб, гулханга ўзини топширдида, табассум билан жон берди.

Дафн куни ҳаво илиқ ва очик эди. Қора кўзларини катта очиб, юракда қўрқув билан Лима аҳолиси ибодатхона томон ҳар ёқдан оқиб кела бошларкан, ҳаммасининг нигоҳи қора ва кумушранг бахмалли чойшабларга қаратилган эди. Тахтадек қотирилган кийимларига бир амаллаб кириб олган бузрук ота ҳам ўзининг тахтида терлаб-пишиб ўтирар, ора-чора тангри даргоҳини ва марҳаматини улугловчи ибодат маросимининг куй ва сўзларига қулоқ тутиб кўярди. Хор жамоаси Томас Луиснинг ҳомийси ва дўсти бўлмиш Австрия императорига бағишлаб ёзган видолашув куйини ижро этишар, ундаги ёқимли ва гамгин тароналар испанияликлар руҳиятига хос тарзда куйланиб, оломон узра дам кучайиб, дам сусайиб турарди.

Дон Андрес хаста ва қайгули ҳолда ўзи учун ажратилган махсус жойда парлар билан безатилган кийимида чўк тушиб ўтирарди. Уни яккаю-ягона ўғлидан жудо бўлган ота ролида кўриш учун, оломон ўзини кузатаётганини биларди. У эса Перикола шу ердамикан деб

¹ Авлиё Франциск — Франциск Ассизский(1181/82–1226) италиялик дин пешвоси францисканлар тариқати асосчиси. (Тарж.)

ўйларкан, ҳеч қачон ўзини бунча узоқ вақт чекишдан тийиб туришга мажбур бўлмаганди. Черковнинг қуёшли майдон томонидан капитан Альварадо бир дақиқага маросим бўлаётган жойга кирди. У тумонот қора сочли оломон томонга, бир сафда туриб шам ушлаб турганлар қаторига, хушбўй ҳид таратувчи тутатқиларга қараб, “қандай сохталик, қандай сунъийлик”, — дея ташқарига йўл олди. У денгизга тушиб, ўз кемасининг саҳнида ўтираркан, сувга тикилганча “чўкиб кетганлар бахтлидирлар, Эстебан”, деди.

Онахон Мария дель Пилар роҳиба қизлар орасида ўтириб, парда ортидан маросимни кузатарди. Ўтган кеча у юрагидаги маъбудини сугуриб чиқаришга муваффақ бўлди, бу синовдан у рангпар, лекин қатъиятли бўлиб чиқа олди. Энди унинг ишлари ривожланыптими, йўқми буларнинг ҳеч қандай аҳамияти қолмаганлиги ҳақидаги ҳақиқатга кўникишдан бошқа чораси қолмаган эди — шунчаки ишласа бўлди. У хасталарга гамхўрлик кўрсатувчи нажот ҳамшираси, чарчоқ нималигини билмай меҳроб олдида ўз хизмат вазифасини ўтаётган роҳиба, лекин бу хизматларига ҳеч ким муҳтож эмас. Энди ишларини кенгайтирадиган, юргизадиган Пепита ҳам йўқ, у эса яна ялқов ва лоқайд издошларининг гирдобиди чўкиб қолаверади. Кўринишидан бу Яратганнинг иродаси билан бўлган бўлса керак, Перуда ҳам беғараз севги гул очиши ва унинг тезда сўлиб қолиши. Мураббия қўлини пешонасига тираб, суяниб ўтирар, таралаётган куйнинг сеҳр-ли оҳангига қулоқ тутаркан, “Менинг муҳаббатимга мана шу тарздаги гўзал бўёқлар етишмаганди, Пепита, бутун ҳаётимга мана шу оҳанглар етишмаганди. Мен жуда банд эдим”, дерди афсус-надоматлар билан кескин тарзда. Унинг ҳаёлини ибодат маросимининг сўзлари бўлиб юборди.

Камила черковга ўзининг тепаликдаги кўрғонидан йўл олди. Унинг қалбида даҳшат ва кўрқинч ҳукм сурмоқда. Мана яна самоларнинг белгиси; уни учинчи бора огоҳлантиришяпти. Чечак касали, Хаименинг хасталиги, энди эса кўприкнинг қулаши: йўқ, бу тасодиф эмас. У ўзини худди пешонасига тамга босилган-у, ўша тамга бўртиб кўрииб тургандек уяларди. Қирол ноиби жаноблари унинг иккала қизини ҳам Испанияга, роҳиба қизлар мактабига ўқишга жўнатиш ҳақида саройдан буйруқ юборди. Ночора, буйруқ жуда тўғри. Энди у ёлғиз қолди. Ҳаёли паришон ҳолда йўлга керакли нарсаларни йиғиштириди-да, шаҳарга дафн маросимига йўл олди. Лекин у тинмай ўй сурарди, халқ унинг Пио амакиси ва Камиланинг ўғлига қанақа кўз билан қараркин? У дабдабали дафн маросими ҳақида, ўзининг энг яқин одамларини домига тортувчи тубсиз жарлик ҳақида ўйлагандек, миллионлаб ўликлар орасидан шахс сифатида ажралиб чиқувчини қадрқимматидан айириб, хотирадан ҳам ўчириб юборадиган тўфон ҳақида ўйлагандек ўйларди, *dies irae*¹. Йўлнинг ярмидан сал кўпроғини босиб ўтганидан кейин у Авлиё қирол Людовик бутхонасининг олдида тўхтаб, ичкарига кирди-да, чўк тушиб, нафасини ростлади. У хотирасидан ўзига яқин бўлган чеҳраларни изларди. Қалбига қулоқ тутди, бирон-бир ҳис-туйғу уйғонармикан. — “Мен ҳеч нарсани ҳис қилмаяпман”, — пичирлади у.

— Менда юрак йўқ. Мен бахтсиз, маънисиз, мазмунсиз аёлман. Мен ҳамманинг назаридан четга суриб ташланган одамман. Менда юрак йўқ. Мен ҳеч нима ҳақда ўйлашни истамайман, шунчаки, бу ерда нафасимни ростлашга ижозат бер.

¹Дарғазаблик куни, бу кун!” — насронийларнинг черковда дафн маросимларида айтиладиган қўшиқнинг бошланғич сўзлари.

Лекин у жим бўлиши билан, қўрқинчли ва таърифлаб бўлмайдиган кучли оғриқ уни ўз домига тортиб кетди, бу оғриқ Пио амакига ўша кеча уни қанчалик яхши кўришини айтишга йўл қўймаган, локал бирор марта шунча азоб чекаётган ўғли Хаименинг кўнглини кўтариш учун ширин гап айтишга йўл қўймаган оғриқ эди. “Мен ҳаммага хиёнат қиламан”, дея қичқириб юборди у бирдан қаддини ростлаб, “Улар мени шунчалик яхши кўришади, мен эса уларга хиёнат қиламан”.

У қўрғонига қайтиб келиб, бир йилча ўзидан нафратланиб, тушкунликда яшади. Бир куни у тасодифан ибодатхона мураббияси ҳам ўша фалокатда ўзига яқин иккита одамидан ажралгани ҳақида эшитиб қолди. Унинг тикаётган иши қўлидан тушиб кетди; демак, у билса керак, менга тушунтириб бера олса керак. “Лекин унинг мен билан гаплашгиси келармикин? Мендек бир махлуқнинг сева олишга ёки йўқота олишга қодирлигига у ишонармикин?”. Камила Лимага боришга ва мураббияни узоқдан кўриб қайтишга қарор қилди. “Агар унинг кўзлари мендан жирканмаслигини айтса, мен у билан гаплашаман”, — деб ўзича аҳд қилди у.

Камила уни черков олдида пойлай бошлади. Бироз қўрқувга тушса-да, мураббиянинг қари юзини кўриб, унга қандайдир меҳри илиб кетди. Ниҳоят, овоз чиқаришга журъат этиб:

— Мураббия, — деди у, — мен... мен...

— Мен сени танийманми, қизим?

— Мен артистлик қилганман, мен Перикола эдим.

— Ҳа... Мен анчадан бери сиз билан танишишни ният қилиб юргандим, лекин менга сизни одамлар кўзига кўринмаяпти дейишганди. Биламан, сизнинг ҳам яқинларингиз авлиё Людовик кўпригида ҳалок бўлишган...

Камила ҳушини йўқотаёзди. Мана! Яна ўша оғриқ. Тирмашиб ҳам етиша олмаётган ўтганларнинг қўллари. Унинг лаблари оқариб кетди, боши мураббиянинг тиззасига эгилди.

— Мураббия мен нима қилай? Мен жуда ёлғизман. Ҳеч нима қолгани йўқ. Мен уларни жуда яхши кўраман. Нима қилай?

Мураббия унга диққат билан тикилиб қаради.

— Қизим, бу ер жуда иссиқ. Боққа ўтамиз. Ўша ерда дам оласиз. — У ёш роҳибага сув келтир деб имо қилди-да, йўл-йўлакай Камилага гапира кетди: — Сеньора, мен анчадан бери сиз билан танишишни ният қилиб юрардим. Ҳали бахтсизликдан анча олдин сиз билан танишмоқчи эдим. Менга гапириб беришганди “Валтасаров базми”даги autos sacramentales”да сиз ўзингизни буюк ва ниҳоятда истеъдодли актриса эканлигингизни намойиш этганингизни.

— Эҳ-е, мураббия бу ҳақда гапирманг. Мен гуноҳқорман. Сиз бундай гапиришингиз керак эмас.

— Мана буни ичиб олинг, болажоним. Бизнинг боғимиз жуда чиройли, сизга шундай туюлмаётими? Бизникига тез-тез келиб турсангиз, бош боғбонимиз роҳиба Хуана билан ҳам танишиб оласиз. Ўзини черков хизматига бағишлагунга қадар у деярли боғларни кўрмаган ҳам, чунки унинг иш жойи тоғли ерларда эди. Энди эса ҳаммаси унинг қўл остида униб-ўсяпти. Фалокатдан бери бир йил ўтди, мен етимхонамизда тарбияланган иккита фарзандимдан жудо бўлдим, лекин сиз ўз фарзандингиздан айрилиб қолдингиз-а?

— Ҳа, онахон.

— Яна яқин дўстингиздан ҳамми?

— Ҳа, онахон.

– Менга гапириб беринг...

Шундан сўнг, Камиланинг тушкунлик денгизидаги узоқ ёлғизликдан сўнг биринчи бора болаликдан то бугунгача тўпланиб қолган ҳасратларининг бари роҳиба Хуананинг атиргуллари орасида мураббиянинг чанг ўтирган этагига тўкилди.

* * *

Кўприк қуламаганида ёзилган бошқа яна қайси китоб ҳам шунча воқеани ўзига сиғдира олар эди? Шунча кўп ҳодисалар ичидан мен яна биттасини танлаб оламан.

– Сизни графиня де Абуире кўрмоқчилар, – деди девонхона эшиги олдида турганча роҳиба.

– Шунақами? – сўради мураббия патқаламни четга қўйиб. – У ким экан?

– Улар эндигина Испаниядан келган экан. Мен танимадим.

– Э-ҳа, бу пул, Инесса, кўзи ожизлар уйи учун пул. Уни тезроқ бу ерга чорла.

Хонага баланд бўйли, аслзода хонимлар дунёсига хос кўринишга эга бўлган совуққон, лекин чиройли аёл кириб келди. Донья Клара, одатда ҳамма ерда ўзини бемалол, ўзига жуда ишонган ҳолда тутса-да, ҳозир ўзига бўлган ишонч сезилмас эди.

– Бандмисиз муҳтарама мураббия? Сиз билан суҳбатлашишга имкон борми?

– Менинг вақтим бемалол, қизим. Хотираси чатоқлашиб қолган мендек кампирни авфу этасиз, биз сиз билан танишимизми?

– Мени онам маркиза де Монтемайор...

Донья Клара, мураббия Мария дель Пиларнинг ўз онаси ҳақида яхши фикрда эканлигига шубҳаланар, шунинг учун ҳам уни гапиришга қўймай, донья Марияни ҳимоя қилиб гапира кетди. Ўз айбини тан олар экан, ўзини киборларга хос тутишни ҳам унутиб юборди. Мураббия Мария дель Пилар унга Пепита ҳақида, Эстебан ҳақида ва Камиланинг ташрифи ҳақида гапириб берди.

– Биз барчамиз уларга лойиқ эмаслигимиз кўриниб қолди. Шунинг учун керакли жазомизни олишимиз ва қанча керак бўлса, шунча чидашимиз керак. Лекин биласизми, қизим, мен буни айтишга ўзимда базўр журъат топяпман – муҳаббатда ҳатто хатоларимизнинг ҳам умри қисқарадигандек туюлади менга.

Графиня мураббия донья Мариянинг охирги мактубини кўрсатди. Онахон Мария дель Пилар мактубни ўқиб бўлиб ҳайратда қолди, уни қанчалик ҳайратга солган бу сўзлар наҳотки Пепитасининг бекаси қалбида туғилган бўлса (бу сўзларни ҳанузгача бутун дунё роҳат билан такрорлайди). “Тушун, – маъқулларди у ўзига, тушунсанг-чи ниҳоят, ҳамма жойда ҳам эзгуликни, яхшилиқни учратиш мумкин”. Ҳаётини бағишлаган нарсалар ниш кўрсатаётганидан, бунинг янги далилини кўрганидан, уни ҳамма жойда униб-ўсаётганидан, дунё пишиб етилаётганидан у ёш қизалоқдек қувонарди.

– Қизим, малол келмаса, менадан хизматингизни аямассиз? Сизга ишларимизни кўрсатишга ижозат берсангиз.

Кўёш ботиб, кеч тушаётган бўлса ҳам мураббия уни қўлида чироқ билан йўлақлардан бошлаб кетди. Донья Клара қариларни, ёшларни, кўзи ожизларни, хасталарни – барчасини кўриб чиқди, лекин ҳаммадан ҳам кўра у йўл бошлаб бораётган бу қари донишманд кампирни кузатар эди. Мураббия йўлакда бирдан тўхтаб қолиб сўради:

– Мен доим ўйлайман, кар-соқовларга ёрдам беришнинг иложи бор-ку, ахир. Менимча, сабр-тоқатли одам, улар учун махсус тил яра-

та олиши мумкин эди. Биласизми Перуда улар юзлаб, ҳа юзлаб топилади. Эслолмайсизми, Испанияда бунинг бирор чорасини топишмаганмикан?.. Ҳай, майли, қачондир топилиб қолар. — Бироз туриб:

— Биласизми, ҳеч хаёлимдан кетмаяпти, ақли заифлар учун бирон нима ўйлаб топиш мумкин-ку? Мен қариман — кўряпсиз, бундай масалаларни муҳокама қилаётганларнинг олдига боролмайман, лекин баъзан уларни кузатиб турсам шундай туюладики... Испанияда уларга яхши муомала қилишадими? Менимча, бу ерда қандайдир сир бор — шундай яқинимизда, қўл етгудек жойда. Қачондир Испанияга қайтганингизда бу ҳақда фойдали маслаҳатларни эшитиб қолсангиз, бизга ҳам ёзиб юборинг... агар вақт топсангиз.

Ниҳоят, мураббия донья Кларага ошхонани ҳам кўрсатиб бўлгач, деди:

— Энди эса, узр сўрайман, нега деганда мен жуда оғир беморларнинг олдига кириб, уйқулари қочиб кетганида ўйлаб ётишлари учун бир неча мавзуларни беришим керак. Сизнинг мен билан киришингиз шарт эмас деб ўйлайман, чунки сиз бундай манзарани кўришга ўрганмагансиз, бу манзарага, бу овозларга. Умуман олганда, улар билан бўладиган суҳбатимиз ҳам худди ёш болаларникидай кечади.

Тўсатдан мураббия гойиб бўлиб, сўнг ёрдамчиларидан бири — ўша кўприкдаги фалокатда яқинларидан жудо бўлган актриса билан қайтиб келди.

— У тезда кетади, — деди мураббия, унинг шаҳар чеккасида иши бор; мен эса касаллар билан гаплашиш учун сизларни тарк этишим керак, тегирмончи бошқа кутишни хоҳламайди, бизнинг баҳсимиз эса, анчагача чўзилиб кетади.

Донья Клара барибир эшик олдида тураверди. Мураббия касаллар билан гаплашиб бўлгунча чироқни оёғи ёнига қўйди. У тўсинга суяниб тураркан, касаллар қаторлашиб шифтга тикилиб ётар, овоз чиқармай нафас олишга тиришарди. У барча ёлғиз қолганлар ҳақида, ёлғизликда зулматда қолганлар ҳақида гапирди (у Эстебаннинг ёлғизлиги ҳақида, Пепитанинг ёлғизлиги ҳақида ўйларди), ҳеч кимга муурожаат ҳам қила олмайдиган аҳволга тушиб қолганлар ҳақида, ҳаётлари маънисиз юкка айланганлар ҳақида гапирди. Каравотда ётганлар бу зулматдан ўзларини ҳимоялангандек ҳис қилардилар, мураббия уларни бу қоронғуликдан девор каби тўсган, у ёқда қоронғу, совуқ, бу ер эса иссиқ ва ёруғ, бундай шароитни эса улар азобуқубатлардан ҳимояловчи, ўлимдан ҳам асрагувчи ҳаёт тарзига ҳам алишмас эдилар. Лекин мураббия ўзи гапириб турса-да, хаёлида умуман, бошқа фикрлар айланарди. “Энди мендан ташқари ҳеч ким Эстебани ва Пепитани эсламайди ҳам, фақат Камила ўзининг Пио амакисини ва ўғлини эслаши, бу аёл эса, ўзини онасини хотирлаши мумкин. Тез орада эса биз ҳам боқийликка юз тутамиз ва бу бешови ҳақидаги хотира ер юзидан ўчиб кетади, бизни ёрлақан қазову қадар вақти соати етиб унутишга ҳам маҳкум этади. Майли, шунисига ҳам шукр; бу муҳаббатнинг ирмоқлари яна қайтиб келиб, абадул-абад мавжуд бўлган ўз ўзанига қуйилади. Муҳаббат учун ҳатто хотира ҳам шарт эмас. Тириклар дунёси ва ўтганлар дунёси мавжуд, икки дунё орасидаги кўприк — бу муҳаббат, ягона мазмун, ягона нажотдир”.

*Рус тилидан
Меҳри БОНУ
таржимаси*

Фридрих НИТШЕ

Мактублар

Базель, Франц Овербек¹ га
Каннобно, Бадиа вилласи,
1887 йил 14 апрель

Муҳтарам дўстим,

Учинчи апрелдан буён шу ерда, Лаго-Мажордаман, пуллар вақтида етиб келди, ҳамма пулни юбормаганинг ҳам мамнун этди, чунки ҳатто айтини паллада ҳам ёзни қаерда ўтказишимни аниқ билмайман. Кўҳна Зильс-Марияни, қолаверса, Нищани ҳам ҳар қанча оғир бўлмасин унутишга тўғри келади. Бу ҳар икки жойда ҳам мен учун сув ва ҳаводай зарур ёлғизлик, хилватнишинлик, ҳар қандай монеликлардан хоилик, фароғатли осойишталик етишмайди, ҳолбуки, айти шундай шароитсиз муаммолар қаърига шўнғий олмайман (чунки, сендан яширадиган сирим йўқ, мен фавкулудда теран шахсман ва айти теран фикр-мулоҳазаларсиз ҳаёт зарбаларига бардош бера олмайман). <...> Назаримда, одамларга нисбатан ўта сертакаллуф, бағрикенгман, қолаверса: қаерда яшамайин, одамлар мени ўз доиралари ва юмушларига шу даражада жалб қиладиларки, пировард-натижада улардан қандай қилиб ҳимоялансам экан, деб бошим қотади. Айти мулоҳазалар, дейлик, Мюнхень² масаласида таваккалчилик қилишдан мени тийиб турибди. Мазкур шаҳарда шоду хуррамликлар гирдоби йўлимга мунтазир ҳамда менга сув ва ҳаводай зарур шарт-шароитларга ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўладиган ёхуд уларни таъминлаш йўлида жонбозлик қиладиган зоти шариф йўқ. Ўзингга нисбатан талабчан қатъиятлилик билан муносабатда бўлаётганингни ошқора намойиш қилиш одамларнинг ўта гашига тегади, чунки ўзлари бундай даражага юксала олмаган. <...> Назаримда, токи қўнглимни англамас эканлар, қолаверса, башарти мўлжалларим ва тахминларим панд бермаса, 1901 йилгача бу борада бирон-бир ўзгариш бўлиши даргумон. Ўзимга оид мулоҳазаларимни баён этсам, мени телба, дея овоза қилишларига ишончим комил. Қисматимнинг мавҳумлигини

¹ Франц Овербек (1837-1905) – илоҳиётшунос, черков тарихчиси, Нитшенинг қадрдон дўсти.

² «Менга йирик кутубхонага эга шаҳар зарур», дея изоҳлайди Нитше.

Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

Фридрих НИТШЕ – XX аср жаҳон фалсафий тафаккури ўсишига катта ҳисса қўшган буюк немис файласуфларидан бири. У 1844 йилда Лютцен яқинидаги Реккен шаҳрида таваллуд топган. 1864-1868 йилларда Бонн ва Лейпциг шаҳарларида ўқийди. 1869-1878 йилларда Базель университетининг профессори сифатида фаолият юритади ва касаллиги туфайли ишни ташлайди. 1888 йилда Нитше фалажланиб қолади. Сингиси Элизабет Фёрстер-Нитше унга турли гамхўрликлар кўрсатиш билан бирга унинг асарларини нашр этиш борасида жонбозлик кўрсатади. Файласуф 1900 йили Веймар шаҳрида вафот этади.

эътибордан соқит қилмаган ҳолда, «инсонпарварлигим»ни намоён этаман: аксинча, барча қадрдон дўстларим менга нисбатан тўнини тексари кийиб олади ва ҳаммасининг ихлосини қайтараман.

Муҳим ишим шу бўлдики, аввалги асарларимни таҳрир қилдим ва янги матнини тайёрладим. Башарти яқин вақт ичида куним битса – дунёдан бош олиб кетиш истагим кучайиб бораётганини яширмоқчи эмасман, – ҳар ҳолда, нимадир қолади: бу ўзига хос маданият маҳзани бўлиб, маълум давр мобайнида муайян қимматга эга бўлиши шубҳасиз. (Ўтган қиш мавсумида Европа адабиётини кўздан кечирдим ва эътироф эта оламанки, фалсафий нуқтаи назаримни дадиллик билан ўзига хос йўналиш деса бўлади – бу шу даражадаки, мен ўзимни бир неча минг йилликлар вориси деб биламан. Тафаккурим ва жисму жоним қанчалар даҳшатли муаммолар узра чарх уриб айланаётгани, қандай муаммолар доирасига боғланганим борасида замонавий Европа тирноқча ҳам тасаввурга эга эмас – ва мен билан биргаликда ҳалоқат яқинлашаётир, унинг номини биламан, лекин ошкор қилмайман.) <...>

*Базель, Карл Шниттелер¹га
Зильс-Мария, 1887 йил 17 сентябрь*

Марҳаматли жаноб,

сафар тадоригини кўраётганим боис Сизнинг мақолангизга оид мухтасар фикр билдирмоқчиман.

Таҳририятлар ва нашриётлар Сизни ғазаблантиради – бу, авф этасиз-у, мени Сизга биров қарши қилиб қўяди! Оммавий хашаки асарлар ёзадиганларнинг нафис адабиётга бефарқ муносабати учун халқни руҳлантирадиган асар яратувчилар жавобгар эмас. Бундай бефарқлик қаршисида уларнинг «ваҳимага тушишларининг» ҳам, «сотқинлик кўчасига» киришларининг ҳам ҳожа-ти йўқ.

Бундай ҳолатни устунлик афзаллик аломати деб билиш зарур (ўз тажрибамдан келиб чиқяпман) ва барчасидан қатъи назар тишни тишга босиб, бардош бериш керак. Кўп кулган охири йиғлайди, деб бежиз айтишмаган.

Ниҳоят – иқтидорим эвазига хонлардай даври даврон сураман, деган хом-хаёлга берилмаслик керак (фавқулодда салоҳият соҳиблари бундан истисно, албатта).

*Самимий тилаклар билан
камтарин қўлингиз
проф. доктор Нитше.
<...>*

¹ *Карл Шниттелер* (1845-1924) – швейцариялик адиб, Нобель мукофоти соҳиби (1919). Мазкур мактуб йўлланиши арафасида Нитше ҳақида танқидий мақола эълон қилган.

Нитше қисқа умри давомида бир қанча асарлар ёзди. Айниқса, унинг “Зардўшт таваллоси” ва “Ҳокимиятга интилиш” номли асарлари катта шухрат қозонди. Унинг “Тарихнинг ҳаёт учун фойда ва зарари тўғрисида”, “Шопенгауэр мураббий сифатида”, “Рихард Вагнер Байретда”, “Эркин тафаккур соҳиблари учун қўлланма”, “Ахлоқнинг моҳияти” номли асарларида ҳаёт фалсафаси бор бўй-басти билан намоён бўлган.

Нитшеннинг “Зардўшт таваллоси” асари журнализмнинг 2004 йил 1–4- сонларида чоп этилиб, муштарийларимиз томонидан илиқ кутиб олинган эди. Ушбу сонда файласуф ва адибнинг узлатда кечган дамларида турфа кишиларга битган мактублари ўқувчиларимиз ҳукмига ҳавола этилмоқда.

Наумбург, Франциска Нитшега
1887 йил 18 октябрь, Венеция

Меҳрибон онажон,

мактубингизни таваллудим куни олдим, сизни мамнун этадиган иш билан банд эдим: жанубий америкалик Лама¹га хат ёзаётгандим. Фақат сиздан самимий тилаклар билдирилган мактуб олдим, бу кейинги пайтда қўлга киритган «муस्ताқиллигим» хусусида бинойидек таассурот пайдо қилади — файласуф учун хилватнишинлик, узлат сув ва ҳаводай зарур, ахир. Олмонларнинг менга оид мулоҳазаларини² не чоғлик самимий хушнудлик билан Сизга баён қилганим эътиборингизни тортган бўлса керак, — улар билан танишиш мени ҳақиқатдан ҳам қувонтирди, чунки одамзот феъл-атворини бинойидек биламан, бинобарин эллик йилдан кейин менга оид мулоҳазалар шу даражада ўзгарадики, сизнинг ўғлингизнинг исми шарифи шону шуҳратга бурканади. Ҳолбуки, айни хусусиятлар боис ҳозирга қадар майна қилиб, шаънимга маломат тошларини ёғдириб келаётирлар. Эсимни танибманки, моҳиятан теран ва ҳамдардлик билан йўғрилган бир оғиз калима эшитганим йўқ, — пешонам шундай қора экан ва бундан ҳеч қачон шикоят қилмаганман... Сизни хотиржам қилиш учун бир гап айтаман: зиддиятли ҳолатим аслида насронийликка муносабатим билан боғлиқ бўлса керак, деб тахмин қилаётган бўлсангиз керак. Асло! Сизнинг ўғлингиз бу қадар «мўмин-қобил» эмас, муҳтарам ганимларим ҳам «қўй оғзидан чўп олмаган» хокисорлар эмас. Сизга ҳавола қилинган мулоҳазалар барча-барчаси ва алоҳида ҳар биттаси черковдан ташқари доиралардан келиб чиққан: булар илоҳиятшунослар фикр-мулоҳазалари эмас. Деярли ҳар битта шундай танқид (уларнинг аксарияти бинойидек билимдон танқидчилар ва олимларнинг фикрлари) неғизда ўзларини шубҳа-гумондан соқит қилишга уриниш сезилади, менинг асарларим гўё аллақандай хавф-хатар манбаи сифатида талқин қилинади, шу боис мени «черков каламушлари ва қабристон қузғунлари» хомталаш қилишларини истайдилар. Мен билан боғлиқ антогонизм ўта радикал хусусиятга эга, шунинг учун ҳам исталган диний масала ва диний конфессиялар билан боғлиқ нозикликларга жиддий диққат-эътибор беришнинг ҳожати йўқ.

Ортиқча батафсил чекиниш учун маъзур тутинг, лекин: ниҳоятда зукко олимлар менга нисбатан ҳалигача янглиш фикр билдирганларини қайд этар эканман, бундан англашиладики, қария Пиндер³ улардан бирор-бир аҳамиятли жиҳати билан фарқ қилмайди. Барчасидан ёлғиз ўзлаштиргани шуки, унинг ва менинг нуқтаи назаримиз — бир-бирига ўхшамайди ва бундан афсусланишини қайд этади.

Парагвайга оид хабарлар ҳақиқатдан ҳам қувонарли, бироқ аксилсемит куёвим⁴ яқинига илгаригидек мутлақо йўламоқчи эмасман. Иккимизнинг мулоҳазаларимиз бир-бирига ўхшамайди, бундан пушаймон эмасман.

¹ Л а м а — файласуфнинг синглиси Элизабет Фёрстер-Нитшени болалигида эркалаб шундай чақиришган (кутилмаганда пайгамбарона башорат бўлган, чунки ламалар Жанубий Америкада бор бўлиб, Элизабет 1886 йилда эри билан шу мамлакатга жўнаб кетганди).

² Нитше 1887 йил 10 октябрда ёзган эди: «Сўнгги китобим хусусида олмон журналларида мужмаллик ва ёқтирмалик билан йўғрилган аллаҳандай мудҳиш буламикни эслатадиган фикрларга кўзим тушди. Китобим гоҳ «бемаъни сафсата»га, гоҳ «иблисона маккорлик» намунасига айланади, гоҳ эса улар боис бошимни танамдан жудо қилишса ҳам кам экани шама қилинади — баъзан эса «юнкер асилзодалар файласуфи» сифатида алқайдилар, баъзан эса иккинчи Эдмунт фон Хаген дея овоза қилиб, асабимга тегишади, баъзан XIX аср Фаусти тариқасида ҳамдардлик билан қарашади, баъзида «бомба» ва «газанда» ёрликларини ёпиштириб, бир четга суриб қўйишади. Камина хусусида шундай «билимларга» эга бўлишлари учун уларга қарийб ўн беш йил керак бўлди; ҳолбуки дастлабки асарим — «Трагедиянинг яралиши»ни бир оз бўлса-да англаганларида, у ҳолда ўшандаёқ мендан Азоззилдан кўрқандек кўрқувга тушишиб, аллақачон юз ўгиришар эди. Бироқ у кезларда аслиятим ҳарир парда ортида пинҳон бўлгани боис олмон гўрсўхталари мени ҳам гўё ўзларининг гумашталари сифатида эъозлар эди».

³ Вильгельм Пиндер (1844-1928) — Нитшенинг болалик дўсти.

⁴ Бернхард Фёстер (1845-1889) — Нитшенинг куёви, Парагвайда немис колониясининг «Нузва Эрмания» асосчиси.

Сафар жомадоним тайёр бўлай деб қолди; индин кечки пайт ёки эрталаб йўлга тушаман. Кўзим панд бераётганини айтмаганда, саломатлигим умуман чакки эмас. Менинг манзилим бундан буён Ницца. <...>

*Асуньсон, Элизабет Фёрстерга
Ницца, 1887 йил декабрь охири
(қоралама)*

Жаноб доктор Фёрстер аксилсемит ҳаракат билан алоқасини ҳали-ҳануз узмаганини батафсил исботлаб беришди. Эндиликда бу вазифани лейпциглик олифта тўнка (хотирам панд бермаса, Фриш) зиммасига олган: қатъий қаршилигимга қарамасдан ҳалигача аксилсемит хат-хабарларни узлуксиз юборди (ҳаётимда бундан жирканч нарса ўқимаганман). Ушандан буён сенга аввалгидек меҳр ва ҳаяжон билан муносабатда бўлишга қийналаман, ҳолбуки, оқибатли қариндошлик ришталари бизларни узоқ вақт боғлаганди, иккаламиз ўртамиздаги ихтилоф шу асно бемаъни тарзда аста-секин намоён бўлди. Ёки *дунёда нима учун яшаётганимдан* тамомила беҳабармисан?

Менинг мулоҳазаларимга қарши фикрлар жамулжами билан танишмоқчимисан? Уларнинг барча-барчасини турмуш ўртоғингнинг «Парсифалга оид мулоҳазалар»идан топасан; улар билан танишиш асносида ҳаёлимга даҳшатли фикр келди. Сен менинг хасталигимдан ҳам, аччиқдан-аччиқ ва ҳайратомуз тажрибамдан ҳам ҳеч вақони уқа олмагансан — мен барчадан азиз билиб, эъзозлаган кимса қиёфасини ҳазар қиларли даражада ўзгартиргану мен дунёда ҳаддан ташқари нафратланадиган ҳолатга тушган — ахлоқий ва насроний муқаддас қадриятларни найрангбозлик воситасига айлантирган. Эндиликда аҳвол шу даражага етдики, иблисона аксилсемит сифатида қораламасликлари учун бор куч-қувватим билан ҳимояланишим зарур; бу туғишган синглимининг, собиқ синглимининг, эндиликда эса Видеманнинг ҳам тасаввур қилиш мумкин бўлган ёвуз хатоликларга туртки берганининг оқибати. Аксилсемит хат-хабарларда ҳатто 3<ардушт> исмига ҳам кўзим тушгач, сабр-бардошим тугади — энди мен турмуш ўртоғингнинг фирқасига қарши мустаҳкам ҳимояланишга ўтдим. Лаънати аксилсемит қовоқбошлар муқаддас қадриятларимга қўлининг учини ҳам тегиза олмайди!!

Турмушга чиқишинг биз учун қимматга тушди — эндиликда номимиз мазкур ҳаракат билан бирга тилга олинапти, шу боис бошимга не савдолар тушмади! Кейинги олти йил мобайнида нима қилиш ва нима қилмаслик кераклигини тамомила унутдинг...

Ф<айласуф> сифатида давримга нисбатан қандай мавқеда эканим борасида сени бирон-бир мулоҳазага эга, деб ҳеч қачон умид қилмаганман. Камина бундан буён опа-сингилларим ҳақида бамисоли Шопенгауэр сингари хулосага келганман: уларнинг мутлақо кераги йўқ, турган-битгани бош оғриғи.

Маъсум хомхаёллардан қутулганим кейинги ўн йилнинг якуни эканидан ҳузурланаяпман; гўё қандай аҳволда эканимни кимдир биладигандай. Йиллар мобайнида ўлимнинг совуқ нафасини туйиб яшадим, бунинг боисини бирор-бир кимса ҳатто тасаввур ҳам қила олмайди. <...> Эндиликда қадам-бақадам мазкур ҳақиқатни англаб етяпман (мен ҳақимда ҳеч ким ҳеч вақо билмайди), ва бунинг яхши жиҳати шундаки, буни тушуниб етганимдан эътиборан ўзимни эркинроқ, ҳар бир одамга нисбатан хайрихоҳ сезяпман.

Ҳозир шундай аҳволдананки, илгари ҳам айни ҳолатга ўзимни «ҳукм қилинган» ҳисоблардим (истайманки, бундан буён қариндош-уруғларим мени тинч қўйсинлар), боз устига, айни ҳолатда менинг мақомимнинг, муаммоларимнинг, масалани янгича талқин қилишимнинг бутун моҳияти намоён бўлди.

Венеция, Генрих Кёзелиц¹ га
Ницца, 1888 йил 1 феврал

Муҳтарам дўстим,

мазкур бутун давр мобайнида Сиз менга жуда яқин бўлдингиз! Гоҳ худ, гоҳ беҳуд ҳаёлимдан қандай фикрлар кечмади, барча-барчасида Сизнинг тимсолингиз йўлчи юлдуздай порлади. Бунга қойилмақом баҳона ҳам бор эди: Ниццада лотереянинг сўнгги ўйини, — бош ютуқ менга насиб этади, дея камида ярим соат мобайнида ўзимни саробий ҳаёллар билан мамнун этдим. Мазкур ярим миллион сармоя билан талай хайрли ишларни уддаласа бўларди; йўқ деганда, ҳар иккимиз турмушнинг бемаънилигига ўта киноя билан, тамомила бўлак мавқе-мақомдан назар ташлаган бўлардик. Дарҳақиқат, Сиз билан биз уддалаётган вазифаларни рўёбга чиқариш учун, уларни рисолагидек амалга ошириш учун, моҳиятан, фақат ва фақат киноя зарур (бинобарин, ярим миллион — киноя нархи; заминий мантиқ ҳосиласи шу).

Саломатлик, сармоя, ҳурмат-эҳтиром, меҳру оқибат, муҳофаза тақчил даҳри дунда вайсоқи фожианависларга айланмаганимиз, — бу ҳозирги ҳолатимизнинг чинакам парадокси, муаммоси. Менинг кўнглим сурункали яраланадиган ҳолга тушган, шу боис унумли фойдаланишга уринаман — лекин кўзланган натижа ҳамиша ҳам насиб қилавермайди, бу, моҳиятан, шафқатсизлик экссенси. Бунинг далили — менинг сўнгги асарим. Бироқ барчасидан қатъи назар ҳамма-ҳаммасига покиза руҳшунос сифатида бардош бераман ва заррача ҳам аҳлоқ қораламайман; менинг ҳолатимдек радикал аҳволда умргузаронлик қилиш қанчалар ибратли-а! Мен фақат айни паллада мозийни идрок қиляпман, тарих — сўнгги ойлардаги сингари — ҳеч қачон бу қадар теран тушунмаганман. <...>

Берн, Йозеф Виктор Видман² га
Ницца, Pension de Geneve, 1888 йил 4 феврал

Қимматли жаноб доктор,

жаноб Шпиттелер асарларимни таҳлил қилганидан жуда мамнун бўлдим. Жуда ақли! Бундай замон донишмандидан дакки-дашном эшитишнинг ҳам ўзгача гашти бор! Маълум сабабларга кўра, деярли шакл масалалари билан чекланган: тафаккур негизидаги амалиёт моҳияти, эҳтирос, ҳалокат, манглайда битилгани, мақсад сари интилиш унинг шунчаки эътиборидан четда қолган — бундай муносабатни жону таним билан маъқуллашимни таърифлашга ожизман, бу борада ўзига хос *delicatelyzza*³ — назокатли андиша бор. Шошма-шошарлик билан чиқарилган юзаки мулоҳазалар ҳам истаганча топилади. Асарларимни биринчи марта ўқиб чиққани (аксарият қисмини эса ўқимагани) яққол кўзга ташланади. Айни шу боис турли китоблар шакли билан улар яратилган даврлар ўртасидаги келтирилган фарқ хусусидаги қатъиятли нозик кузатишлар янада ҳайратлантиради. «Эзгулик ва ёвузликдан холи тарафда» асарим ҳисобга олинмаганидан жуда афсусландим: оқибатда кейинроқ чоп этилган «Памфлет»⁴ асарим ҳақида мулоҳаза юритиш учун зарур заминга эга бўла олман.

Асарларим мураккаблиги шундаки, меъёрий эмас, аксинча, камдан-кам учрайдиган ва янги руҳият ҳолатлари уларда устунлик қилади. Айни шундай қайд қилинмаган ва аксарият қайд этиш даргумон руҳий ҳолатларни акс эттиришга уринаман, назаримда, бу — менинг кашфиётим. «Халоскор услуб кучи» менга тамомила бегона, бунга, агар янглишмасам, жаноб Шпит-

¹ Генрих Кёзелиц (1854-1918) — бастакор, Нитшеннинг дўсти ва шогирди.

² Йозеф Виктор Видман — Швейцариядаги «Беревр бунд» журнали муҳаррири.

³ Деликатлилик (итал.)

⁴ «Ахлоқ генеологияси хусусида»

телер ишонади. Адиб ўз асарини яратиш устида бош қотирар экан, даставвал ўзига хос услуб *яратиш* хусусида бош қотирмайдими? Менимча, агар адибнинг дастлабки режалари ўзгарса, айти тарзда услубни ҳам тубдан ўзгартириш зарур. Мен, масалан, «Эзгулик ва ёвузликдан холи тарафда» асаримни яратишда шундай йўл тутганман, унинг услуби аввалги асарларимдан фарқ қилади: тамомила бошқа масалага урғу берганман. «Памфлет»да ҳам шундай йўл тутганман: «Эзгулик ва ёвузликдан холи тарафда» асаримга хос бетарафлик ва суст илгарилаш ўрнини Alltgro feroce ва эҳтиросли пие, сие, verte¹ эгаллайди. Жаноб Шпиттелер бизни ишонтиришга ҳар қанча зўр бермасин, жаноб Ницце аксарият даражада артист экани эҳтимолдан холи эмас...

Камоли эҳтиром ва самимий қутловлар билан

Сизнинг Нитше.

*Базель, Карл Шпиттелерга,
Ницца, 1888 йил 10 февраль,
(Pension de Geneve)*

Қимматли жаноб,

«Бунд»нинг янги йил иловасини кўрган бўлсангиз керак. Мазкур илова учун «Бунд»нинг беназир муҳарририга ўз-ўзидан маълумки, кинодан холи бўлмаган миннатдорчилигимни аллақачон изҳор этдим.

Жаноб Шпиттелер — жуда назокатли ва зиёли шахс, лекин айти ҳолатда, менимча, феъл-атвориға бегона мавзуга қўл урди. У эстетика масалаларидан бўлак ҳеч вақони кўрмайди ва ҳеч қандай мавзуда гап очмайди: менинг *муаммоларим*, жумладан камина ҳақида ҳам, деярли ҳеч қандай гап йўқ. Мени таърифлайдиган бирорта ҳам банд тилга олинмаган. Ниҳоят, шаклларга оид мулоҳазаларда ҳам мақтовлар керагидан ортиқ бўлгани ҳолда хатоликлар ва шошма-шошарлик билан билдирилган фикрлар истаганча топилади. Масалан, <...> «ҳикматларни жуда қийналиб ёзади» (мен галварс эса, бани башар пайдо бўлганидан буён мағзи тўқ ҳикматомуз иборалар ёзиш борасида каминанинг олдиға тушадигани йўқ деган фикрда эдим: «Зардўшт таваллоси» — бунинг исботи). Ниҳоят, менинг памфлетим услуби ҳам жаноб Шпиттелернинг эътирофича, баркамолликдан олис: мен гўё хаёлимға нимаки келса, ҳатто ўйлаб ҳам кўрмасдан ёзаверар эмишман. Бу, таъбир жоиз бўлса, қуруқ тухмат (бошқача таърифлаб бўлмайди, ахир); мен дунёда мавжуд учта муаммо ҳақида қизиқ-қонлик ва жасорат билан мулоҳаза юритганман, булар айнан каминанинг маҳриға тушган мавзулар бўлиб, айти ҳолатларда олиғ тартиб-интизом талаб қилганидек, на бирон-бир кимсани ва на ўзимни аяган эмасман; боз устиға — мазкур барча жиҳатлардан янги мавзулар учун янги лисоний услуб топганман — тингловчим эса аввалгидек услубдан ўзға ҳеч вақони эшитмайди, услубимни яроқсизға чиқаргани камдай, Нитшедан бинойидек адиб чиқади, деган умидларим оқланмайдиган кўринади, дея надомат чекади. Наҳотки мен аллақандай «сафтабоз ёзгувчи»ға ўхшасам? Чамаси, мазкур жаноб учун «Зардўшт таваллоси» ҳам аҳамиятсиз иборалар яратиш йўлидаги қойилмақом машқдан бўлак ҳеч нарса эмас. <...>

Сўнги масала: «Эзгулик ва ёвузликдан холи тарафда» асарим ҳақида нима учун бир оғиз ҳам гап йўқ. Бу китоб тақиқлангани менға яхши маълум, лекин бундан қатъи назар мазкур асар воситасида мени файласуф сифатида кашф қилса бўлади. <...>

Камина, сиз, қимматли жаноб олдида бурчдорман, ва умид қиламанки, бундан буён ҳам лутфу марҳаматингизни дариг тутмағайсиз,

Фридрих Нитше.

¹ Яланғоч, кўпол, кескин (*франц.*)

Қоҳира, Рихард фон Зайдлицга,
Ницца, 1888 йил 12 февраль,
(Pension de Geneve)

Қимматли дўстим,

кейинги пайтда деярли ҳеч ким билан суҳбатлашмаяпман, бунинг боиси «мағрурона сукут сақлаш» эмас, аксинча изтироб чекаётган кимсанинг сабр-тоқатга йўғрилган сукунати бўлиб, аини аламзада азобу изтиробларини кўз-кўз қилишдан андиша билан йўғрилган. Хасталанган йиртқич гордан бошпана топади — файласуф *la bete*¹ шундай йўл тутди. Дўстона ҳамдардликка зорман. ҳозир ёлғизман, якка-ёлғиз барча-барчасига қарши бешафқат пинҳоний кураш олиб бордим (бу курашимнинг шиори — «Жамики қадриятларни қайтадан баҳолаш»), бунга ҳали ҳозиргача ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлдилар, лекин шу асно ўзим аллақандай горга — сир-синаотга, ҳатто астойдил бел боғлаганда ҳам топиб бўлмайдиган мавҳумиятга айландим. Бироқ аини мавҳумиятни топишга, кашф этишга ҳеч ким жазм этмаяпти... Учаламиз² аро айтганда, мен даврнинг буюк файласуфи, эҳтимол, икки минг йиллик миёнасидаги бирмунча йирик мақомга эга сиймо бўлишим ҳам мумкин. Бундай фавқулодда ҳолат учун мунтазам товон тўлаш талаб қилинади — ёлғизлигим тобора кучайиб, тобора совуқлашиб, бир четга чиқариб қўймоқда. Қимматли немис биродарларимиз-чи!.. 45 ёшга кирганимга ва тахминан ўн бешта китоб чоп эттирганимга қарамасдан Германияда лоақал биронта китобим муҳокамасига оид атиги биронта ҳам уриниш қилингани йўқ. Ҳозир «эксцентрик», «патологик», «психиатрик» сингари атамалар билан қуролланиб олишган. Менинг шаънимга аламзада таъна тошлари ва бўхтонлар ёддириляпти; илмий ва ноилмий журналларда тизгинсиз ғанимлик руҳи ҳукмрон — ҳаммасидан алам қиладиган жойи шундаки, бунга эътироз билдирадиган мард топилмаяти. Устимдан кетма-кет мағзава ағдарилаётганига ҳеч ким парво ҳам қилмаяпти. Йиллар мобайнида шу аҳвол — на бирон-бир таскин-тасалли, на инсонийликдан ном-нишон, на бир пайса меҳр-оқибат!

Ниццада шу вазиятда кун кечирिशга мажбурман. <...> Бу гўша тонгининг нафосатини таърифлашга ожизман; бундан ҳам гўзал қишни кўрмаганман. Ниццанинг камалакдай ранг-бўёқлари-чи! Уларни сенга юбормоқчиман. Барча бўёқлар ёрқин нуқра билан йўғрилган, — нафис, беназир, асосий ранг-тусларнинг бўртиб кўзга ташланиши кўзатилмайди. Алиссо билан Ницца оралиғидаги мазкур бир энлик соҳил — ранг-туслар, наботот олами ва қуруқ ҳаво туфайли Африкани эслатади: бундай манзара Европанинг бошқа жойида йўқ.

Ҳозир Сену Сенинг муҳтарама жуфти ҳалолнинг билан гомерона-феакция осмони остида жон деб суҳбат қурган бўлардим... Бироқ феъл-атворимга жануб ҳавоси тўғри келмайди (орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай кўнглим шимолий, нисбатан оддий манзараларни тусай бошлайди). Қачон яна Мюнхенга келасан, яна бир марта менга ёзиб юбор ва мазкур дилгирлик билан йўғрилган мактубимни маъзур тугтайсан.

Садоқатли дўстинг Нитше.

Ажабо! Сен меҳмонга келиб қоларсан дея уч кун кўз тутдим. Мюнхендан меҳмонлар келиши кутиляётганди, улар *кимлар* эканини айтмоқчи эмасдим. Ёнимдаги столда икки жойни бўшатишди — мана, сенга керак бўлса! Булар учига чиққан қиморбозлар ва монткарлислар экан, афсуски уларни жиним суймайди...

Венеция, Рихард фон Зайдлицга
Турин, 1888 йил 7 апрель

Қимматли дўстим,

мактубингизни олиб, тилла топгандай қувондим! Бу ерда мени дастлаб Сизнинг қўтловингиз кутиб олди, Ниццада ҳам насиб этган сўнги қўтловни

¹ Жонивор (франц.)

² «Учаламиз» деганда барон фон Зейдлицнинг хотини Ирен назарда тутилган бўлиши мумкин, лекин «Зардўшт таваллоси» руҳида, мазкур номани битаётган ёки пинҳоний Нитше деган маънода бўлиши ҳам мумкин.

Сиздан олгандим. Қанчалар қувончли, дилкаш муждалар-а! Квартетингиз аллақандай каллиграфик дурдона сифатида рўпарангизда ҳозир у нозирлигидан бошим осмонга етди, бинобарин унинг шарофати билан Сиз эндиликда мазкур фасли замҳарирни ҳам шарафлай оласиз. Ўз қўлинг билан яратган асарларинг токи қафолат ўрнига ўтар экан, беихтиёр ижодкор диди юксалади. Хусусан, шу асно дуч келган кимсанинг қўнглини топиш истагидан халос бўласан: ўта *жиддий* эканингни улар сезади. Ўз асарларини *эвзозловчи* ижодкор ҳаддан ташқари жиддий, бамаъни, мулоҳазагўй бўлади...

Қадрли дўстим, Сизга мактуб ёзиш учун фавқулодда қизгин саёҳатнинг дастлабки осойишталигидан фойдаланипман, балки бу осойишталик менга бироз бўлсада хотиржамлик ва барқарорлик бахш этар, чунки шу пайтгача жуда безовта эдим. Бу қадар ноқулай шароитларда ҳеч қачон саёҳат қилмаганман. Душанбадан шанбагача шу қадар бемаъни савдоларга дуч келганимга ақл бовар қилмайди! Ҳаммаси бошдан бошланди: икки кун тобим қочиб ётиб қолдим, қаерда денг? Сампьердаренда. Мени у ерга боради деган нияти бор бўлса керак, деб ўйламанг. Ёлғиз жомадоним кўзланган манзил – Туринга етиб борди; қолган барча нарсалар, хусусан қўлимдаги юк ва каминаи камтарин бошимиз оққан томонга кетаверибмиз. Йўлқиранинг қимматлигини айтмайсизми! Бойлик орттириш учун мендай қашшоқнинг сўнги сариқ чақаларини ҳам шилиб олишди! Бундан буён ёлғиз сафар қилишга ҳақиқатдан ҳам ярамайман; бундай саёҳатлар ҳаддан ташқари ҳаяжонлантиради, шу боис нимагаки қўл урмай, қутилган натижага эриша олмайман. Бу ерда ҳам аввалига шундай бўлди. Сурункасига бир неча кун ухлай олмадим, боисини англай олмай бошим қотди. Сиз билан яна учрашганимизда *Савонда* содир бўлган воқеани сўзлаб бераман, шу воқеа асосида ажойиб фелъетон ёзса бўлади. Лекин мен бечорани тинкамни қуришиб, бетоб қилиб қўйди.

Генуя бўйлаб ёрқин хотиралар оралаб соя каби кездим. У ерда мен илгари, беш ёҳуд олти йил муқаддам менга жуда манзур бўлган жойлар эндиликда яна ҳам мафтун этди – улар беқиёс гуллаган олийжаноблик ва Ривьера ваъда қилаётган барча нарсаларга нисбатан гоят гўзал бўлиб туюлди. Декаданслик йилларида мазкур гамбода шаҳарни манглайимга битгани учун тақдирдан миннатдорман – башарти улардан халос бўла олсам, бу ҳар гал ўзингни ўзинг енгил билан баробар, ироданг яна *кенгликларга* талпинади, натижада ниҳоят журъатсизлик иллатидан қутуласан. Генуяда дарвешона ҳаёт кечирганим учун жуда-жуда мамнунман.

Бироқ *Турин!* Қадрли дўстим, шу ўринда мен Сизни муборакбод этаман! Сиз айна қўнглимдагини таклиф қилдингиз! Бу *эндиликда* менга ҳақиқатдан ҳам зарур шаҳар! Дастлабки лаҳзадан бунга имон келтирдим: бу жойда дастлабки кунлар нақадар даҳшатли кечганидан қатъи назар <...>

*Даницг, Карл Фуксга
Турин, 1888 йил 14 апрель*

Муҳтарам, қимматли жаноб доктор,

бу ерда, Ниццада бўлганидек, столда рўпарамда Сизнинг портретингиз турибди: Сиз билан ҳасратлашиш иштиёқим қанчалар кучли эканини билсангиз эди? Ниҳоят, Сизга мактуб битишга киришдим. Макон ичра бундай бемаъни тарқоқликнинг (бу, файласуфлар айтгандек, айна улар томонидан кашф этилган) нима кераги бор, дея ўзимга савол бераман, бу бир-бирига бирон фикр айтиладиган санокли сиймолар орасидаги айрилиқ макони.

Туринда бўлганмисиз? Мен севадиган ягона шаҳар. Осойишта, бир оз тантанавор. Нигоҳлар учун ҳам, пойи қадам учун ҳам роҳати жон (кафтдай текис кўчалар ҳамда сариқ ва қизил-қўнғир гул-чечаклар барча-барчаси яхлитлик касб этган). Афсунгар XVIII аср мўъжизаси. Муҳташам қасрлар қалбга улғворлик бахш этади, – ренессанс даврига оид бирорта ҳам қалъа йўқ. Шаҳар марказидан Альп тоғларининг қорли чўққилари чорлайди! Кўчалар чўққиларга бошлаб борадигандай! Ҳаво қуруқ, жуда-жуда тиниқ. Шаҳар кундуз оғушида шунча гўзал қиёфа касб этиши етти ухлаб тушимга кирмаган.

Эллик одим нарида — маҳобатли визави палаццо Кариньяно (1670). Яна эллик одимда эса — Кариньяно театри, бу кошонада «Кармен» маҳорат билан сахнага қўйилмоқда. Баъзан кўчалар қўйнида ярим соатлаб юксак равоқлар пойида одимлайсан. Мазкур шаҳри азимда ҳаммаси кенг ва эмин-эркин, айниқса майдонлар, бинобарин шаҳар марказида ўзингни эркин қушдай сезасан.

Дарду ҳасратим ва фалсафам билан дўкон-дастгоҳимни айна шу шаҳри азимга келтирдим. То ионгача жазирама ташвишини тортмайман. Шаҳар биқинида қад ростлаган азим тоғлар куч-қувват бахш этади, ҳатто аллақандай мақсадлар сари сафарбарликка чорлайди. Ниҳоят, навбатда, кўҳна ёзги қароргоҳим — Зимльс-Мария: Юқори Энгадин, ҳаёт долғаларидан олис, ғайриоддий қадрдон она табиат кучоғи... Шундан сўнг бир ой Венецияда — мен учун нурафшон маскан, бугунги кунда ақлга сиғмайдиган мусиқаларни айна камина учун яратадиган ягона бастакорнинг қароргоҳи (ёҳуд, таъбир жоиз бўлса, қамоғи) — қонунқоидаларга мос баркамол эркинлиги ила самимий, қуёшли шаҳарда бўламан.

Қаердадир ўқидим-а, Германиянинг фақат саноқли шаҳарларида Шопенгауэр юбилеи¹ нишонланганмиш. Данциг тилга олинган. Шу заҳоти Сизни ўйладим.

Буларнинг барчасидан нақадар олисдаман! Янада йироқлашиб бораётгандайман! Шунчалар ҳам осудалик бўладими! Қаёққа назар ташламайин бирор-бир таниш чехра учрамайди. Синглим Жанубий Америкада. Мактублар ҳам камайиб боряпти. Ҳолбуки, қариб-чуриб қолганим йўқ!! *Шунчаки* файласуфман! *Шунчаки* мулоҳазагўй! *Шунчаки* ўзини ўзи аёвсиз фош қилувчи!

Кутилмаган янгилик: ҳозиргина Даниядан юборилган газетани олдим. Маълум бўлишича, Копенгаген университетига «om den tueske filosof Friedrich Nietsche»² туркум оммавий маърузалар ўқиладиган экан. Маърузачи — приват-доцент доктор Георг Брандес. <...>

*Венеция, Генрих Кёзелицга
Турин, 1888 йил 31 май*

<...> Айни кезларда француз тилига таржима қилинган Ману қонунлари жилди қўлимга тушиб қолди. Мазкур манбаа Ҳиндистонда тайёрланган ва ҳинд олимлари ҳамда олий рутбали илоҳиёт пешволари томонидан батафсил келишилган. Ведаларга ва касталарга асосланувчи мазкур қадимий муқаддас ахлоқий қомус тўла-тўқис орийлар томонидан яратилган, — бошдан-оёқ диний руҳ билан йўгрилганидан қатъи назар пессимистик кайфиятдан холи, — дин билан боғлиқ тасаввурларимни кутилмаган тарзда бойитди. Назаримда, буюк этник қонунчилик ҳужжатларидан бизларгача етиб келган қолган барчаси тақлид ва ҳатто карикатурадай... ҳатто Афлотун ҳам барча асосий жиҳатлари билан яхшигина таълим-тарбия олган брахманга ўхшайди. Шу нуқтаи назардан яҳудийлар чандала ирқини эслатади. Улар ўз ҳукмронлари қўли остида шундай қоидаларни ўзлаштирадиларки, айна қоидалар воситасида муқаддаслик ҳокимиятни эгаллайди ва улусни уюштиради... Чамаси, хитойликлар ҳам айна мазкур мумтоз қадимий қонун китоби таъсири туфайли Конфуций ва Лао-цзи таълимотини яратган. Ўрта асрларга хос тартиб-тузумлар эса қадимги ҳинд-орийлар жамияти таянган барча тасаввурларни кўр-кўрона тиклашга ҳайратомуз уринишдай туюлади. Лекин ирқларнинг таназзули боис уларга *пессимистик* хусусият бахш этилган.

Яҳудийлар, афтидан, бу борада ҳам шунчаки «воситачи» вазифасини бажарган — улар ҳеч вақо кашф қилмаган. <...>

*Эвансвилл (Индиана) Карл Корницга
Зильс-Мария, Юқори Энгадин,
1888 йил 21 июнь (Швейцария)*

<...> Назаримда, айна бой психологик тажрибаси, ҳатарли ва яланғоч самимиятдан тап тортмаслиги туфайли асарларим ҳақиқатдан ҳам беназирдай

¹ Таваллудининг 100 йиллиги.

² «Немис файласуфи Фридрих Нитше ҳақида» (дат.)

туюлади. Турли қиёфалар касб этиш ва санъаткорона маҳорат кўрсатиш бора-сида ҳам камтарлик қилмаганман. Немис тили билан азалий муҳаббат, сирли қондошлик, теран эҳтиром бир тану бир жон айлайди. Айни тилда ёзилган деярли барча бошқа китобларни ўқимаслик учун мазкур асослар етарли. <...>

*Базель, Франц Овербекга
Зильс, Энгадин, 1888 йил 4 июль*

<...> Туринни тарк этганимдан буён ҳолим танг. Узлуксиз бошим оғриғи, кўнглим айнийди; сурункали хасталиклар хужура қилаётир, асабий ҳолсизланганим оқибатида бирон-бир ишга ярамайпман. Ваҳимали хаёллардан деярли қутула олмаёпман. Тўғрироғи, умумий ҳолатим аниқ, афсуски ижобий жиҳатдан эмас. Нафақат саломатлик панд бераётир, аксига соғайиш иштиёқи ҳам йўқ; адойи тамом бўлгандайман. Камида ўн йиллик бой беришлар ўрнини тўлдириш даргумон — боз устига ҳеч вақо харид қилмасдан шахсий «заҳирам» ҳисобига кун кечирдим. Бу тарзда қашшоқлашиш шубҳасиз. Танамизда йўқотишлар ўрнини тўлдириб бўлмайди, физиология масалаларига оид мулоҳазаларни инглиз Гальтондан¹ ўзлаштирганман. Қулай шарт-шароитда фавқулодда эҳтиёткорлик ва омилкорлик эвазига омонат мувозанатга эриша оламан; лекин, мазкур қулай шарт-шароит бўлмаса, ҳар қандай фавқулодда эҳтиёткорлик ҳам, омилкорлик ҳам наф бермайди. Туринда шундай қулай шарт-шароитлар бор эди, Зельсда эса, афсуски, анқонинг уруғи. Бу ерда тунд ва безовта қишга дуч келдим, Базелдаги кўнгилсиз февраль ҳавосидай салбий таъсир қиляпти. Об-ҳаво таъсирига бундай ҳаддан ташқари боғлиқлик, албатта, яхшилик аломати эмас: бу умумий дармонсизликдан далолат, айни шу камина дучор бўлган балойи офат ҳисобланади. Бош оғриғию ва бошқа хасталиклару ёхуд бу даражадаги симптом оқибатлар, холос. Базелда бошимдан кечган энг оғир даврда ва Базелдан кейин ҳам айни мушкулотлардан қутула олмадим, фақат (ёки битта фарқи шундаки) у кезларда тамомила гафлатда эдим, шу боис шифокорларга турли хасталикларни аниқлашларига рухсат бердим, бу эса ўлганнинг устига тепган билан баробар бўлди. Очигини айтганда, менинг бошим ҳам, меъдам ҳам хаста эмас, бироқ асабий ҳолдан тойиш оқибатида (қисман отамдан мерос қолган — отам ҳаётий куч-қувватнинг умумий етишмаслиги, қисман эса орттирилган хасталиклар оқибатида вафот этган) барча кўринишдаги хасталиклар юзага чиқаётир. Ўша кезларда мижозимга тўғри келадиган ягона даволаш усули Вайра-Митчеллнинг америкача усули бўлиб, унга кўра қувват бахш этадиган ноёб укол қилишдан иборат эди (бунда яшаш жойи, ён-атрофдаги кишилар, қизиқишларни ҳам тубдан ўзгартириш талаб қилинарди). Амалда эса гафлатда қолиб, бунинг аксини танлабман: тамомила ҳолдан тойиш оқибатида Генуяда нима учун завол топмаганимга ҳали ҳам ақлим бовар қилмайди.

*Базель, Франц Овербекка
Зильс-Мария, 1888 йил 20 июлдан кўп ўтмасдан
қоралама*

Қимматли дўстим,

сенга мухтасар мактуб йўллаёпман, лекин бу гапларнинг ҳаммаси фақат иккаламизга тегишли бўлиб, ўртамизда сир бўлиб қолгани маъқул. Бутун борлигимни тоғ каби эзиб турган фурсат чексиз, бироқ унинг манбаи Сен ва бошқа дўстларим қидираётган жойда эмас. Буни тушунтиришим қийин. Бироқ «Зардўшт таваллоси»ни эълон қилганимдан буён ўзимни қайта-қайта ярадор қилинаётган йиртқиқдай сезаяпман. Бирон-бир муносабат, бирон-бир акс-садонинг йўқлиги аҳволимни тобора танглаштираётир. Бу китоб четга чиқиб қолди, демоқчиманки — барча китобларга нисбатан ёлғизлатиб қўйилди, шу боис ҳам унинг муаллифи сифатида ўзимни қўйгани жой тополмаяпман. Ёлғизлигим ва аяқалаб қўйилганим учун юрагим ёриладиган даражага келиб қол-

¹ *Фрэнсис Гальтон* (1812-1911) — инглиз сайёҳи ва адиби, евгеника асосчиси, Лондондаги Антропология институти президенти.

дим; бошқа жиҳатдан, ҳеч ким бирон-бир фикр билдирмаганию ҳали-ҳамон камина етиб келмаганини ҳам жуда яхши англайман... Хулосам шуки: барҳаёт асар яратганинг учун ҳалоқатга юз тутишинг ҳеч гап эмас, — чунки айни ишни уддалаганинг учун ҳар дақиқа айни жонинг билан товои тўлашинг зарур. Бу феъл-атворга ҳам, дидга ҳам, саломатликка ҳам путур етказди. Ҳолбуки, мазкур асардаги лоақал олти сатрнинг моҳиятини англаш ва ботинан ҳис этиш — назаримда, ҳар қандай бандаи осийни ҳатто етти ухлаб тушига кирмаган юксакликларга олиб чиқа олади. Бироқ мазкур асарнинг бутун ранг-баранг оламини — ҳали-ҳануз кўз кўриб, қулоқ эшитмаган *ўта залворли* оламини жамики теранликлари ва кенгликлари билан юракда олиб юриш, кейин эса уларнинг юкидан ҳалос бўлиш учун ким биландир дардлашишга чоғланганда тошдан ҳам қаттиқ ёлғизликка рўбарў бўлиш — бундай чорасизликни душманимга ҳам раво кўрмаган бўлардим.

Мазкур кечинмаларнинг исканжасидан нажот топиш мақсадида бутун маҳоратимни ишга солаяпман. Кейинги асарларимни шу мақсадда ёздим: шу пайтгача ёзган асарларимга нисбатан уларда эҳтирос кучлироқ. Эҳтирос дардни *енгиллаштиради*. Бу наф келтираяпти, дардларимни унутиш имконини бераяпти... Бундан ташқари, маълум маънода актёрлик салоҳиятим ҳам йўқ эмас, ўзимни овутиш учун хаёлимда турли сиймолар яратаман. Жумладан, айримлари қайсарликлари билан таскин беради. Ҳозир мусиқа мавзусидаги памфлет¹ чоп этилади: уни бир ўқигандаёқ қанчалик хуш кайфият билан ёзилгани сезилади: шоду хуррамлик ҳам дардни енгиллаштиради. Мана шундай асарларни яратиш асносида кайфиятим ҳамиша кўтаринки бўлади.

Кифоя қиладиган даражада таъсир кўрсатадиган кўнгилхушликларни топиш тобора қийинлашаяпти. Уқтин-ўқтин юрагим шундай сиқиладики, асти кўяверасан.

*Энгадин, Нейвевиль Зильс,
Карл Шпиттелерга,
1888 йил 25 июль,*

Сизнинг саволингизга жавобан айтмоқчиманки, Германия матбуоти билан муносабатимни қандай таърифлашга ҳам ҳайронман. Матбуот менинг қай ҳислатимдан чўчийди, тушуна олмайман. Мен обрўи тушиб кетишидан хадиксирамайдиган санокли кишилар тоифасиданман: бундайлар ўта хатарли зирва ҳисобланади. Аслида эса бинойидек қадр-қимматим бор ва китобхонларим доираси тобора кенгаймоқда. Европанинг энг мустақил ақл-идроки соҳиби бўлиш — ҳаммага ҳам насиб этавермайди. ҳар бир шаҳарда, ҳатто Балтиморда ҳам мухлисларим тўғараги бор. Миллат ўзини ўзи узлуксиз кўкларга кўтариш билан машгул паллада Германия “таълим тизими”га ҳужум уюштирганим мени иззат-ҳурмат қилишларини узул-кесил кафолатлаш йўлида мен қилган жуда муҳим иш бўлди.

Тан олмасдан ўзга иложим йўқ: мендан ҳайиқишлари ҳикматдан холи эмас, чунки бундай муносабат исталган лаҳзада эъзоз-эҳтиромга айланиши ҳеч гап эмас. ҳалигача шахсий душман орттирмаганим билан фахрлансам арзийди.

“Жамият диққат-эътиборини қозониш йўлидаги дастлабки қадам — дуэл”, дейди Стендаль. Буни билмаган ҳолда шундай қилган эканман. <...>

*Мете фон Салис ауф Маршинсга
Зильс-Мария,
1888 йил 7 сентябрь*

<...> Кейинги пайтларда жуда қунт билан ишладим — шу даражада жонбозлик қилдимки, “ёзни беҳуда ўтказганимга оид” олдинги мактубда ёзган фикрларимдан воз кечмоқчиман. Шунчалик серғайрат бўлишим ҳатто ўзимнинг ҳам хаёлимга келмаган... Тўғри, бунинг оқибатида ҳаётимда тартибсизлик юзага келди. “Илҳом париси”нинг даъвати билан кечаси, соат иккилар атрофида бир

¹ «Вегнер билан бўлган ҳодиса»

неча марта уйғониб, пишиб етилган мулоҳазаларимни қоғозга туширдим. Кейин уй соҳиби, жаноб Дуришнинг эшикни эҳтиёткорлик билан очгани эшитилади ва ташқарига чиқади — тоғ кийиги овлаш мақсадида. Эҳтимол, менинг саъй-ҳаракатларим ҳам тоғ кийиги овлашдай иш бўлгандир...

Учинчи сентябрь ажойиб кун бўлди-да! Эрталаб “Барча қадриятларни қайта баҳолаш” асаримга муқаддима ёздим, ҳозиргача бунақа мағрурона муқаддима ёзилмаган. Шундан сўнг кўчага чиқиб, биласанми, нимага кўзим тушди? Энгадинда бундай гўзал кунни кўрмагандим. Бутун борлиқ шабнамга чайиб олингандай, кўл ва осмон ложувард, ҳаво ҳам чиннидай тоза — ақл бовар қилмайди... Табиат гўзаллиги қошида бошқалар ҳам ҳайратга тушди. Этакларигача оппоқ қорга бурканган тоғлар табиат гўзаллигига ўзгача чирой бахш этганди.

<...> 15 сентябрда Туринга йўл оламан. Дунёда ягона ҳурфикрли китоб — “Барча қадриятларни қайта баҳолаш” асаримни нашрга бериш масаласини кейинги йилларда ҳал қиламан. Бунга оид қарор етилиши зарур! Дастлабки китоб, дейлик, “Антихрист” деб номланади.

*Бухвальд, Генрих Кёзелицга
Турин, 1888 йил 27 сентябрь*

<...> Сафар оғир кечди, сабр-тоқатим яна бир марта жиддий синовдан ўтди: фақат ярим кечада Миланга етиб олдим. Комода сув босган жойдан тўсин ташлаб қилинган энсизгина кўприкдан кечаси, машғалалар ёруғида жонимизни ҳовучлаб, минг азоб билан ўтдик! Бундай машаққатли йўлни мендай шабқўр учун атайлаб тайёрлаб қўйишгандай! Ломбардиянинг дим ва бадбўй ҳавоси тамомила ҳолдан тойдирди, аранг Туринга келдим. Йўл давомида тортган азобларим беҳуда кетмади. Олтин куз фасли оғушидаги Турин шаҳри мени бағрини кенг очиб кутиб олди. <...>

*Базель, Франц Овербекга
Турин, 1888 йил 18 октябрь*

Қимматли дўстим,

кеча Сенинг мактубини ушлаган ҳолда Турин атрофларида одатдагидек сайр қилдим. Беғубор октябрь ҳавоси оғушида яйрадим. Деярли По дарёси бўйлаб узанган ажойиб ўрмон сўқмоғида салкам бир соатча сайр қилдим — мазкур ўрмонда ҳали куз нафаси унча сезилмайди. Ҳозир дунёдаги энг олий-жаноб инсонман ҳамда фақат ва фақат ижобий маънода айни куз фаслига хос кайфиятдаман: тўкин ҳосил йиғадиган фурсатим етиб келди. Ҳамма-ҳаммаси осонлик билан қўлга кираяпти... Дастлабки “Барча қадриятларни қайта баҳолаш” асарим нашр қилиш учун тайёр, — бу хушxabарни сенга етказишдан қанчалар мамнун эканимни баён этишга ожизман. Жами тўрт китоб бўлади — ҳаммаси алоҳида-алоҳида чоп этилади. Бу гал, устомон замбаракчи сингари ўз тўпларимни намоёйиш қиламан: менинг замбаракларим зарбаларидан инсоният тарихи тенг иккига бўлиниб кетади, деган хавотирдаман. Олдинги мактубимда тилга олинган асаримни яқинда тугаллайман... “Инсонийлик, ўта инсонийлик”дан сен йўллаган парча айни мавридида келди-да, уни асарим матнига киритдим. Бу асар ошқора уруш очишдан иборат, ҳатто акс-садоси тоғлардан ҳам эшитилади. Унда немисларга қарши ялпи ҳужумга ўтганман: “киноялардан” шикоят қилишингга ҳеч бир ҳожат йўқ. Бу шу даражада масъулиятсиз ирқки, маданиятга қарши оламшумул барча жинойтларни содир этган, тарихнинг барча ҳал қилувчи паллаларида ҳамиша аллақандай бемаъниликлар маҳлиёси бўлган (Англия ва Францияда илмий мушоҳада юритиш услуги минг машаққат билан қўлга киритилган бир паллада — Уйғониш даврида реформацияга зўр берган, Кант фалсафаси билан майдонга чиққан; Европани сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан бир бутун қилиш борада ягона қудратга эга Наполеон пайдо бўлганда “халоскорлик урушлари” байрогини кўтарган), — ҳозир эса, қадриятлар ҳақидаги буюк масалалар биринчи марта кун тартибидан жой олган паллада, мазкур миллатнинг фикри-зикри “рейх” билан

банд, бу партикуляризм ва маданий атомизмни кескинлаштиришдан бўлак ҳеч вақо эмас. Бундай муҳим тарихий фурсат ҳеч қачон бўлмаган, лекин буни ким қадрлайди? Бугун биз шоҳиди бўлиб турган тушунмовчилик жуда-жуда табиий ҳол: шу пайтгача кузатилмаган маънавий эҳтирос юксаклиги ва эркинлиги инсониятнинг олий муаммосига ёпишиб олган ва унинг тақдирига нисбатан ҳукм чиқаришни талаб қилаётган бир пайтда, — айти шундай паллада ялпи пасткашлик ва жоҳиллик яққол намоён бўлиши керак. Менга нисбатан душманлик аломатлари ҳозирча заррача ҳам кўзга ташланмаяпти: хуллас тарафдорлар ҳам, қаршилар ҳам йўқ...

<...> Навбатдаги уч йил мобайнида жуда катта миқдордаги босмаҳона сарф-харажатларини қоплаш учун ҳозир имкон борича тежамкор бўлишим керак... 20 ноябргача шу ерда қолишни мўлжаллаяпман... Кейин Ниццага йўл олмоқчиман. <...>

*Рим, Мальвида фон Мейзенбугга
Тулин, 1888 йил 20 октябрь*

Муҳтарама қадрдоним,

сизни безовта қилаётганим учун маъзур тугасиз, бу энг охиргиси. Аста-секин барча билан муносабатларимга деярли барҳам бердим. Ҳафсадам пир бўлгани бежиз эмас: мени бор ҳолимча эмас, балки ўзгача бир шахс сифатида талқин қилаяптилар. Ниҳоят, навбат Сизга келди. Йиллар мобайнида асарларимни Сизга тақдим этиб келаяпман — ниҳоят сабр косангиз тўлиб, ҳаққоний равишда соддадиллик билан: “Бу асарлардаги ҳар бир калима мени даҳшатга солади” деб ваҳима қилармикансиз деган умиддаман. Шундай қилсангиз, тўғри йўл тутган бўлардингиз. Чунки Сиз “идеалист”лар сирасига кирасиз, мен эса идеализмни ҳис-туйғуларга чирмашиб олган диёнатсизлик, мавжуд воқеликни тан олмасликка интилиш деб биламан; асарларимдаги ҳар бир калимаю ибора идеализмга нафрат билан йўғрилган. Бугун инсоният тарихида мазкур интеллектуал тумонликдан ортиқ инсофсизлик бўлмаган; “идеал олам”ни ўйлаб топишлари натижасида жамики воқеликлар қиммати сариқ чақага ҳам арзимайдиган бўлиб қолди... Менинг вазифам Сиз учун тушунарсизми? “Барча қадриятларни қайта баҳолаш” деганда нимани назарда тутаётганим ҳам мавҳуммих Фазилатли кишиларни Зардўшт нима учун ўта хатарли тоифа ҳисоблайди? У нима учун ахлоқ-обод қоидаларини чиппакка чиқариши керак? Зардўштнинг: “Раҳмдил ва тақводорларни ер билан яксон қилинг!” деган даъватини Сиз унутдингизми?

Менинг “Ало одам” атамамни Сиз яна ўзингизча бузиб талқин қилдингиз, бу “марҳаматингиз” учун Сизни ҳеч қачон кечирмайман. Айни пайтда асарларимнинг ҳар бир жиддий мухлиси билиши керак: мен нафратланмайдиган инсоний тоифа — мозийдаги меҳрибон сиймоларнинг тамомила акси, Исои Масиҳга нисбатан Чезар Борджиага юз бора яқин. Ҳузуримда Микеланджело исмини ва Вагнер сингари тубан кимсанинг исмини оғзингиздан бол томиб тилга олар экансиз, Сизни ҳам, ўзимни ҳам туйғуларимга ҳаққоний баҳо бериш масъулиятидан холи қиламан. Уларнинг ҳар бирига нисбатан бугун ҳаётингиз давомида сохта тушунчаларни шаклантиргансиз. Айни Сизга ишонганлари учун менинг ҳаётимда ҳам талай кўнгилсизликлар рўй бермоқда, — чунки Сизнинг мулоҳазаларингиз ҳеч қандай асосга эга эмас. Ниҳоят, Вагнер қаердаю, Ницше қай маконда эканини ҳам унутиб қўйдингиз!.. Ҳар қандай андишали шахс сифатида бундан ўн йил муқаддам Вагнердан нафрат билан юз ўгирганим боисини Сиз ҳали ҳамон англай олганингиз йўқ. Вагнер мусиқаси ўлати қандай тарқалаётгани, созандаларни қай асно йўлдан оздираётганини барча софдил мусиқашунослар каби кузатишим моҳияти ҳам, таассуфки, Сизга аён эмас. <...> менинг бирорта каломимни, бирон бир қадамимни Сиз ҳеч қачон англамагансиз: қўлимдан нима ҳам келарди, лекин мазкур аҳволга ойдинлик киритиш зарур — “Вагнер ҳодисаси” айни шу нуқтаи назардан менга жуда қўл келди.

Фридрих Нитше.
Венеция, Генрих Кёзелица
Турина, 1888 йил 30 октябрь

Қимматли дўстим,

ҳозиргина кўзуга қарадим — ҳеч қачон шу асно рисоладагидай бўлмаганман. Кайфиятим аъло, қоматим расо — нақд ўн ёш яшаргандайман. Не бахтки, Туринни қароргоҳ сифатида танлаганимдан буён ўзимга муносабатим ижобий томонга кескин ўзгарди: жумладан, қўли гул чевар ҳузурига ташриф буюраман, яъни ҳамма жойда мени мартабали ажнабий сифатида эъзозлашларига алоҳида эътибор бераман. Ишонасанми, бу ишни қойиллатаяпман! <...> Ниццага нисбатан Турин шунчалар хушманзараки, рангпар Ривьера ялангликлари эсимга тушгани сайин у кўнгилсиз жойларда узоқ қолиб кетганим алам қилади... Бу ерда эса табиий баркамоллик ва нурафшон офтоб ром айлайди: заъфарон боғлар зарҳал юритилгандай кўзни қамаштиради, осмон ложувард ва кўмкўк дарё, норасида нафасидай беғубор ҳаво — баайни Клод Лоррен¹ мўйқалами билан яратилган мўъжиза!

Об-ҳаво шу қадар ажойибки, қимматли асар яратиш учун ҳеч қандай монелик йўқдай. Туғилган кунимда навбатдаги янги асар ёза бошладим, ўйлайманки, барчага манзур бўлади, дарвоқе, унинг учун аллақачон салмоқли бўнак олдим. Номланиши “Ессе Номо”, ёки “Ўзликни англаш асрори”. Мазкур асарда шахсиятим ва асарларим ҳақида дадил фикр юритилади; шу асно нафақат омма олдида ўзлимимни намоен қилмоқчиман, ўзлимимни ҳайратланарли шахсий қайта баҳолашдан олдин эркин матбуот тўғрисидаги немисларга хос тасаввур нималарга гирифтор қилиши мумкинлигини синаб кўрмоқчиман. “Қайта баҳолаш”нинг дастлабки китоби қонуний ва асосли равишда зудлик билан мусодара қилинади, деган гумоним бор. “Ессе Номо” воситасида мустаҳкам негиз тайёрламоқчиман, бу оқилона тасаввур доирасида бошқаларга нисбатан мен учун алоҳида имтиёзлар яратилишини таъминлаган бўларди. Дарвоқе, ўзим ҳақимда тасаввур қилиш мумкин бўлган психологик “муғомбирлик” ва хушёрлик билан мулоҳаза юритяпман — одамлар олдида пайғамбарона, даҳшатангез ва ахлоқий кўриқчи мақомига даъво қилиш менга йўл бўлсин. Китоб шу нуқтаи назардан ҳам наф келтириши мумкин: мени айни зиддим билан чалкаштиришга монелик қилса, ажаб эмас. <...>

Элизабет Фёрстерга
Турина, 1888 йил ноябрь ўрталари
(қоралама)

Қимматли синглим!

Мактубингни олдим, бир неча марта ўқигач, Сен билан видолашим зарур деган жиддий хулосага келдим. Тақдирим ҳал бўлган айни паллада Сенинг менга нисбатан айтилган ҳар бир калиманг юз баробар огир таъсир қилади: қандай сиймо ва қандай қисмат соҳиби билан яқин қариндош эканингни Сен заррача ҳам тасаввур қила олмайсан, ҳолбуки, айни менинг тимсолимда минг йиллик жумбоқлар ечим топди, гапнинг индаллосини айтганда, инсоният истиқболи ихтиёримда... Мен яшайтган муҳит тамомила бегона бўлгани боис айнан Сен салкам менга қарама-қарши томон қочишга мажбур эканингни тушунаман, албатта. Фақат битта ҳолат кўнглимга таскин беради: Сен ўз наздинда ҳаётингни тўғри изга солдинг, қисматинг кимлар биландир боғлиқ, Сен кимгадир кўнгил бергансан ва кимдир Сени севади, имкониятларинг ва куч-қувватинг етадиган вазифаларни уддалаш зимманга юклатилган; ниҳоят, бу масалани четлаб ўтмоқчи эмасман, айни зиммангдаги вазифа Сени мендан олисларга улоқтирди, шу боис айни паллада бошимга тушиши эҳтимолдан холи бўлмаган дастлабки кўнгилсизликлар Сенга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмайди. Сенинг манфаатинг йўлида айни шуни хоҳлайман; мен ҳозир эълон қиладиган асарларга дўстона, ҳатто

¹ Клод Лоррен (1600-1682) — француз тасвирий санъат устаси.

айни ҳолатда қалтис қизиқувчанлик билан муносабатда бўлмасликни ва ўқимасликни Сендан ўтинаман. Улар кўнглингни ҳаддан ташқари қолдириши ҳеч гап эмас... Шу нуқтаи назардан Вагнер ҳақидаги асаримни Сенга беҳуда юборганимдан афсусланаман...

Мамнуният билан айта оламанки, кайфиятим аъло, умрим мобайнида бу қадар қатъиятли ва сабр-тоқатли бўлмаганман; қай бир ишга кўл урмай қанча мураккаб бўлмасин, осон ҳал бўлаётир. Зиммамга юкланган вазифа — қисматим амри, менга ато этилган саодатни айни ҳозир теран англаяпман. Мен шундай харсанг-қоялар билан юзма-юз келаяпманки, улар билан олишув исталган ўзга банда учун ҳалокатли бўларди... Илло, мен уддалашим зарур вазифа — ҳар жиҳатдан даҳшатли: мен айрим кимсагагина қарши эмас, балки бутун инсониятга ўта даҳшатли айб тақаяпман: ва қандай ҳукм чиқарилишидан қатъи назар — менинг фойдамгами ёки менга қаршимми, — ҳар иккала ҳолатда ҳам сон-саноқсиз кўнгилсизликлару кулфатлар менинг номим билан боғлиқ бўлади... Шу боис мактубимни шафқатсизлик сифатида эмас, балки олдиндаги кулфатлар миқёсини камайтирадиган чинакам инсонийлик сифатида қабул қилишни Сендан чил дилдан ўтинаман.

*Сенинг оғанг
Дрезден, Фердинанд Авенариусга
Турин, 1888 йил 10 декабрь*

<...> Танқид қилганингиз учун Сиздан чин дилдан мамнунман... ўзингиз билмаган ҳолда кўнгилга хушёқадиган фикрларни билдирибсиз. Зиммамга ҳайратомуз вазифа юкланган — барча қадриятларга қайтадан баҳо беришим керак; баайни башарият қисматини елкамга олганман, ва бу борада масҳарабоз, ҳажвчи ёки, Сиз таърифлагандек “фельетончи”, дарвоқе бу хислатим “Вагнер билан бўлган ҳолат” асаримда намоён бўлган, сифатида ҳам фаолият юрита олсам, булар нақадар салоҳиятли эканимни яна бир бор исботлайди. Ниҳоятда теран ақл айни пайтда маълум маънода юзакироқ бўлиши керак — бу, эътиборингиз учун, камина фалсафасининг қоидаси. <...>

*Байроит, Козима Вагнерга
Турин, 1889 йил 3 январь*

Менинг севиклим, қиролича Ариаднага,

одам эканим хурофотдан бошқа ҳеч вақо эмас. Лекин одамлар орасида бир неча марта яшаганман ва уларнинг қисмати менга аён. Ҳиндлар орасида Будда, Юнонистонда — Дионис бўлганман, Александр ва Цезарь сиймосида ҳам яшаганман, Шекспир устози лорд Бэкон тимсолида ҳам умргузаронлик қилганман. Ниҳоят, Вольтер ва Наполеон, балки Рихард Вагнер ҳам бўлганман... Бу гал Заминни тўйхонадай безатувчи музаффар Дионис сифатида келажакман... Етарли фурсатим бор деб айтолмайман... Шу жойда эканимдан Самовот яйрамқда... Ҳа-я, мени чормихга ҳам тортишган...

Чормихга тортилган.

Ёшларга янги имкониятлар

Бугун умр юрт қайғуси билан яшаган улуг шоиримиз Абдулҳамид Чўлпон «Адабиёт яшаса, миллат яшайди» деганларида халқнинг руҳи, бутун эзгу туйғулари, улуғларга эътиқод, ватанга муҳаббат каби фазилатлари авлодлардан авлодларга адабиёт орқали мерос ўтишини эътироф этган эдилар.

Юртимиз осмонини ҳурлик шабадалари қучганига мана, ўн тўққиз йил бўлибдики, ушбу пурҳикмат сўзлар ҳар куни акс-садо бераётгандек гўё. Мамлакатимиз раҳбарининг адабиёт ва санъат аҳлига мунтазам кўрсатиб келаётган эътиборлари мисолида аждоларимизнинг эзгу анъаналари давом этаётганини кўргандай бўламиз. Айниқса, ёш истеъдод эгаларининг қобилиятини юзага чиқариш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида ижод саройлари, ёшлар марказлари ташкил этилганлиги, нашриётлар ва қатор нуфузли кўрик-танловларнинг эшиклари очиклиги — буларнинг ҳаммаси халқимиз маънавиятини юксалтиришга давлатимиз нечоғли аҳамият бераётганидан далолатдир.

Президентимизнинг «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида «Ижод» фондини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони бадиий адабиётимиз равнақи учун қўйилган яна бир тамал тоши бўлди деб ўйлайман. Мазмун-моҳияти ижодкорларни моддий-маънавий жиҳатдан рағбатлантиришдан иборат мазкур Фармон айнан «Баркамол авлод йили»да рўёбга келгани ҳам бежиз эмасдир балки. Боиси ёш авлоднинг, ҳазрат Навоий лутф этганларидек, «камол касб эт»иши биринчи навбатда маънавият сарчашмаси, қалб тарбиячиси бўлган адабиётга боғлиқлиги назарда тутилгани шак-шубҳасиз.

Айни вақтда биз ёш ижодкорларга яратилаётган имкониятларни катта авлод вакиллари ўз даврларидаги шароит билан чоғиштириб, ҳавас билан гапиришади. Ёш қаламкашнинг китоби нари турсин, шеър, ҳикояси ёки ма-

қоласи газета-журналлар таҳририятида йиллаб навбат кутгани, чиқаятганда эса мафкура кўзойнагини таққан назоратчиларнинг чигиригидан ўтганини эслашади. Бугун эса «Ижод» фонди олдида «Иқтидорли ёш адибларнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан тавсия этиладиган ижод намуналарини, жумладан, биринчи китобларини нашр этиш учун молиявий ёрдам кўрсатиш» вазифаси ҳам қўйилаётгандики, бу адабиёт оstonасида турган ҳар бир ёшга чексиз илҳом бағишлайди, бундай гамхўрликнинг қадрига етишга чорлайди.

Қолаверса, ёшларнинг биринчи китоблари Ёзувчилар уюшмаси томонидан нашрга тавсия этилиши, яъни устозлар назаридан ўтиши ҳам ёш қаламкашларнинг юксак адабий мезонлар ҳақидаги тасаввурларининг шаклланишига сабаб бўлади. Бу эса ўз-ўзидан ҳозир турли нашриётларда пули тўлаб чоп этилаётган илк китобчалар бадиий савиясининг кўтарилишига олиб келади.

Қарордаги «Халқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари тараннум этилган мумтоз ва замонавий адабиётимиз муносиб намуналарининг хорижий тилларга таржима қилинишини ҳамда Интернетда кенг тарғиб этишни молиялаштириш» деган сўзлар замирида эса ёш ижодкорларнинг олам-олам орзулари ўз аксини топган десам муболаға бўлмайди. Ҳозир ёшларимиз «Бизнинг халқимиз талант ва иқтидор жиҳатдан ҳеч кимдан кам эмас» деган руҳда камол топмоқда. Илм-фан, санъат ва спорт соҳаларида халқаро миқёсда эришилаётган ютуқлар туфайли энди дунёда «Ўзбекистон қаер?» деган савол берилмайдиган бўлди. Бундан туядиган фахру гуруримизни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Бугун инсониятнинг тафаккури хазинасига айланиб қолаётган Интернетда ҳам мумтоз ва замонавий адабиётимизнинг бор бўй-басти билан акс этиши халқимиз-

нинг маънавий меросини жаҳонга намойиш қилган бўлар эди. Чунки дунёдаги ҳамма халқлар Интернет орқали ўз адабиётидаги кичик бир фазилат ёки ютуғини баландпарвоз оҳангларида оламга кўз-кўз қилади. Бизнинг неча минг йиллик адабий меросимиз, улуг алломаларимиз, шоиру ёзувчиларимизнинг илмий-фалсафий, бадиий асарлари бундай эътирофга, тарғиб-ташвиққа ўн карра муносибдир. Бундай масъулиятли ва шарафли вазифа бугун хорижий тилларни мукамал эгаллаётган иқтидорли ёшларнинг зиммасида эканлигини ҳам, атоқли шоиримиз Абдулла Орипов таъбири билан айтганда, энди «тоғдай оғир юкни елкага олиб, қушдай енгил бўлиб юриш» лозимлигинида чуқур англаб турибмиз.

Сирасини айтганда, мазкур адабий Жамғарма фаолияти ижодий жараённинг юксалишига сезиларли таъсир ўтказишига ишончимиз комил. Ижо-

дий жараённинг фаоллашуви бугунги кунда нақадар зарурлигини Юртбошимиз: “Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.” дея изоҳлаган эди. Дарҳақиқат оммавий маданият, оммавий адабиёт намуналарининг, турли оқимлар ва “тирикчилик” ақидаларининг маънавий-ахлоқий қўрғонларимизга салб юришига қарши туришда адабиётнинг ўрни беқийёсдир. Қалам аҳлига ўз ижодий бурчини бажариши учун ана шундай ишонч билдирилаётган экан, ҳеч бир юртда бўлмаган имконият ва шароитлар яратилаётган экан, уни оқлаш учун катта адибларимиз сафида биз ёшларнинг ҳам овозимиз бўлиши виждон амримиздир.

*Иброҳим Жўра,
ЎзМУ журналистика факультети,
III босқич талабаси*

“Юртим мадҳи бўлсин сўнги сатрим ҳам”

20-аср ўзбек шеърияти ўз кўлами ва юксак бадиий олами билан минглаб ўқувчилар — шеърият шайдоларини мафтун этиб келмоқда. Қисқа бир муддатда жаҳоний кенгликларга кўтарила олган бу шеърият бешигини дастлаб Ҳамза ва Чўлпонлар тебратган бўлса, 30–70-йиллар орасида Ойбек, Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зулфия, Усмон Носир, Миртемир каби оташин шоирлар унга янада юксак руҳ, бетакрор образларни олиб кирдилар. Уларнинг муборак анъаналарини кейинги истеъдодли шоирлар авлоди муносиб давом этгирмоқда. Катта ва кичик дарёлар қўшилиб, улкан денгизга айлангани каби ана шу бетакрор санъаткорлар яратган нафис ва шиддаткор, жўшқин ижод намуналари 20-аср ўзбек шеъриятининг зарҳал саҳифаларига айланиб қолди.

Бу шеъриятнинг катта карвонида заҳматкаш, ҳалол инсон, оташин шоир Миртемир ижоди ҳам тоғдек юксалиб, ўз салобати, бўй-басти, залвори билан алоҳида ажралиб туради. Туркистон кенгликларидида ўсиб-улғайган, чўл чечаклари, лолақизгалдоқлар чиройини, она халқининг бетакрор, мисли йўқ оҳанглари юрагига жойлаб қалам тебратган бу оташин шоир шеърларини ўқиш ўқувчига чинакам завқ ва катта ҳузур бағишлайди. Бу шеърлар бағридан ўз халқига, юртига, яқин қадрдонларига нисбатан улкан меҳр, ҳамдардлик, ҳамфикрлик, тароват қайноқ нур бўлиб ёғилиб туради. Айни замонда бу шеърларга теран жозоба, ҳарорат бахш этган туйғулар умумбашарий ўйларга, теран мушоҳадаларга боғланиб кетади. Шоир катта меҳр ва хокисорлик билан шундай ёзади:

Армонли йўлчиман,
Армонли куйчиман,
Жаҳонга ёруғлик сўрайман тонгдан...

Жаҳонга ёруғлик — яхшилик сўраётган, илтижо қилаётган шоир нега армонли куйчиман деб безовта бўлади, дил розларини безовталиқ билан изҳор этади? Нега? Шеър ёзилган даврда — 1974 йилда дил дардларини, озодлик, истиқлол, мустақиллик ҳақидаги орзу-армонларини очиқ айтиш мумкин эмас эди. Фикрлар кишанланган, адабиёт асоратга солинган бу йилларда ижтимоий адолат, эркинлик ҳақидаги туйғуларини баралла айта олмаётганидан қаттиқ эзилган, шоир “армонли куйчиман” деб нола қилади, дил дардларини ўқувчи зора англаса деб илтижо қилади. Бу ҳасрат, армонлар шоирнинг бошқа шеърларида ҳам ёрқин бўй кўрсатади:

Келурмикан кўклам янглиғ кутганим,
Умидворман, ишонмай не қиламан?
Қачон келур, қандоқ у кўз тутганим —
Битта ўзим биламан...

Устоз Миртемирнинг “Бетоблигимда” шеъри ҳам мустахлак даврида тутқун, забун умр кечиришга мажбур қилинган, аммо юрагидаги келажакка умид,

ишонч ёлқинлари сўниб кетмаган инсонларнинг дил ноласи, фарёди бўлиб жаранглайди.

Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим.
Мажнунтол тагига ўтказинг мени,
Мен учун йигласин, мен йиглаб бўлдим...

Устоз Миртемир шеърлари ана шундай дардчил, мунис, дилга яқин туйгулар, азалий орзулар, сўнгсиз армонлар битилган қайноқ, самимий мисралар, тиниқ образлардан иборат эди. Улар ноҳақликлардан қийналаётган, шўро давридаги чексиз адолатсизликлардан безиб кетган, илҳоми асоратга солинган эрксиз куйчининг дил нолалари, армонлари, изтироблари эди.

Миртемир домла айни замонда ҳаётсевар, некбин инсон эди. Шоир ярим асрлик ижодий йўли давомида яратилган гўзал, халқчил асарларида халқимизнинг барча умид-орзулари, оташин ўйларини, муҳаббатини, армонларини катта ҳарорат билан куйлади. Бугунги Мустақил Ўзбекистоннинг комил фарзандлари учун бу ҳаётсевар шоирнинг жозибадор шеърлари, “Сурат” достони, “Қорақалпоқ дафтари” туркуми бебаҳо адабий мерос бўлиб қолди. Ҳали кўп насллар устоз Миртемир яратган шеърят жавоҳирларидан баҳраманд бўладилар.

Таржимонлик фаолияти Миртемир ижодининг алоҳида бир қанотини ташкил этади. Унинг маҳорат билан қилган шеърый таржималари бугунги янги ўзбек адабиёти ривожига ниҳоятда катта ўрин тутди. Умуман, ўзбек китобхони Миртемир таржимасида 30-йиллардан бошлаб жаҳон шеърятининг мумтоз намуналарини ўқиб келмоқда. Шоир узоқ йиллар давомида катта заҳмат чекиб Ҳомер, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Ҳенрих Ҳейне, Ҳачатур Абовян, Абай, Махтумқули, Бердақ, Сильва Капутикян ва бошқа ўнлаб мумтоз шоирларнинг асарларини таржима қилди. Булар орасида, айниқса, Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”, (Мақсуд Шайхзода билан ҳамкорликда) “Манас”, “Одиссея” ҳамда Н.А.Некрасовнинг “Россияда ким яхши яшайди?” достони алоҳида ажралиб туради. Миртемирнинг шеърый таржималари улкан ижодий мактабдир деб баҳолаш мумкин. Улардан кўп насллар шеър санъати сирларини ўрганишлари ва юксак маҳорат чўққиларига кўтарилишларига шубҳа йўқ.

Эътиборингизга Миртемир домла ўзбек тилига катта санъаткорлик билан таржима қилган ноёб асарлардан айрим намуналарни ҳавола этамиз.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди*

А.С. ПУШКИН

ДЕНГИЗГА

Алвидо, зўр қудрат – асов галаён!
Яшил тўлқинларнинг сўнг дафъа суриб –
Кўзларим олдида қайнайсан чунон,
Мағрур гўзаллигинг билан барқ уриб.

Ундовинг гавғоли, шовқининг ғамли,
Қулогим соламан сўнг қатла мен ҳам,

Гўёки пичирлар, чорлар аламли,
Хайрлашув пайти яқин дўст, ҳамдам.

Орзули бу кўнглим истаган қирғоқ,
Сенинг соҳилинга кезардим сарсон,
Кезар эдим сокин, туманли, чарчоқ,
Эзгу ниятларим қийнар эди жон!

Нақадар ёқарди: бўғиқ овозинг
Ва теран садоли чақириқларинг,
Кечқурунги сукут ва ўжар нозинг,
Ҳаяжон ғазабинг — бақириқларинг!

Балиқчининг енгил елкан кемаси —
Истасанг кўксингда сақланар омон,
Юзар тўлқинларда, йўқдек ваҳмаси,
Лекин сен бошласанг улкан ғалаён —
Фарқ бўлар кеманинг гала-галаси.

Мангу кетай девдим, бўлмади имкон;
Фамгин, ҳаракатсиз, кўнгилсиз қирғоқ,
Сени шодиёна қутлай олмадим,
Тизма тоғларингдан ҳатлай олмадим,
Шоирона қочмоқ бўлгандим йироқ!

Сен кутдинг, чорладинг... мен кишандайдим,
Руҳим қанотланди беҳуда, бекор.
Қудратли орзуга мафтун бандайдим,
Шу сабаб мен қолдим қирғоқларда зор.

Нимани аяйман! Қайга бу замон —
Мен йўл солар эдим бепарво, беғам?
Битта илинж сенинг гўшангда ҳамон
Кўнглимга ҳайратлар солар дам-бадам...

У битта қоядир, шон сағанаси...
У ерда ухлайди совуқ уйқуда —
Улкан хотиралар ҳаммаси.
Наполеон ҳаёти сўнган ер шу-да!

У ерда азобда бўлди у ҳалок,
Унинг орқасида довул сингари —
Ўзга даҳо учди, дилни айлаб чок,
Ақлимизнинг ўзга бир ҳукмдори.

Кетди, эркинлик-чи, йиғлади йўқлаб,
Қолдирди тожини жаҳонга, эсиз! —
Шовқин сол, пўртана, уни улуғлаб,
У сенинг кўшиқчинг эди-ку, денгиз!

Унда барқ урарди тимсолинг аён,
Руҳан худди сендай яралган эди.
Сендай теран, гамгин, сендай паҳлавон,
Сендай бўйсунмас, зўр инсон эди.

Дунё бўшаб қолди... энди сен мени
Қаён олиб чиқар эдинг, океан?
Инсонлар тақдири ҳар ерда бирдир,
Қайда фароғат бор бўлса, посбон –
Маърифат ё золим у ерда, аён...

Яхши қолгил, денгиз! Унутмайман ҳеч,
Сенинг тантанали бу жамолингни,
Қулоғимда турар, жаранглар ҳар кеч,
Ҳамиша тинглайман галаёнингни.

Ўрмонлар ва жимжит саҳролар томон –
Ёрқин хотиралар ола қетаман.
Қоялар, кўрфазлар, тўлқин ва сурон,
Соя, жилоларинг эсда тутаман.

БОХУС ҚЎШИҒИ

Нимадан тинди, ҳей, шодумон овоз?
Янгра, бохусона¹ қўшиқ, янгроқ соз!
Бор бўлсин сарвиноз қизлар, жононлар!
Бизни назокат-ла севган жувонлар,
Қани, қадаҳларни тўлдира бошланг!
Жаранглаб турсин,
Бода кўпирсин –
Ноёб узукларни тагига ташланг!
Кўтаринг бир йўла, сипқарайлик оқ,
Бор бўлсин музалар, бор бўлсин идрок!
Сен эй, эзгу офтоб, порла ёрқинроқ!
Ёруғ тонг отганда, мана бу чироғ,
Ранги учиб, лип-лип сўнганисимон,
Сохта донишмандлик сўнар беомон –
Порлоқ ақл қуёши олдида албат.
Яша, эй офтоб, йўқолсин зулмат!

* * *

Куйлама ёнимда, о, соҳибжамол,
Грузиянинг гамгин қўшиғин, ҳайҳот,
Қуйласанг ёдимга тушади дарҳол
Йироқ соҳил ва ўзга ҳаёт.

Ҳайҳот, ҳеч шафқат йўқ бу қўшиғингда,
Хотирамга солар олис саҳрони

¹ Б о х у с – май ва хурсандчилик тангриси. (Грек афсонаси).

Ҳам ойдин кечада — ой ёруғида
Йироқдаги қизни — шўрлик сиймони...

Азиз, машъум хаёл чиқар ёдимдан,
Унутилар сени кўрганда дилдор,
Сен қуйлайсан, тагин мен кўз олдимда
Тасаввур этаман ўшани такрор.

Қуйлама ёнимда, о, соҳибжамол,
Грузиянинг ғамгин қўшигин, ҳайҳот,
Қуйласанг ёдимга тушади дарҳол
Йироқ соҳил ва ўзга ҳаёт.

М.Ю. ЛЕРМОНТОВ

1

Сарғая бошлаган дала мавж уриб,
Елда шувлаганда ғуборсиз ўрмон,
Боғда пушти олу айшини суриб,
Яшил барг бағрига бўларкан ниҳон;

2

Хушбўй ва ярқироқ шудринг сочилиб,
Олтин саҳар ёки шом шафағида —
Марварид гуллари оппоқ очилиб,
Ландиш мўралаган бута тағида;

3

Теран жарда ўйнаб салқин, шўх булоқ,
Бетинч, хира тушга фарқ этиб ўйни,
Тинч юрти — ер қаъри ҳақида узоқ
Менга сўйлар экан сирли бир куйни.

4

Ўшанда кўнглимнинг ташвиши тинар,
Манглайдан ажинлар кетар шу замон,
Ҳам ерда бўламан бахтга муяссар,
Тангрини кўраман кўкда бегумон!..

БАРГ

Эман барги узилиб тушди ўз бутоғидан,
Чўлда пирпирай кетди, бўронда титраб дир-дир.
Сўлди совуқ дастидан ҳам гурбат қийноғидан.
Қора денгизга етди сарсон пирпираб ахир.

Қора денгиз бўйида турар навниҳол чинор,
Кўк шохларин эркалаб пичирлар ел ҳар маҳал;

Кўк шохларда тебранар жаннат қушлари қатор,
Денгиз маликасини мақтаб куйлашар газал.

Бош қўйди юксак чинор илдизига беватан,
Ёлвориб сўрар мунгли бошпана озгина вақт.
Ҳам шундай дер чинорга: “Шўрли эман баргиман,
Етилганман эртароқ шафқатсиз юртда, бебахт.

Ўксиз ҳамда мақсадсиз дунё кездим кўп чоғлар,
Сарғайиб, сўлдим ахир, беуйқу ва беором.
Қабул эт, ўз қўйнига олсин зумрад япроқлар,
Ажиб қиссаларим бор, айтган-ла бўлмас тамом”.

– Бошимга ураманми? – дейди навнихол чинор,
Сен – ювиқсиз ва сўлгин, менинг баргим бегубор.
Кўпни кўргансан, аммо эртакларинг на даркор?
Жаннат қушлари сайрар, кўпдан қулоқ беозор.

Йўлдан қолма, йўловчи, сени билмайман асло,
Мени севади қуёш, яшайман у-ла тенгсиз;
Шохларимга кенг кучоқ очиб берган кенг фазо,
Илдизларимни эса ювади салқин денгиз.

Ҳенрих ХЕЙНЕ

* * *

Ўтганимда мен айни саҳар
Кўчанг бўлиб ғамгин, дарбадар:
Суюнардим, дарчанг ёнида –
Турган бўлсанг, қўзим, сен агар.

Шаҳло кўзлар ташлагай назар,
Киприк қоқмай боқарсан, дилбар:
– “Бечора на ахтарар бунда.
Ким экан бу ғариб қаландар?..”

– “Мен бир немис шоири, қўзим,
У ўлкада машҳурман ўзим,
Яхшиларни ёдларкан мени –
Шаксиз эслар қуралай кўзим!

У элларда ғамгин анча бор,
Менга, қўзим, худди шу даркор:
Оғир қайғу тилга олинса,
Иккимизнинг қайғумиз бўлар...

* * *

Бас, эй кўнгил! Сенга не бўлди?
Тақдирингга тан бергил сен ҳам.

Нимаики қиш пайти сўлди,
Олиб қайтар яна соз кўклам.

Йўқолган йўқ, ҳаммаси буткул:
Ажаб создир, гўзалдир олам.
Нимаики истаса кўнгил —
Сайла тугал, сев, йўқ гов бу дам!

* * *

Уюм-уюм ётсин қор, майли
Кутқу солсин бўронлар, майли.
Дарча қоқсин, майли, беқарор!
Бўронлардан ҳайиқсин диллар.
Қор остида гул очар, гуллар —
Ёр тимсоли ва сўлим баҳор!

АБАЙ

* * *

Қозоғим, шўрли юртим, вайрон юртим!
Қоронғуда йўл топмай, ҳайрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой, сарсон юртим!

Қарасам, ажабтовур юзинг сенинг,
Нечун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Ғофил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйқунг бузилар, кундуз — кулгинг,
Дардингга эм бўлади, молинг-мулқинг!
Очқўзсан, таъмакорсан, қурумсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тулқинг...

Бий бўлди қийқим бойлар бош-бошига,
Доғ солди, заҳар солди юрт ошига,
Кўрқаман, асоси йўқ кўр сингари,
Элим унар бузуқлар алдашига!..

Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай, мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузулди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?

Элат билан — элат ёв бойлик учун,
Оға билан — ини ёв сийлик учун,
Қозоғим, ўз-ўзингни ўйламасанг,
Бадбахт кунга қолмасми тақдир бутун?

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқоқ қуллар юртида не бахт чоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга,
Мен излай, мен ахтарай, мен сўроқлай...

Хачатур АБОВЯН

* * *

Қурбонингман, эй суюкли ёр,
Керак бўлса от, бўйнимдан ос.
Бу дунёда чекдим кўп озор,
Ёмонлардан эт мени халос. . .
Баргларини шабнам ювмаса,
Баҳорда гул сўлмасми ночор?
Салқин еллар эсиб турмаса,
Бўғилмасми танҳо зору зор?

Кечалари чеккан фигоним
Тош қалбингни эритмас наҳот?
Ишқ ўтида ёнмоқда жоним,
Сенсиз менга нечун бу ҳаёт?

Қўрқинч эмас менга ер таги,
Айрилиқдан қўрқаман дилдор.
Сенсан ғариб қўнглим истаги,
Сенсиз менга бу кенг олам тор.

Истар эсанг бўлайин қурбон,
Истар эсанг, кел, бўйнимдан ос.
Ишқим ҳақи, раҳм эт, эй жонон,
Таъналардан эт бутун халос. . .

«Робинзон Крузо»нинг илк таржимаси

Машхур англиз ёзувчиси Даниел Дефонинг (1660–1731) «Робинзон Крузо» романи муаллифга фавқуллодда улкан шуҳрат келтирди. Саргузаштнома бу роман қаҳрамони Робинзон Крузо дунё адабиётида ўчмас из қолдирди. Бунга тақлидан Европа адабиётида робизонномалар, яъни шу романга тақлидан ёзилган асарлар майдонга келди. Аллакимлардир тасодифан ёки атайин Робинзон ҳолига тушиб, бир олам саргузаштларни бошидан кечирди. Бироқ бирортаси Робинзон Крузонинг шуҳрати даражасига ета олмади.

Инсон зоти ёлғиз яшай олмайди, гарчанд жаннатмонанд кимсасиз ороларга хўжайин бўлса ҳам, одамзот учун яшаш ниҳоятда зерикарли бўлади. Инсон ижтимоий ҳаётда, инсонлар билан муомала-муносабатда инсондир, деган улғу бир гоёни гоёт бадийий равишда ифодалаган бу роман кўплаб тилларга таржима қилинди.

Жумладан, «Робинзон Крузо» романи ўзбек тилида Йўлдош Шамшаров таржимасида бир неча бор нашр этилди.

Аммо романнинг илк таржимаси XX аср аввалида амалга оширилганидан, эҳтимол, кўпчилик беҳабардир. Аниқроғи, «Робинзон Крузо» 1911 йилида Муҳаммад Фозилбек Отабек ўғли томонидан оригинал сюжети қисқартирилиб, мазмуни ўзбек тилига ўгирилади. Тошкентда Фулом Ҳасан Орифжонов босма хонасида нашр этилади. Китоб муқовасида қуйидаги маълумотлар ёзилган: «Рўбинзўн. Ин китоб ҳикояи ажойибу ғаройиб мусамми ба рўмон. Баихтимоми широкати Мулла Муҳаммад Қосим қори маҳзум ва мулло Султонхон маҳзум. Мутаржим Фозилбек Атобек ўғлилари». (Бу китоб ажойиб ва ғаройиб ҳикоялар романи деб номланган).

Мутаржим асар таржимасига киришиш сабаблари учун ёзган «Муқаддима»да қуйидаги фикрларни баён қилади: «Рўбинзўн деган бир англизнинг бошидан ўткан ғариб ва ажиб бир ҳикоя бўлғони учун энг аввал англитара лисони бирла ёзилиб, баъда жумла фаранг тилларида таржима қилинган бир ибратнома ҳикоя бўлубдур. Яна араб-

ча, туркча, ҳиндча, форсча, татарча қилинган таржималари ҳам бордур. Лекин бизларнинг сартия халқимизнинг забонларида ҳеч вақт таржима бўлмай ва ушбу ибратнома ҳикоядан бебаҳра қолғонлари учун ушбу ибратнома ҳикояи «Рўбинзўн»нинг сартия забониға таржима қилдимки, бизларни сартилар ҳам ўқуб билиб ғафлат уйқусидан кўзлари очилсун деб».

Бундан кўриниб турибдики, мутаржим Фозилбек Отабек ўғлининг қарашлари ўз даври илғор зиёлиларнинг – маърифатсевар жадидларнинг улғу гоёларига ҳамоҳангдир.

Таржимашунослар, хусусан, Ж.Шарипов ўзининг «Ўзбекистон таржима тарихидан» («Фан», 1965) номли китобида бу таржимага муносабат билдириб, таржимон бу таржимага 1908 йилда нашр қилинган 77 бет ҳажмли озарбайжон нухасини асос қилиб олган деган фикрни илғари суради; нухаларни ёнма-ён таққослайди. Фозилбек Отабек ўғли «Муқаддима»да романнинг озарбайжонча таржимаси борлигини эсга олмайди. XX аср аввалида туркий тилларда «Робинзон Крузо»нинг бир нечта таржима нухалари мавжуд эди.

Ҳижрий 1294 йилда (милодий 1877 йил) «Робинзон Крузо»нинг турк тилидаги таржимаси босилади. Ҳажми 171-бет. Бунда икки бетлик «Дебочаи ҳикояи Робинзон»дан кейин асар матни «*Бинг олти юз ўтуз ики сана мелодийасинда Англитарада мутаваллуд ўлуб, ул вақт Инглиз ила Испания байнинда воқе бўлан муҳорабада вафот эдан дўрт қариндошларнинг буюги (Рўбинзўн) ном шахс саргузашти...*» деган жумлалар билан бошланади. Матндаги кичик бўлимларга қавс ичида форсча сарлавлалар (Музокараи Рўбинзўн бомодараш – Робинзоннинг онаси билан баҳси) (5-бет), (Тасоиди-фи Рўбинзўн бишарики хўд – Рўбинзўннинг ўз шериги билан учрашуви) (6-бет), (Азимату Рўбинзўн бисафари дарё дар дафъаи солиса – Робинзоннинг учинчи денгиз сафари) (13-бет) турк тилидаги бу таржима учун роман-

нинг форс тилидаги таржимаси асос бўлган деган тахминни беради.

1909 йилда тўрт қисмдан иборат жами 152 саҳифалик «Робинзон»нинг татар тилидаги таржимаси Қозонда босилиб чиқади. Асар «Рубинзун ҳикояси» шаклида номланган бўлиб, мутаржими – Н.Н. Ношир сифатида «Китобчи Хусаинов ворислари» кўрсатилади. Роман тўрт жуъз ҳолида алоҳида-алоҳида нашр қилинади

1934 йилги Қозонда романнинг яна бир таржимаси босилиб чиқади. Китобнинг аввалги саҳифасида: «Бу китоб инглиз ёзувчиси Дефонинг «Робинзон Крузонинг бошидан кечирганлари» номли романи бўйича Л.Н.Толстой тарафидан қисқартирилиб ишланган», деган изоҳ ёзилади. Демак, романга Л.Толстойнинг назари тушган. Рус болалари учун ўз вақтида махсус соддалаштириб, қисқартириб ишланган ва нашр қилинган. 1909 йилдаги татарча нашрдан фарқли ўлароқ бу таржима 83 бетдан иборат. Таржимони ҳам бошқа – «Ш.М.» имзоси кўйилган. Бошланиши ҳам аввалги татарча нашридан фарқли тарзда: «*Гамбургта бир бай купес яшаган, анинг уч малайи бўлган. Олий малайи гаскари булакка китип, анда хизмат ита башлаган, лекин сўғиш башланип, ани шул сўғишта франсузлар утирганлар. Уртанчи малайи мактабка кирип уқи башлаға, лекин бийк қати аврув сабабле аниси-да узақламай улеп кеткан. Шулай итип, аларнинг тўпчак малайларигина қолгон, – Робинзон исми-ла булган*» сўзлари билан бошланади.

Бундан ташқари романнинг Исмоилбек Гаспринский нашр қилган нусхаси ҳам мавжуд.

Эътибор берилса, таржима нашрларининг ҳажми, ички қурилиши, бошланиши, баъзи маълумотлари ва ҳатто, айрим жой номларига кўра ўзаро фарқ қилади. Аммо улардаги «эркинлик»дан қатъи назар асосий сюжет чизиғида Робинзон Крузонинг бошидан кечирган воқеалар силсиласи ётади.

Фозилбек Отабек ўғли романнинг қайси тилдаги нусхасидан фойдаланганини очиқ ёзган эмас. Фозилбек Отабек ўғли Русияда ўқиган, рус тилини яхши билган. «Муқаддима»да романнинг «барча фаранг тиллари»га ўгирилганини таъкидлайди, лекин русча таржимасини тилга олмайди. Гарчанд юқоридаги таққос ва маълумотлар таянчилган асос нусха борасида аниқ бир ечим-хулосага имкон бермаётган бўлса ҳам, Фозилбек Отабек ўғли юқорида саналган туркий таржималардан (биргина озарбайжончага таянгани тугал ишботини топган эмас), шунингдек, ўз вақтида Л.Толстой нашрга тайёрлаб бос-

тирган рус тилидаги нусхасидан фойдаланган бўлиши ҳам мумкин. Бу тахмин. Кейинги тадқиқотларда бундай ўта мужмал фикр далиллар асосида ё тасдиқланади ё инкор этилади.

Нима бўлганда ҳам, «Робинзон Крузо»нинг таржимаси тарихий манба ва факт. Энди бевосита ана шу 1911 йилги таржиманинг айрим хусусиятлари тўғрисида икки оғиз сўз.

Биринчидан, мутаржим романнинг сюжет чизиғини тўла сақлаган ҳолда асар матнига жуда эркин ёндашади, маъно, мазмун таржимасини XX аср аввалига хос ўзбек адабий тилида беради.

Иккинчидан, таржимада давр адабий тилининг ўзига хос хусусиятлари акс этган. Кўпгина сўзларнинг икки хилда ёзиш ҳолатлари учрайди. Айрим ўринларда тушум келишиги (-ни) ўрнига қаратқич келишиги (-нинг) кўшимчаси қўлланади; жўналиш келишиги «-ға», чиқиш келишик кўшимчаси «-дин» тарзида ёзилади. Баъзи ўринларда бугунги орфография қоидаларидан фарқли ўлароқ «п» ўрнига «ф» товуши ва аксинча («ҳамгаф», «фўртана», «туфроқиға») ёзилади. Таржима матнида тилга хос сингармонизм ҳодисаси мавжуд. Давр адабий тилининг хусусиятларини тасаввур қилиш учун асар табдилида матни ўз ҳолатича сақлашга ҳаракат қилинди.

Учинчидан, энг асосий жиҳатларидан бири шарқ кишиси, мусулмон бир одамнинг нуқтаи назари таржимада аниқ кўзга ташланади. Матннинг аксар ўринларида «Иншааллоҳ», «Худо насиб қилса», «Аллоҳ таолоға шукрлар қилур эрдим», «Худой таборак ва таолоға ҳамди ва сано айтур эрдим», «Қибла тарафиға бордим», «Кеч пешин вақтида» каби таъбирлар ишлатилади.

Тўртинчидан, воқелик баёнида ички динамика учун «ва», «баъда» ёрдамчи сўзлари жуда кўп ишлатилади.

Мазкур таржимага, таржимон хизматиға баҳо лозим бўлса, айтиш мумкинки, XX асрнинг аввалида ўзбек миллатини жаҳон адабиётининг гўзал бир ибратнома асари таржимаси билан таъништирилишининг ўзи улкан хизмат эди. Зеро, романда ота-онани ҳурмат қилиш, уларнинг айтганини албатта бажариш, агар ота-она насиҳатлариға бепарво бўлинса, ҳаётда фожеавий ҳолатларга, ҳалокатга учраш мумкинлиги борасида шарқона одоб-ахлоқ мезонларининг тасвирлари ҳам мавжудки, бу омил мутаржимга илҳом берган бўлса ажаб эмас. Романи таржимон «Рубунзон ҳикояси» деб номлайди.

Роман аввалида, асосий воқеалар бошланишидаги бош қаҳрамоннинг қуйидаги эътирофлари маорифчи,

маърифатчи жадидлар эътиборини тортгани аниқ: «Онам бечора бир бурчакда ўлтуруб отамга қўшулуб баъзи насиҳатларни қилур эрди ва гоҳи қўлини кўзига тутуб бўкуруб йиғлар эрди». «Ва мен бўлсам эрта бирлан туриб чой ичиб, баъда китобларимни кўтариб отам ва онам олдидан мактабга кетур эрдим ва кўчага чиқгонимдин кейин тўғри денгиз лабиға бориб ҳар тарафлардин ва ҳар шаҳарлардин келгон парахўдларни ва ҳар хил узоғ шаҳарлардин олиб келгон молларни кўриб, эртадин то мактабдин озод бўладурган вақтгача мазкур денгизни

лабида ҳар тариқа хаёл ва ҳавасларни қилиб ўлтуруб, баъда озод вақтида китоб қултуғимда отам ва онам олдига салом қилиб кириб келур эрдим». Айнан шу каби қирраларнинг бўртиб тургани, тарбияга урғу берилиши ва инobatга олиниши таржима асарининг фазилатларидан бири саналади.

Дунё адабиётидан хилма-хил ва машхур асарларнинг таржималарини ўқиётган мухтарам «Жаҳон адабиёти» журна-ли мухлисларига «Рўбинзўн ҳикояси»ни эски ўзбек ёзувидан ўз ҳолича тайёрлаб, кичик бир парчани тақдим қилишни лозим кўрдик.

Баҳодир КАРИМ,
филология фанлари доктори

Рўбинзўн

*Ин китоб ҳикояи ажойибу фаройиб мусамми ба
рўмон*

*Баиҳтимоми широкати Мулла Муҳаммад Қосим қори
махзум ва мулло Султонхон махзум*

Мутаржим Муҳаммад Фозилбек Атобек ўғиллари

Рўбинзўн ҳикояси

Рўбинзўн деган бир англис ўз нафсидин ҳикоя қилиб айтадурки, менинг асл ватаним Англитарада бўлуб, ушбу Англитара шаҳри денгиз чегарасида бўлуб, ушбу шаҳримда ўн саккиз ёшимгача турдум. Мазкур Англитара шаҳри андоқ шаҳрдурки, ўзи дарё лабида бўлуб, мазкур дарёларда ниҳоятда ажойиб параходлар бўлуб, ўша параходлар дарёларни ул четидин бул четига барқдек ўтуб турар эрди. Ва мен бўлсам ҳар вақт мазкур дарёларни ичида барқдек юргон параходларни олдига келиб, ушбу параходларга тушуб сайр қилмоқга ниҳоят ҳавасланиб, ҳамма вақт ўйланиб юрур эрдим. Аммо мазкур шаҳрим, яъни туғулгон шаҳримдин жануб ва шарқ тарафларида баъзи ҳайвонлардек пул ва молларни қадрини билмайдурган одамлар бор эмиш ва яна баъзи бир тийин ва ё икки тийинлик нимарсаларга ёки бирор асбоб, чунончи пиёла, эски қошуқ ва ёки эски чойнакларни олуб боруб бир неча олтун ва кумушларга олиштуруб келса бўлур эмиш, деб эшитиб ман ҳам ушбу ишларни қилсам, тез фурсатда бой бўлуб ва катта кувес бўлуб кетур эрдим деб зиёда ҳавасланур эрдим ва яна ушбу сўзларни бирор одамдин эмас, балки бир неча одамдин эшитуб, ушбу ярамас молларни олиб боруб бой бўлуб келмоқликга кўзим етуб, янадин зиёда параход бирлан сайр қилмоқликга ошиқ бўлуб эрдум. Ва яна ушбу хил сафарлар ва саёҳатларга ошиқ бўлгонимдин онам бечора воқиф бўлуб қолуб дарёда сафар қилиб баъзи сарсон бўлгон ва мушкул ишларга қолгон одамлар ва савдогарлардин ҳикоя қилиб мен бечорани ушбу хаёли фосидларни қилмағил деб манъ қилур

эрди. Ва мен булсам ҳеч вақт онамни сузига қулоқ солмасдин ҳамма вақт фикру хаёл бирлан юрур эрдим. Ва яна сўзига қулоқ солмасдин янадин ҳавасим зиёда бўлгонидин онам ҳам воқиф бўлуб хитобан ушбу сўзларни дер эрдиларки, эй ўғлум, сен бизлар биладургон ишлардин ондин бир ҳиссасини ҳам билмассан ва сендек узоқ сафарларни ҳавас қилиб диёри гурбатда мушкул ишларга қолгон, нақадар қазолар тўғри келгонларини кўб кўриб ва ҳам фаҳмлаб билгондурмиз ва сен ҳам ушбу одамлардек заҳматлар тортқунг келгондурму, деб баъзи насиҳатларни қилур эрдилар ва онам бечора бир бурчакда ўлтуруб отамга қўшулуб баъзи насиҳатларни қилур эрди ва гоҳи қўлини кўзига тутуб бўкуруб йиғлар эрди. Ва яна дер эрдиларки ушбу хаёли фосидларни қилмасдан мактабларда ўқуб бир ишни қўлунгга олуб подшоҳликдан кўб-кўб ақчаларни олиб бизлар бирлан роҳатлануб ўлтуруб ва Худойи таоло ва таборакни неъматларига шукр қилурсен деган бир неча сўзларни айтуб сафардин тондурур эрдилар ва яна баъзи диёр гурбатнинг мушкулликларидин насиҳатлар қилиб охири икови бирдан бўкурушуб йиғлар эрдилар. Кўб вақт ушбу тариқа бирлан умр ўтказдим. Баъда менинг сафардин ҳавасим қолмагонидин онам хабардор бўлуб дедики, эй ўғлум, хотиржам бўлуб ушбу хаёли фасодларни ташлагил, мен сени ҳеч бир вақт денгиз саёҳатларига юбормасмен. Ва бунинг учун ақча керак бўлса бермасмен ва ушбу хомхаёллик бирлан юрганинг сенга ҳеч фойда қилмас. Ва сенинг ойлаб юргон ишларинг гайр аз девоналикдин бошқа ҳеч бир нимарса эмасдур. Ва билдимки, сен мактабда ўқумак ва мулло бўлмакдин қочиб ушбу сўзларни дер экансан. Ва яна сени(нг) хаёлингда одам бўлмоқлик йўқ экан ва ҳайвондек бир нимарса бўлуб қолурсан, деб қўлига қамчи ва катта калтақларни олиб қувар эрди. Мен бўлсам отамни(нг) олдига тушуб қочур эрдим. Ушбу ишларни онам бечора заиф бир-бир эшитиб ва фаҳмлаб қўлини кўзига тутуб йиглаб ўлтуртур эрди. Ва яна икки ва ё уч кундин кейин мактабга олиб бориб топшурур эрди. Ва мен бўлсам эрта бирлан туриб чой ичиб баъд аз китобларимни кўтариб отам ва онам олдин мактабга кетур эрдим ва кўчага чиқгонимдин кейин тўғри денгиз лабига бориб, ҳар тарафлардин ва ҳар шаҳарлардин келгон парахўдларни ва ҳар хил узоқ шаҳарлардин олиб келгон молларни кўриб, эртадин то мактабдин озод бўладурган вақтгача мазкур денгизни лабида ҳар тариқа хаёлу ҳавасларни қилиб ўлтуруб, баъда озод вақтида китоб қултуғимда отам ва онам олдига салом қилиб кириб келур эрдим. Ва яна отам йўқ вақтида онамга ёлбориб айтур эрдимки, отамга айткил менга сафар жавобин берсун ва баъзи оладурган нимарсаларимга етадурган пул берсунлар, дер эрдим. Ва онам бечора казо ва казо насиҳатларни қилуб яна йиғлар эрди.

Иттифоқан, бир кун отам менинг ҳануз сафардан ҳавасим қолмаганини фаҳм қилуб дедики, эй ўғлум, сен ҳануз ўшал сафар ҳавасидин қолмагон экансан. Бизлар нечанд насиҳатлар қилдук, асло қулоқингга олмагон экансан. Яна агар бирор мартаба сафар тўғрисидин сўзлар бўлсанг, сени ўғулликдин чиқарурман. Ҳайда, чиқ, деб қамчи бирлан уруб қувлади ва мен бўлсам бўкуруб йиглаб кўчага қочиб чиқиб кетдум. Онам ушбу вақтда йиглаб тургон эрди. Ушал ҳолда кўзидан ёшини оқузиб туриб дедики, сафар ҳавасин кўнглингдан чиқарғил, ушбу ямон ишларга қолмағил, дер эрди. Баъда ота ва онадин рухсат ва ёрдам бўлмас эканин батаҳқиқ билуб ва муродимдан қайтолмасдан юргонимда, иттифоқо, ҳаммактабларимдан, яъни шерикларимдан бири отасини(нг) парахўди Амриқонинг Марокко де-

ган жонибиға борадурғонин хабар берди. Дарҳол ушбу парахўд бирла ота ва онадин берухсат қочуб сафар қилмоқни кўнглумда муқаррар қилиб, мазкур ҳаммақтаб биродаримға арзи ҳолимни бир-бир баён қилдум. Ул биродарим кемага мени солиб юбормоқчи бўлди. Лекин дедики, эрта туруб анинг эртасиға жўнайду. Мен сени кемага отамға айтув бирор хизматчи қаторида қилиб бекира (бепул – *Б.К.*) солив юборай, деди. Ҳамон шошилув икки кўзум кунни юрушида бўлув қачон жўнар вақт келур экан деб умрим кун санаб ўтти. Лекин бисотимда сақлаб юрган беш-тўрт сўм пулум бор эрди. Дарҳол ушбу пулга баъзи майда ифлос (арзимас маъносида – *Б.К.*) нарсаларни олдим. Чунончи эшакмунчоқ, қора мунчоқ, игнадони фаранг (игна солинадиган қути – *Б.К.*) каби нарсалардин олуб бир сандуқға ҳаммасини жойлаб тайёр қилдим. Жанубий шимолий Африқо ёки Амриқоға олуб бориб, ҳовуч-ҳовуч олтуну кумушларға олиштириб келадурган нарсаларим – молларим ушбулар эрди. Лекин ёнимда бирор тийин ҳам қолмагон эрди. Анинг учун кечқурун отам ва онам олдиға ҳеч нима кўрмагон киши бўлув, гафлашиб ўлтурув вақт қаронгуроқ бўлгонда уйимдин чиқиб тўғри сандуқни кўтариб ўшал ҳаммақтаб биродаримни уйиға бордим. Ул биродарим отасидин жавоб олиб қўйгон экан. Дарҳол шошилиб мазкур сандуқни кўтариб, иттик бўлув (тез маъносида – *Б.К.*) парахўдға келдим. Ул ҳолда биродарим мен бирла бирга келгон эрди. Мени қофитан (капитан – *Б.К.*) афандиға, яъни кемачиға тайин қилув, ўзи хайрлашиб қайтув кетти. Ва мен ҳамон кеманинг бир четиға кириб сандуқни бошимға қўюв бекинув ётдим. Баъда тонг отқач, мени қофитан афанди чақирув кўмур ташимоқ хизматиға қўйди. Кейин мендин ҳеч вақт пул сўрамас бўлдилар. Ўшал кун, яъни сана 1650 нчи мелодийда ўзим ўн саккиз ёшимда эрдим. Кемани(нг) занжирини тортдилар ва кемани бўкуртурув туруб бирдан денгиз тарафиға буруб йўл тутдилар ва кема юрган замон мен кемани ичида туруб муфту текин парахўд бирлан ҳар жойиға бориб саёҳатлар қилиб, қоф-қоф тилло ва кумушларни жамъ қилиб келурмен, деб ниҳоят даражада хурсанд бўлув кетур эрдим. Тушув жўнагон парахўдим ушбу парахўд эрди.

Ушбу парахўд бирлан кечгача юриб, баъда кечқурун ярим кеча бўлгонда шамол бўлув, бора-бора шамолни қуввати зиёда бўлиб денгиз пўртана бўлув сувлар қўпурмоқға бошлади. Баъда кемага катта тўлқунлар келув уруб, кема чайқалиб кўб бесаранжом бўлгондин кейин ҳолатдан кетув кемани бир четида ётув қолдим. Денгизда тўлқун тобора зиёда бўлғони учун кўнглум озив бошим оғриб касал бўлув қолдим. Ушбу арода қулоғимға келган овоздан кема раисини шиддатли амр берғонини билув ҳолимиз мушкул ўхшайду, деб сафарға чиқғонимға зиёда пушаймонлар қилдим. Ушбу ҳолда қофитан афанди келиб кема мушкул ишға тушув қолди, сен бу ерда ухлаб ётурмусан, деб кўтумға бирни тефиб олдиға солиб бориб кўмирхонаға тикиб қўйди. Ул ерда ушбу касаллик ҳолимда бир калтак едим деб зиёда пушаймонлар қилиб ва яна шахримда отам ва онам олдида тинч юргоним эсимға тушув ниҳоят даражада хафа бўлув охири бўкурув йигладим. Аммо ҳеч суд (фойда – *Б.К.*) бермади. Лекин икки кеча ва кундуз ушбу тариқада бўлиб кемани баъзи асбоблари сувға тушув кетди. Баъда учинчи кунни бир тарафдин ул дарёни ўн беш чақирим еридин Испаниё чегараси кўрунди. Аммо чегара кўрунуб турса ҳам ёмон тошлик ерлар экан. Кемани таги бир катта тошқа тегув ичиға сув кирмакға бошлади. Ҳамон кемага икки адад қайиқ осив қўйгон эканлар, ул қайиқларни ешиб ичиға ҳаммамиз тушув ҳамон кемадин ўтуз-қирқ

аршин юргон эрдук тўлқун қайиқни бошқа тарафга суруб, кемадин нариги тарафга ўшал кўрунуб тургон чегарани шарқ тарафига боруб қолса ҳам, лекин Испаниё чегараси кўриниб туруб эрди. Аммо қа-йиқ-да одам кўблук қилиб шамолнинг қуввати бирла қайиқ ағдарилуб кетурмукин ва ё сув тушуб кетурмукин хаёли бирла кўрқа-кўрқа мазкур чегарага етушдук. Ул чегарага чиққанда мени ота ва онадин берухсат чиққанганимни кемани раиси фаҳмлаб кўб сиёсатлар қилди. Ва яна дедик, сенинг гуноҳинг ва қусуринг сабабли кема фарқ бўлди. Жумламиз оз қолдук ва кўб одам нобуд бўлди. Оз қолдики, бизлар ҳам фарқ бўлур эрдук. Эмди ўзингни Англитарага борадургон бир кемачига қул қилиб шаҳрингга қайтуб кет, деб қўлига бир парча тошни олиб қувлади. Ушбу Испаниёда молсиз ва бир пулсиз ва яна ҳеч тил билмасимдин эмди нима қилурман, деб бўкуриб йиғладим. Ҳамдлар бўлсун Худоғаки, ушбу Испаниёда бир англизга англиз бўлуб ҳолимни арз қилдим. Ул ҳам иттифоқо кемачи экан, ул ҳам менинг сафарчи эканимни фаҳмлаб кемасига хизматкор қилиб олди. Мундоғ яна сафарга майл қилиб уч кундин жанубий Амриқо қитъасида Брозилиё шаҳрига йўл тутдук. Ушбу кема ичида ўн беш адад хизматчи ва мен бирла ўн олти хизматкор бўлуб ва эллик адад муҳожирлар ҳам бор эрди. Ва яна бир қанча йўлчилар ҳам бор эрди. Ва буларни ашёси ва моллари ҳам кўб эрди. Ушбу Испаниядин жўнағонидин кейин икки ҳафта ниҳоят тинчу осойишталик бирлан сув ва осмондин ғайри ҳеч нимарсани кўрмасдин кетдук. Ушбу икки ҳафта ичинда кемачилардан хийла хабарларни сўраб билгон эрдим. Чунончи денгизларнинг ўртасида катта орол ерлар борлигини ва жанубий Амриқода ёввойи одамлар кўб бўлгонини ва яна Ёвроподин ҳам қанча низомлик моҳир одамлар бор эканини, Амриқо тўғрисидин бир қанча хабарлар сўраб билгон эрдим. Ва яна баҳри муҳитнинг баъзи ерларида катта тўқайлар бўлиб, мазкур тўқайларда ваҳший одамлар бўлуб, мазкур ваҳшийлар одам гўштини ейдур, деган сўзларини эшитиб кўб таажжублар қилиб бораётган эрдум. Бир фирқаси бир фирқаси бирла гавго қилушуб асир ўлгонларини сўйуб кўй гўштидек пишуруб ер эмишлар. Эй бор Худоё, булар қандоғ халқдурлар ва яна ўзлари дину мазҳабсиз ва низомсиз ҳайвондек тоғларда ва тошларда балиғ тутуб еб ёки бир-бирлари гўштларини еб, овқат қилиб юрур эмишлар ва буларни номи ём-ём эмиш, деб Худойи таоло ва таборакга ўзинг буларни ушбу йўлга солиб қўйгондурсан ва яна ўзинг буларга, яъни ём-ёмларга тавфиқ ато қилгайсан, деб ниҳоят даражада таажжуб қилиб борур эрдим. Аммо сафаримизни ўн олтинчи кунни ҳаво мутағаййир бўлуб шамол туруб денгиз оз-оз тўлқун бўлмоқга бошлади.

Бу ерда қирлар ёки тўқайлар ёки катта тошлар борлигини кема хизматчилари билур экан. Бири дарҳол кемани устига чиқиб атрофини қараб турди. Балки бўрон бмлур фикри бирлан ҳар ким ўз ашёларини маҳкам қилиб денгизга тушмасун деб бойлаб кўйдилар. Воқеан кечаси бирдан бўрон бўлуб денгиз тўлқун бўлмоқга бошлади. Борганча денгизни тўлқунни зиёда бўлиб кемани сақламак учун ҳеч бир жой бўлмади. Кўрқиш ва сано бирла тонг откуздук. Лекин бўрон асло тўхтамас эрди. Ул ҳолда кема устида қараб турган хизматкорни тош бор, тош бор деб овози келиб қолди. Ул ҳолда жумламизни ярим жонимиз кетуб, Аллоҳ таолога дуо ва санолар қилмоқга бошладук. Анда кема ниҳоят шиддат бирла келуб тошқа тегуб, кеманинг бир учи тошқа илинуб қолди. Ва бир тарафи сувни ичиға чўкуб кетди. Ҳамон кемага боғлуқ уч адад қайиқни ешиб, жумламиз мазкур қайиқларга тушдук. Аммо нима фойда? Қайиқ бирлан Брозилиёга етуб бўлмайдур. Ул ҳолда қайиқ бирлан юз газ, икки юз газ юргонда та-

моман қайиқ ҳам сувга ботти. Жумламиз сувни қаърига кириб кет-дук. Аммо ҳақ таолонинг инояти бирла оёғим бир тошга ёки бирор нарсага урунди. Урунган замон камоли қувват бирла тефага қараб ирғиб эрдим, сувни устига чиқдим. Дарҳол нафсимни бир тахта борага (бора-парча, тахтанинг бир парчаси маъносида – *Б.К.*) осилиб олдим. Камоли кўрқғонимдин мазкур тахтани шундоғ ушлаб қолдимки, гўёки тахта мени ушлаб қолгон гумон қилдим. Мазкур тахтага ёпушуб тўлқунлар била у ёққа сурулуб бу ёққа сурулуб юруб эрдим, бир яқин ерда катта тош кўрунди. Ҳамон мазкур катта тошга етмоқ учун интилиб, сурулиб ҳамд бўлсун Худойи таоло ва таборак-каки, ўшал тошга келиб осилиб устига чиқиб олдим. Лекин ҳануз тўлқунни суйи куфуруб келиб менинг устумга тушуб турубдур. Лекин саломат бўлгон бўлсам ҳам мазкур тоғни тефасинда камол кўрқғонимдин кўнглум кетуб қолибдур (хушимдан кетдим маъносида – *Б.К.*). Бир замондин кейин кўзимни очиб қарасам, шамол тўхтабдур ва қорним ҳам ниҳояти очибдур. Лекин ҳануз дарёда тўлқунни асари бўлса ҳам ушбу ўзим ўлтурган тошни атрофлари мисол кўлдек тинч бўлубдур. Ҳамон дунёнинг тўрт атрофига қарадим. Ушбу ўзим турган тошдан икки юз қўлоч ерда бир катта тоқайлик оролни чегараси кўрунди. Ҳамон тўнларимни орқамга бойлаб мазкур ердин оҳиста-оҳиста сузуб мазкур тўқайлик ерга чиқдим ва ажабо бу қандоғ ер деб мазкур тўқайнинг атрофларига қарадимки, бош – ҳеч ким йўқдур. Мазкур тўқайда егани таом йўқ ва ичгани сув йўқ фикрида туруб аҳволимга қарасам, устумдаги тўнум ва қўлумдаги олгон ёғочимдин бўлак ҳеч нарса йўқ. Ажабо қандоғ ҳолга қолдим деб фикримда ёки тушумда кўрдиму деб ҳарчанд кўзумни очиб юмадурман. қарасам, тушум эмас. Балки ўнгул экан. Баъда, эй бор Худоё, қандоғ ишларга қолдим деб оз шаҳримни ва ота-онамни ёд айлаб, бўкуруб йиғладим. Ва яна ўзимни бўкуруб йиғлагонимдин ўзум кўрқуб Худой таоло ва таборакдин шикоят қилган бўлмасун деб ва яна қанча одамлар ўлуб танҳо мен ўзум олмай қолганимга шукр қилуб бир оз дилимга таскин бердим. Қоронғу бўлди. Нима қилмоқ керак. Ерда ётсам, балки ёмон ҳайвонлар келиб еб кетурлар деб бир катта шохлик дарахтни устига чиқиб бир катта шохига миниб тонг отқуздим. Баъда мазкур дарахтни устида кўрқувдан ва ҳам очликдан то сахаргача асло кўзимга уйқу келмади. Лекин кўз кўрар кўрмаз бўлуб эрди, дарҳол дарахтдан тушуб ҳеч бўлмаса сув топиб ичай деб қўлумга бир катта калтакни олуб сув истаб дарё лабига келиб кўрдимки, тошқа илашиб гарқ бўлгон кема ҳануз турубдур. Агар мазкур кемага борсам, андин емак ва ичмак учун кўб нарсалар топулушини фаҳмлаб дарҳол ўзумни сувга ташладим. Оҳиста-оҳиста сузуб кемага келдим. Мазкур кемани бир тарафи сувга ботуб ва бир тарафи тошқа илинуб турубдур. Лекин хавф қиладургон жойи йўқ. Чунки бир тарафи тошга ниҳоят даражада санчилиб қолгон эрди. Филҳол бир иф (ип- *Б.К.*) учини кўриб анга чирмашиб чиқдим. Баъда ушбу кемани ичига киргондин кейин кўрдимки, менга ўхшагон оч ва ўзи танҳо қолгон бир адад кўффақ итдан бўлак ҳеч бани жон йўқ эрди. Ул ит бечора мени кўргондин кейин ниҳоят хурсанд бўлди. Фаҳмладим. Чунки куйруқларини қимирлатиб ва оғизларини очиб ниҳоятда менга мутеъ бўлуб кўрунди. Баъда мазкур итни олдидин ўтуб ошхонага кирдим. Худога шукрки, ўшал ошхонада бир қазонда пишируб қўй(ил)гон гўшт бор экан. Мазкур гўштдин еб ва тўйуб, баъда ялғуз қолмиш итга ҳам бердим. Баъда сувхонасига кируб сувдин ичиб, Худога шукрлар қилиб филжумла жонландим. Баъда кеманинг сув устида турган жойларидаги уйларни

тамоман айланиб томоша қилдимки, танҳоликда менга даркор бўладурган нарсалар кўб экан. Аларни тамоман тўпладим. Аммо бу нарсаларни қуруққа олиб чиқмоқ учун қайиқ йўқлиги учун баъзи кемани ичида бўлгон тахталардин сол ясамакга ҳаракат қилдим. Ва яна баъзи ёғоч етмай қолгон жойларига кемадин ёриб олуб, солни тайёр қилдим. Баъда солга энг аввал даркор бўладурган нарсаларни солдим. Чунончи қоғоз, қалам, сиёҳ-битмоқ учун ва киймоқ учунким кийимлар ва яна тўрт милтуқ уч адад тўфангча, икки адад қилич ва бирор қоф ун, биринч, туз ва яна итни олиб солга солиб, оҳиста оқизиб оқизиб, Аллоҳ таоло бу нимарсаларни менинг учун ҳифз этғониға зиёда хурсанд бўлуб ва ҳамдлар айтиб, заҳматларга қарамасдан кечқурун мазкур солни тўқайға олиб келдим. Дарҳол ичидаги нарсаларни ҳамон чиқариб бир муносиб ерга тўфладум. Аммо шул кечани ҳам яна дарахт устида отказдум. Лекин бутоқларига тахта қўйиб эрдим. Йиқилмоқдин эмин бўлуб хийла ухладим. Эрта билан яна қарасам, кема турубдур. Аммо бир-икки кундин кейин томом ботуб кетмоқини муқаррар билуб, дарҳол вақтни ганимат билиб, солни олиб кема тарафиға равона бўлдум. Аммо келмасам ичида кўб нимарса тамом ботуб кетар эрди. Лекин на машаққатлар бирлан кемаға ёнуб (яқинлашиб – *Б.К.*) келдим. Баъда кемаға ортулуб чиқиб ичидаги баъзи денгиз учун даркор бўладурган нарсаларни тўпладум, чунончи дурбин, сумка шафқа, болта, фичоқ, теша, икки адад катта сандуқда оқларни олиб мазкур солға солуб, баъда яна кемаға чиқиб, пул хазинасига кирдим. Аммо пул хазинаси кемани суйини тefасида эрди. Ул хазина уч адад катта сандуқ кўрдум. Мазкур сандуқлар ниҳоят даражада такаллуф (безатилган маъносида – *Б.К.*) қилингон эрди ва озини занжирлар бирлан маҳкам қилгон экан. Мазкур сандуқларни оғзини зўр бирла очдим. Мазкур сандуқ ичида толдурган олтун ва қумуш ақчалар экан. Мазкурнинг ҳисса-ҳисса қилиб, мазкур солға олиб ташладим. Баъда бир икки қоф шакар, қанд ва беш-торт қадоқ чой топладим. Уларни ҳам сол бирла бурунги кундек саломат четга чиқардим. Емоқ учун ва киймоқ учун ва озимни муҳофаза қилмак учун милтиқ ва болта ва ханжар каби нимарсалар менинг учун бўлғониға ниҳоят даражада хурсанд бўлдум. Аммо на фойда? Ҳар дам отам ва онам ёдимға тушуб бўкуруб-бўкуруб йиғлар эрдим. Ва яна баъзи афсона сўзларни озимға ўзим сўзлаб қулур эрдим. Худоға шукрки, он кун ҳам мазкур дарахт устиға чиқиб роҳатландим. Лекин ашё кўб бўлғони бирла ялғуз бўлғоним ва тўқайда бўлғоним ва балки маҳшарғача одам ўғлини кўролмаслиғимни фикр қилиб йиғлар эрдим. Ота ва она йўқ, ёр-дўст йўқ. Ашённи нима қилурмен. Яна бошимға нималар келмоқи ва мундоғ хилват тўқайларда одамхўр ём-ёмлар бўлса, ажаб эмас деб ниҳоятда кўрқтим. Ҳар ҳолда ўзумни Худоға амонат қилиб уйқуға бордим. Баъда кечаси ярим кеча вақтида якбора шамол бўлуб, ҳаволар гулдурлаб ниҳояти қатиг ямғурлар ёғди. Устумға ёпмоқ учун ҳеч нимарса йўқ эрди. Дарҳол либосларимни ешиб, яланғоч бўлуб ўлтурдим. Баъда денгизда янадин тўлқунлар бўлуб ниҳояти қаттиг ҳодисалар бўлди. Баъда саҳар вақтида тинчлик бўлди. Кўз кўрар кўрмаз дарахтдан тушуб, денгизға қарасам кема кўрунмайдур. Билдимки, бу кеча тамоман фарчаланиб ботуб кетубдур. Ул кема менга бир йўлдошдек бўлуб турур эрди. Яна ялғуз қолдум, деб ўкраб-ўкраб йиғладим.

“Олтин ёруғ” шуълалари

Хар бир маданиятли халқ ўзининг ўтмишини, тарихини чуқур билиши, унинг билан гурурлана оладиган даражада теран маълумотларга эга бўлиши оддий ҳақиқат. Президент Ислом Каримов айтганларидек, тарихий ўтмишсиз келажак йўқ. Келажакимиз нурафшон бўлмоғи учун тарихимизни жуда яхши билишимиз керак.

Ўзим юртимизнинг ҳар бир фуқароси қатори тарихимизни яхши кўраман, бир адиб сифатида унинг узоқ-узоқ қатларигача ўқиб-ўрганишни истайман. Шу сабабдан, ҳозирги замон тарих фанида юз бераётган ягиликларни доим кузатиб бораман. Тарихимиз адабиётимиз учун битмас-туганмас манба, хазина вазифасини ўтайди.

Тарихимизни кенгроқ тушунишда қадимшунос олимларимиз (кенг маънода, умуман, кўҳна тарихимизнинг барча соҳалари билан шуғулланувчи илм аҳли)нинг изланишлари диққатга сазовордир. Улар тарихимиз ҳақида, кимлардир томонидан айтилган (баъзан исботсиз) фикрларга янгича кўз билан қарашга интилишмоқда, маълум маънода қотиб қолган тушунчаларни жойидан силжитишга, янги кашфиётларни илмий муомалага киритишга ҳаракат қилишмоқда. Бу жуда қувонарли ҳол. “Иссиқ ёзуви”, Кува битиглари, туркий қавмлар тамгалари, кейинги пайтларда мамлакатимиздан топилган кўҳна туркий ёзувлар... ”Туркий-рун ёзувининг пайдо бўлишидаги “оромийча-сўғдча” назарияни тамомила қайта кўриб чиқиш пайти етди”¹, деб тўғри ҳисоблайдилар туркийшунос-тадқиқотчи Н.Раҳмон ва Б.Матбобоевлар. “Бугун ёдномаси жуда муҳим тарихий манбадир”², – дейди сўғдшунос М.Исҳоқов. Айрим ҳолларда аввал ўқилган ҳужжатларга такрор мурожаат қилиниб, қайта ўрганиш эҳтиёжи туғилмоқда. Масалан, Муғ тоғидан топилган А-14 рақамли ҳужжат³ ҳақида шундай дейиш мумкин. Ш.С.Камолидиннинг рус тилида ёзилган “Ўрта Осиёнинг қадимги турк топонимикаси”(2006) китоби фактик материалларга бойлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради.

Рост, умуман тарихимизда қайта кўриладиган муаммолар кўп, уларни ҳал қилишга ўзимиз киришмасак, биров келиб ёрдам бермайди.

Яқин-яқингача, туркий оламнинг ўзига хос, такрорланмас, ноёб маданий обидалари биз учун қўл етмасдай бўлиб туюлар эди. Бугунги кунга келиб, ўзбек олимларининг меҳнатлари эвазига улар халқимизнинг мулкига айлантирилмоқда, туркий маданий ёдгорликларга, биринчи навбатда, ўзбек халқи асосий меросхўр эканига исботу далиллар келтирилмоқда. Бунинг бари адабиётимиз, тилимизнинг илдизи мустаҳкам, бой ва қадимий эканини тасдиқламоқда.

Адабиётимизнинг уфқини кенгайтириш йўлида катта хизмат қилаётган, кўҳна китобларни тадқиқ этиш, қадимги адабий тарихимизни ўрганишда жонбозлик кўрсатаётган изланувчан ва билимдон олимларимиздан бири филология фанлари доктори, профессор Насимхон Раҳмондир. Олимнинг тарихдаги кам ўрганилган давр ҳақида “Турк хоқонлиги”(1993), монийлик ва буддавийлик оқимидаги туркий адабий ёдгорликлар таҳлил этилган “Рухиятдаги нур муроиди”(2002) китоблари ўқувчилар томонидан илиқ кутиб олинган эди.

Насимхон Раҳмон жаҳон фанида қабул қилинган, бир қараганда, баҳс талаб қилмайдиган бўлиб қолган фикрлар ҳақида ҳам ўз фикрига эга олимдир. Чунончи, саклар ёки юнон тарихчиси Ҳеродот Осиё скифлари деб атаган

¹ Н. Раҳмон ва Б. Матбобоев “Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари”. Т., 2006. 22-бет.

² “Мангу битиглар”. Т., 2009. 14-бет.

³ Ўша китоб. 28-бет

аҳоли қайси тилда гаплашгани кўпдан мунозараларга сабаб бўлиб келади. Бир гуруҳ олимлар скифлар ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб, деб ҳисоблайдилар, далил сифатида қадимги манбаларда учрайдиган скиф ва сарматлардаги атоқли отларнинг лингвистик таҳлилини рўқач қиладилар. “Тарихий шахслар исмининг юнон, мифларда учрайдиган исмлар асослидир. Чунки тарихий шахслар исмининг юнон, рим ёки эроний тиллардаги турлича талаффузи тадқиқотчини чалғитиши мумкин”¹, деб ёзадилар Н.Раҳмон, Б.Матбобоевлар. Ҳа, тарихий исмлар, атамалар ўзгариб кетиши мумкин, аммо афсона-мифлардаги исмлар ўзгармайди. Ҳеродот ҳам ўз асарида скифлар афсоналаридан олинган *Таргитой*, *Липоксой*, *Қулоқсой* сингари исмларни санаб ўтганди. Уларнинг туркий халқларга тегишли эканлиги эса шундоққина кўриниб турибди.

Изланувчан олимнинг Ҳ.Болтабоев билан тузган “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари” 1-жилди (масъул муҳаррирлар профессорлар Бегали Қосимов, Саидбек Ҳасановлар) қамровнинг кенглиги, сермазмунлиги билан диққатни ўзига тортади. Мажмуа тузувчилари “ўзбек адабиётининг (умуман, қадимги туркий адабиётнинг) илк даври тўғрисида сўз кетганда, милоднинг У асридан бошлаб адабиётда алоҳида бурилиш юз берганини, хусусан, диний оқимлар (балки, реал ҳаёт, воқеликнинг ўзи – *М.А.*) адабий жанрларни юзага келтирганини кузатиш мумкин. Шунинг учун ўзбек ёзма адабиётини эндиликда Х асрдан – “Қутадғу билиг”дан бошлаб эмас, балки милоднинг бошларидан ўрганиш тақозо этиши” ҳақида фикрни² олға сурганлари мутлақо янгича қарашлар маҳсулидир. Антология мундарижасига киритилган исломгача бўлган туркий адабиёт, қадимги миф ва афсоналар, “Авесто”, “Хуастуанифт” ёдгорликлари, “Олтун ёруғ”, “Ўғузнома” дostonлари, Ўрхун-Енисей ёдгорликлари, “Ирқ битиги” ва исломдан кейинги ўзбек адабиётининг ранг-баранг намуналари адабиётимизнинг илдизлари нақадар теран ва бой эканини намоиш этган. Ҳали кенг ўқувчилар оmmasига маълум бўлмаган Маҳмуд ибн Али ас-Саройи қаламига мансуб “Наҳж ул-фародис” асарининг берилиши мажмуа қимматини яна ҳам оширган.

Яқинда Насимхон Раҳмон милоднинг I асрида яратилган деб ҳисобланадиган “Олтун ёруғ” 1-китобини³ қадимги туркий тилдан ўзбекчага табдил қилиб нашрдан чиқарди. Асар биринчи марта машҳур туркшунос олим С.Е.Малов томонидан 1910 йилда Хитойнинг Гансу вилоятидаги Виншгу қишлоғида буддавийлар кутубхонасидан топилган экан.

Санскритда “Суварнапрабхаса” деб номланадиган, ундан хитойчага таржима қилинган “Олтун ёруғ” дostonини X асрда Бешбалиқ шаҳри Шарқий Туркистонда яшаган Сенги Сели Тудунг номли одам хитой тилидан қадимги туркий тилга ўтирган. “Олтун ёруғ”нинг таржимони “*Сенги Сели Тудунгнинг* лугавий маъноси ҳақида туркологлар шундай фикрга келганлар: *Сенги* – туркийча исм; *Сели* – санскритча бўлиб, “устоз, мураббий” маъносини билдиради; *Тудунг* унвони буддавийликда энг юқори мавқедан бирини кўрсатади.”⁴

Шу ерда адабиётнинг оёққа туришида жаҳон тажрибасида таржима қанчалар катта аҳамиятга эга эканлиги ҳақида айрим мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчиман. “Римликлар – деб ёзади таниқли поляк ёзувчиси Ян Парандовский ўзининг “Сўз алкимёси” асарида, подшолар даврини бошдан кечирдилар, этруссларни бўйсундирдилар, республика барпо этдилар, бутун Италияни фатҳ айлаб қудратли давлат туздилар ва шундан кейингина лотинлашган бир грек (лотинчага) таржима қилган “Одиссея”га – ўзларининг биринчи китобларига эга бўлдилар. Бизнинг адабиётимиз ҳам (поляк адабиёти – *М.А.*) таржима қаноти остида вояга етди.”⁵ Ян Парандовский ёзишича, поляк адабиётда фақат бир таржимон Яшовицлик Анджейнинг номи маълум – у XV аср ўрталарида малика Зофья учун «Таврот»ни (1455 й.) таржима қилган эди.

¹ “Ўзбекистоннинг кўҳна турк-рун ёзувлар”и. Т., 2006. 41-бет.

² “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари”. Т., 2003. 1-жилд, 5-бет

³ “*Олтун ёруғ*”, 1-китоб. Т., “Фан” нашриёти, 2009.

⁴ Шу асар. (Туркий тилда тудун шаҳзода маъносига ҳам ишлатилади – *тахр.*) 16-бет..

⁵ Я н П а р а н д о в с к и й. “Алхимия слова”. М., 1982. Стр. 147.

Демак, илк адабиётлар таржималар орқали яралган ва бойиган. “Олтин ёруғ” таржимаси ҳам адабиётимизни бойитган кўҳна асарлардан ҳисобланади.

Маълумки, эзулик тушунчаси азал-азалдан инсониятнинг улуг ақидаларидан биридир. Шу сабабдан, эзуликни инсоният ноёб хазина каби асраб-авайлаб келади, ҳаётнинг асосий мазмуни деб билади. Зотан, Алишер Навоий асарларида коинотнинг тожи деб таърифланадиган инсон табиат, дунё, жамиятни соғломлаштиришда ўзини бурчли деб ҳисоблайди. Бу нарса инсон олдиға *ёвузликка юз бурмаслик*, фақат *яхшилик қилиш*, *ақлни поклашни* шарт қилиб қўяди... Жамиятнинг ҳамма – маънавий, руҳий, иқтисодий, сиёсий томонларига кириб борган бу уч амал жараёнларини кенг оммаға етказиш, ёйиш учун ёзма адабиёт вужудға келди, дейишға журъат этамиз. Табиийки, бу ҳаётий тамойиллар адабиётнинг халқ оғзаки ижодидан бошлаб илк намуналаридаёқ ўз ифодасини топа бошлади.

Қадимги туркий қавмларнинг ёзуви, ёзма адабиёти тўғрисида сўз кетганда, Ўрта Осиёнинг ёзув маданияти деганда, Европа олимлари фақат милодий VI асрдан кейинги туркий ёзувларни назарда тутадилар. Аммо энди вазият ҳақли равишда бошқача тус олмақда. Ўтган аср охири ва асримиз бошларида айнан Ўзбекистон ҳудудида бир қатор нодир туркий-рун ёзуви намуналари топилдики, бу қарашларға кескин ўзгартиришлар киритишни тақозо этмоқда.

Туркий қавмларнинг ёзма адабиёти – ёзув пайдо бўлган даврдан бошлангани табиий. Шу нуқтаи назардан ёндашилса, ота-боболаримиз яратган ёзма адабиёт милоддан аввалги асрларға бориб тақалади. Бугун VII-VIII асрларда қадимги туркий заминда ҳукмдорлик қилган Моюн чур, Элетмиш билға хоқон ёдгорликларида: “Минг йиллик, туман кунлик ёзувимни, битигтошимни ўрнатдим”, деб тошларға ўйдириб ёзганлари ҳақиқатлигини жаҳон билади. Табиатан доимо ривожланишда бўладиган ёзма адабиёт халқнинг бадиий тафаккур имкониятларини, у илгари сурган ҳаётбахш ақидаларни, теран гоёларни яққол кўрсатиб берадиган, юзаға чиқарадиган асосий майдондир. Далил сифатида VII асрдан кейин пайдо бўлган эски туркий-уйғур ёзувидаги қатор асарларни, жумладан, “Қалиянамқара ва Папамқара”, “Олтун ёруғ”, “Майтри смит”ни келтириш кифоя.

Озгина чекиниш: Маҳмуд Кошғарийнинг машҳур “Девону луғотит-турк” нодир ёдгорлиги 1069 йилда яратилган, уни ёзиш учун улуг алломанинг жуда кўп турк ўлкаларини кезиб чиққани маълум. Модомики, бир тил ҳақида дунёвий андазаларға жавоб бера оладиган қомусий асар яратилган экан, демак бунға асос бўладиган замин бор, ўзининг бойлиги билан жавоб бера оладиган тил макони мавжуд, ёзма адабиёти реал ҳодисаға айланган... Бошқача айтганда, бундай китоб ёзмоқ учун унға асос бўлган тил кўп минг йиллик тадрижий даврлардан ўтиши, ўзгарувчан тарихий жараёнларни бошдан кечириши, “минг йиллик, туман кунлик ёзув”ға эға бўлиши шарт. Тилнинг ривожланишида эса ёзувнинг аҳамияти беқийёс.

“Олтун ёруғ”ға қайтайлик. Бу ҳақда ҳали теран тадқиқотлар яратилишиға шубҳа йўқ. Н.Раҳмон дostonға сўз боши ўрнида берилган “Комиллик манзилиға йўл” мақоласида “Олтун ёруғ”нинг яратилишида туркий қавмлар ҳам иштирок этган, деган фикрни ўртаға ташлайди ва бунға далил сифатида Ўрта Осиёнинг қадимий мифологияси ҳамда афсоналаридаги қаҳрамонлар исмининг мазкур ёдгорликда учрашини келтириб ўтади. Масалан, дostonнинг биринчи китобида турк-мўғул мифологиясида кенг тарқалган Эрлик хон (Эркил деб ҳам айтилади) тимсоли таърифланган. Олимнинг бу мулоҳазаларида чуқур мантиқ борлиги кишида шубҳа тўғдирмайди..

Асарнинг ҳам руҳан, ҳам тил, ҳам адабий жиҳатдан ўзбек халқи адабий ёдгорликларига, хусусан, “Қутадғу билиг”ға яқинлиги гоёй ҳайратланарли. Шу ўринда бир гапни айтиб ўтишни истардим. Ҳали жамоатчиликкағина эмас, балки илм аҳлиға ҳам яхши маълум бўлмаган асар ҳақида сўз юритиш, у юзасидан жиддий гап айтиш, бир томондан, оsonдай туюлади, иккинчи томондан эса, бу ўта маъсулйатли иш. Олимнинг фикриға кўпчилик ишонади, бу ишончни оқлаш учун эҳтирослар эмас, далиллар муҳим рол ўйнаши лозим, токи китобхон ҳавоий гапларға ўрганиб қолмасин. Бу китоб юзасидан айтмоқчи бўлган гапим шуки, қадимги туркий тилдаги катта ҳажмли асарни ҳозирги ўзбекчаға ағдариш олимдан, чуқур билим билан бирға, сабр-тоқатни ҳам талаб

қилади. Н. Раҳмон бир неча йиллардан буён “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида “Олтин ёруғ”ни ҳозирги ўзбекчага табдил қилиб чоп этириб келар эди. Китоб ҳолида эса Н.Раҳмон журнал вариантыни қайта ишлабди, “Олтин ёруғ”ни ўзбек халқининг мулкига айлантирибди, дейишга тўла асос бор.

“Олтин ёруғ” баҳонасида Н.Раҳмон халқимизнинг қадим-қадим маънавиятига дахлдор муҳим гапларни айтишга уринган, далиллар топган. Далиллардан бири ва муҳими – “Авесто” ва “Олтин ёруғ” ўртасидаги муносабат, алоқадорликнинг илдизлари тўғрисида. Н.Раҳмон “Олтин ёруғ”ни ўрганар экан, унинг аслияти пайдо бўлишига милoddан олдинги II минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёдан, хусусан, бугунги Ўзбекистон худудидан Ҳиндистонга кўчиб борган арийлар таъсир кўрсатганини, “Авесто”нинг тузилиши билан “Олтин ёруғ” ўртасида уйғунлик борлигини далиллашга ҳаракат қилган. Ҳақиқатан, “Олтин ёруғ”даги қаҳрамонлар билан “Авесто” қаҳрамонларининг бирлиги шундан далolat беради. Хўрмузд, Азруа (Зерван) каби яздонларнинг “Олтин ёруғ”даги фаолияти “Авесто”даги Хўрмуздни эслатади. Албатта, бу кузатишлар келгусида давом этиши керак. Ана шунда Турон халқининг бадиий тафаккур имкониятлари нақадар кенг бўлгани, айна пайтда жаҳон адабиётига таъсир кўрсатиш қудратига эга экани китобхонларга тўлароқ етиб боради.

Матн тайёрлаш ўта машаққатли меҳнат эканлиги маълум. Бунда сўзларгина эмас, ҳарфлар қиёсланади, бу эса олимдан билим билан бирга сабр, чидам талаб этади. Қадимги туркийча асл матндаги мазмун-моҳиятни бугунги китобхонга етказиш учун асарда олга сурилган ақидалар, гоёларнинг мағзини чақишдан ташқари, “Авесто”, “Ригведа” ва бошқа санскритча манбалардан ҳам хабардор бўлиш лозим. Қадимги асл матнни бирон тилга ағдариш, таржима қилиш учун олим алоҳида тайёргарликка эга бўлиши зарур. Ҳатто В.В. Радловдай туркологиянинг энг катта билимдони, жаҳоншумул олим ҳам бу асарни мураккаблигидан немисчага таржима қилишда кўп хатоларга йўл қўйган ва кўнгли тўлмай таржимасини чоп этиришдан воз кечган экан.

Қадимги туркийча матнни айнан ағдариш ёки сўзма-сўз таржима қилиш билан натижага эришиб бўлмайди. Матн тайёрлаш учун ўша давр тилини, маданиятини, дини ва бошқа кўп жиҳатларини, айниқса, замон кишилари руҳиятини яхши билиш тақозо этилади. Матн мазмунини бугунги китобхонга тўлароқ етиб бориши, тушунарли бўлиши учун мазмунига қараб сўзлар, жумалалар табдилда Н.Раҳмон томонидан тўлдирилган. Табдилни кўздан кечириб, Н.Раҳмоннинг нашрни синчиклаб тайёрлаганини кузатамиз. Бу ерда олимимиз шу соҳада етук мутахассис эканлигини намойиш эта олган.

Насимхон Раҳмоннинг гувоҳлик беришича, “Олтин ёруғ” ханзу, уйғур, мўғул, тибет, манчур тилларига таржима қилинган. Матн Туркияда 1994 йили чоп этилган, аммо мураккаблиги сабаб ҳозирги турк тилига табдил қилинмаган. Хитойда ҳозирги уйғур тилига 1986 йили табдил қилинган, аммо асл матндан узоқлашиб кетган ўринлари кўп.

“Олтин ёруғ”нинг нашри муносабати билан бир масалани ўртага ташламоқчи эдик. Тасаввуф бўйича жаҳон шарқшунослари кўп ишларни амалга оширганлар. Айниқса, Олмония, Туркия, Россия, Ўзбекистон ва бошқа мамлакатлар олимларининг бу соҳадаги меҳнатларини алоҳида таъкидлаш даркор. Бир пайтлар академик Воҳид Зоҳидов тасаввуфнинг пайдо бўлишида буддавийликнинг таъсири ҳақида сўз юритган эди. Ҳали бу масалада кўп гаплар айтилар, айниқса тасаввуфшунослар “Олтин ёруғ”даги ақидаларга ўз муносабатини билдирадилар, деб ўйлаймиз. Фикримизча, “Олтин ёруғ” гоёлари билан тасаввуф оқими ўртасида бир-бирига яқинлик борлигини эътироф этган ҳолда уларни боғлаб турган эзгулик жараёнларини, тушунчаларини ўрганиш ажойиб самаралар беради. Умуман, қайси тилда бўлмасин, қайси тупроқда, диний заминда яратилмасин, ҳар бир чинакам асар ҳақиқий инсоний туйғуларни, эзгуликни тарғиб этади, охир-оқибатда жаҳон адабиёти хазинасини бойитади. Масалан, “Авесто”, “Илиада”, “Рамаяна”, “Минг бир кеча” ва ҳоказо асарларни айтиб ўтиш мумкин.

“Олтин ёруғ” билан танишар экан, ўтмиш бизнинг фақат фахрланадиган меросимизгина эмас, балки бугун ҳам хизмат қилишга қодир омил эканига амин бўлади киши. Нафақат “Олтин ёруғ”, балки барча нодир ёдгорликларимизнинг мустақиллигимизга хизмат қилади, деб ўйлашимиз лозим.

Ян Парандовский юқорида айтилган “Сўз алкимёси” асарида, поляк адабиёти тарихига тўхталиб: “Тарихимизнинг илк олти асри ҳақида, афсуски, биз, поляклар ўқийдиган ҳеч нарса йўқ...”¹ деб ёзганди.

Шукурлар бўлсинки, “Олтин ёруғ” дай ёлгорликлар бизнинг ёзма адабиётимиз сарчашмалари бошқа кўшни халқлар, жумладан, Европа адабиётидан бир неча асрлар муқаддам бошланганини, зеро тилимизнинг илдизлари маҳкамлигини кўрсатади, эзгулик қадим-қадимдан халқимизнинг қонида бор эканини исботлайди.

“Олтин ёруғ”нинг Ўзбекистонда нашр этилиши катта маданий ҳодиса. Биз бу асарнинг иккинчи китоби ҳам ана шундай пухта нашр этилади, деб умид қиламиз. Келажакда эса, кенг ўқувчилар оммаси учун асарнинг насрий баёнини тайёрлаш, уни ўқув дастурларига киритиш, ибратли тарбиявий парчаларни, обларни олиб мактаб ўқувчилари учун нашр этиш мақсадга мувофиқдир.

“Гўзал қиёфаси, хулқ-атвори билан кўпроқ хушахлоқ бўлсинлар..”

Мукамал бахт-саодат билан кўнгилини хушлаб, шод кўнгили билан умр кечирсинлар.

...Кўзга зиён келтирадиган, кўришга зарар берадиган ёмон ранглари кўрмасинлар...

“...кўркли юзлари билан ҳамма гўзал бўлсин. Ўзларининг олижаноб кўнгиллари билан ҳаммалари севинсинлар, (бир-бирларини) яхши кўрсинлар...”

Булар “Олтин ёруғ”нинг II китобидан олинган сатрлар...

Бугунги баркамол авлоднинг дунёқарабини шакллантиришда, ёш авлодни комил, инсониятга ва жамики тирик жон, жонзотларга шафқатли, меҳрибон, ватанпарвар, эътиқодли қилиб тарбиялашда “Олтин ёруғ”даги ўғитлар бемалол дастуриламал бўла олади, деб ҳисоблайман. Асар бошидан-охиригача эзгуликка чорловчи ўғитлардан, “чинакам, ҳақиқий, пок, тоза кўнгили моҳиятини” инсоният қалбига жо қилишдан иборат. Уни ўқиган китобхон инсониятнинг азал-азалдан эзгуликсиз, эътиқодсиз яшай олмаганини, эътиқод — ҳаммага кўз-кўз қиладиган матоҳ эмас, балки ҳаммаша уйғоқ ва собит руҳнинг маҳсули эканини теран англаб етади.

“Комиллик манзилига йўл” номли сўз боши мақолада шундай сўзларни ўқиймиз: “Инсоният йўлидаги азоб-уқубатларни бартараф қилиш ё шунингдек, ахлоқни жамиятнинг соғломлиги учун асосий шарт қилиб қўйиш, доно мушоҳада орқали руҳий етукликка олиб боришнинг пировард мақсади — нокомил бу оламни комилликка етаклашдир...”²

“Олтин ёруғ”нинг асосий моҳияти юқоридаги сўзларда мужассамдир. “Олтин ёруғ”ни ўқийлик, ўрганайлик, меҳр қўяйлик, шуълаларидан баҳраманд бўлайлик.

*Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси*

¹ Ян Парандовский. “Ахимия слова”. Стр. 146.

² “Олтин ёруғ”, Т., 2009. I-китоб. 10-бет.

Бедил ва Фафур Фулом

Улуг шоир Фафур Фулом ўзига маънавий-руҳий таъсир кўрсатган ва илҳом берган шоирларнинг кўплаб шеърларини ёд билар ва уларни ҳамиша завқ билан ўқиб юришни севар эди. У бир умр китобини қўлидан қўймай ардоқлаб шоирлардан бири Мирзо Абдулқодир Бедил эди. Ўзбекистон халқ шоири Рамз Бобожон Фафур Фуломнинг Бедилга муносабатини хотирлар экан: “... *Фафур Фулом адабий учрашувларда, дўстона сурунларда ўзини Мирзо Абдулқодир Бедилнинг тўққизинчи невараси, деб атарди. Зеро, бу бир қараганда ҳазил-муттойибадай туюлса ҳам, аслида чин! Бу гапнинг тагида олам-жаҳон ҳақиқат ётади. Фафур Фулом зуваласига Бедил хамиртуриши, унинг қаламига Ҳазрати Навоий назари тушган десам, адашмайман*”, – деб ёзади.

Академик С.Мамажонов Фафур Фулом билан мулоқот пайтларида Бедилдан нималарни ўрганганлигини сўрагани ҳақида шундай хотирлайди. Шоир буюк санъаткордан чуқур фалсафий мушоҳадакорлик ҳамда муболағали ўхшатишлардан қандай фойдаланишни ўрганганлигини айтган ва улуг шоирнинг ўз ижодига таъсирини дунёни фалсафий идрок этишдан қидирмоқ лозимлигини таъкидлаган экан.

Дарҳақиқат, Бедил асарлари Фафур Фуломнинг ҳамиша йўлдоши бўлган. Кўпинча бирор шеър ёзиш олдида Бедил газалларидан ўқиб, ундан руҳий мадад олган Фафур Фулом буюк шоирнинг ижодий оламига чуқур кириб боришга интиланган. У Бедилдан воқеликни бадиий идрок этиш ва ифодалаш усулларини, ҳаёт ва умр, инсон ва тақдир, азал ва абад ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларни нафис бадиий ифода этиш санъатини ўрганган. Ўзининг бетакрор услубини намоён этишида бедилона образлар, тасвир усуллари унга мадад ва илҳом берган.

Ҳаммамиз яхши биламизки, Бедил шеърятининг гоёвий-эстетик асосини ҳаёт ва инсон манзараларининг санъаткорона бадиий талқини ташкил этади. Унинг кўплаб шеърларида акс этган образли умумлашмалари бунга яққол мисол бўла олади. Шоир рубоийларида инсон ҳаётининг мазмуни биродарларининг қалбига қулоқ тутишда, ўткинчи ҳою ҳаваслардан тийила билишда, ўзи мансуб бўлган халқ тақдирига жонфидоликда, қайноқ ҳаёт кучоғига куюнчаклик билан интилишда эканлиги уқтирилади. Тириклик аталмиш олий неъматнинг мазмун-моҳияти халқсеварлик ва инсонпарварлик билан белгиланади. Бедил лирик қаҳрамони ҳаёт ҳақида сўз юритар экан, уни бир умрлик “*жон қийноғи*”, “*қон ютмоқ*” деб билади.

Ҳаётни жон қийноғи, қон ютмоқ деб бил,
 Ҳаёт-мамот айшидан қутулмоқ мушкул.
 Халқ ичра яшаб ундан ажралмоқ хато,
 Одамзод тиригида суҳбатга қобил.¹

Фафур Фулом шеърларида ҳам шунга яқин фикрлар мавжуд. Шоир инсониятнинг эрк ва озодлик ҳақидаги орзу-ҳаваслари шунчаки тилак бўлиб қолмай, уни ҳаётда рўёбга чиқаётганлиги, миллионлаб қалбларнинг идроки бир зарб

¹ Б е д и л. Рубоийлар. Таржимон Шоислом Шомуҳамедов. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1985, 14-б. Бошқа шеърӣй парчалар ҳам шу нашрдан олинади.

билан тегиб, ягона мақсад сари интилаётганлигидан мамнунлигини яширмайди, албатта. Айни пайтда у моддий дунёнинг абадиятга дахлдорлиги билан инсон тафаккур қудратининг кашф этувчилик, яратувчи ва бунёдкорлик қудратини қиёслар экан, илм-амал одамзодни боқийликка дахлдор қилажагини уқтиради.

Ғафур Ғулом макон ва замон ҳақидаги фалсафий умумлашмаларида бедилона бепоёнликни илғаш мушкул эмас. Айни пайтда шоир шеърларида ўзи яшаётган замонага хос жиҳатларни мумтоз адабиёт анъаналаридан туғилган услубий-ифодавий стукликда гавдалантиришга интилади. Назаримизда, бу шоирнинг реал ҳаёт билан чамбарчас боғлиқликни доимо назарда тутиб қалам суриши, шунингдек, тарихий қиёслар орқали инсоният номидан сўзлаши ва унга дахлдор ибратли хулосалар чиқариш маҳоратида намоён бўлади.

Бедилинг бир рубойида инсон илк яратилишидаёқ муқаррам зот саналгани эътироф этилади. “*Ҳазрати инсон*”га эъзоз ва эҳтиром кўрсатиш нафақат кишининг билимдон ва ҳушёрлиги, балки “*наст-баланд*”, яъни ўн саккиз минг олам асрорига собит эътиқод билан назар ташлай олишининг ҳам нишонасидир. Англашиладики, шоир ўз фикрларини тасдиқлаш учун кибрга берилиб, инсонга сажда қилмаган ва лаънатланиб, Оллоҳ даргоҳидан қувилган Иблис малъунлиги билан боғлиқ ривоятга ишора қилиш орқали инсоннинг буюклигини тасдиқлайди. Буни унутганларнинг тарих олдида лаънатланиб, шармисор бўлишлари муқаррарлигига қаттиқ ишонади.

Инсон энг аввало тафаккур қудрати билан ҳурмат-эъзозга лойиқ шарафли зот эканлигини мумтоз шоирлар каби таъкидлаган Ғафур Ғулом ҳарфий санъатдан фойдаланиб, одамзод наслини муқаддас санар экан, бедилона юксакликка кўтарила олади.

Шоирнинг тасаввур оламида инсонни юксак манзил-маъволарга элтувчи шундай бир зина бор, “*билмак шарафи*”дир. Одамнинг муқаддаслиги, ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлиши ҳам унинг қанчалик юксакликларга кўтарила олиши, яъни, улугворлик касб этиши билан боғлиқдир. Шоирнинг фалсафий умумлашмалари Бедил шеъриятига хос руҳга йўғрилганлиги билангина эмас, балки ХХ аср шароитида инсонга берилган энг юқори таърифлардан бирига айланганлиги билан ҳам қимматлидир. Зеро, ҳарфлар воситасида одамнинг муқаддаслигини бадиий ифодалаш шеъриятимизда кам кузатиладиган ҳодиса бўлиб, бу жиҳатдан ҳам тўртликда Ғафурона поэтик маҳорат намоён бўлади.

Камтаринлик, илм-маърифатни улуглаш, эркинлик, озодлик, тинчлик, умр ўткинчилиги, ўзликни англаш, улугворлик, нафс бандаларини қоралаш ва бош-қа қатор ғоялар талқинида Бедил ва Ғафур Ғулом ижодида талай муштаракликлар кузатилади. Бундай ўринларда Ғафур Ғулом бедилона фикрлар йўсини, ифода воситалари, образлар олами, фалсафий умумлашмалари орқали ўз даври ҳаётига муайян муносабат билдиради. Устоз Бедил фикрларини янада ривожлантириб, ифода воситалари ва усулларини янгича шароит ва ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга йўналтиради. Бунда у Бедил маҳорат мактаби тажрибаларини ўзлаштириш билангина чекланмай, ўз санъаткорлигини ҳам тўла намоён этади.

Бедил эркинлик орзуси ҳамиша инсонга йўлдош эканлиги, фоний дунёда ана шу туйғу эртанги кунга умид, истиқболга ишонч бағишлашини таъкидлар экан, замонасидан озурда бўлган қалб титроғини ифода этади:

Ҳавас таркин этмоқ кўп маҳол бунда,
Эркинлик фақат бир эҳтимол бунда.

Ғафур Ғулом эса озодликнинг барча халқлар қалбидаги покиза умид, шонли орзу эканлигини таъкидлайди. Ўз даври кишиси, хусусан ўз тақдирини ҳам олис боболар орзу-армонлари билан пайвасталикда, жаҳон халқлари тақдирига ҳамоҳангликда идрок ва ифода этади:

Озодлик аталган шонли орзудир
Халқлар қалбидаги умид тозаси.

Бедил эркинлик фақатгина бир тасодифий ҳодиса бўлган замонасидан ўртанган дилидаги тугёнларини акс эттирса-да, орзу-ҳаваслари бир олам қалам соҳиби сифатида намоён бўлади. Ғафур Ғулом эса озодлик инсонлар қалбидаги “умид тозаси”, покиза орзуси эканлигини замон нуқтаи назаридан қиёсий-тарихий, макон жиҳатидан эса дунёвий йўсинда образли тарзда ёритади. Яна бир ўринда эса Бедилнинг: “*Осмон бўлсанг ерга эгилмоқ яхши, Тупроқ бўлсанг кўкка интилмоқ яхши*” каби фалсафий-дидактик теран мисралари мазмуни моҳияти Ғафур Ғуломнинг “*Инсон юлдузларга учса ҳам аммо Она ер сатҳига қўнар оқибат*”, – деган некбин сатрлари моҳиятига сингдирилганлигини кузатамиз.

Бедил ҳар бир қалб тепишида ўзига хос наво, ҳар бир фикрловчи инсон бошида ҳавас ва интилиш шуъласи мавжудлигини таъкидлаш билан инсон зотининг тақдири муштараклиги, аммо одам боласининг умри ҳисобли эканлигини ҳамма ҳам теран ҳис қила олмаслигидан таассуф чекиб ёзади.

Ғафур Ғулом ҳам улкан ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, инсон боласининг ҳар бирига хос алоҳида олам, феъл-атвор, ўзига хос қалб, қувонч ва дарди дунёси мавжудлигини қайд этар экан, атрофини қуршаган кишиларни дардкашлик туйғуси бирлаштиришини таъкидлайди:

Неча-неча кишилар-ла айладим суҳбат,
Бириси мақтанар, бириси – ҳасрат.
Ҳамманинг ўз қалби, қувончи, дарди
Бедард эмас эди танишлар фарди.

Мазкур сатрларни ўқиб биз барча инсон якранг эмаслиги, ҳар бир кишининг ўз олами, ўз тасаввур дунёси, ўз ҳаёти борлигини англаймиз, ҳис қиламиз. Турли давр ва ҳар хил минтақаларда яшашларига қарамасдан ҳар иккала шоир ҳам инсонни идрок этишга, унинг қалби, ҳасрати, дарди ва қувончини тушунишга, алоҳидалик ҳамда умумийлик жиҳатларини нозик илғашга интилиши билан муайян даражада руҳан муштаракдир. Айни дамда англаган ҳақиқатларини ўзига хос тарзда ифода этишга ҳаракат қилишганлиги билан уларнинг ҳар бири индивидуалдир.

Бедил шеърлятида табиат тасвирлари билан боғлиқ ўринлар анчагина. Шоир табиатнинг турфа хил гўзаллигини поэтик идрок қилар экан, табиатдан туйган кечинмаларига хос ҳолат-лавҳалар тасвирини бутун жозибаси билан бериш учун ранг-баранг ташбеҳ ва муболағалар қўллайди. Натижада, китобхон кўз ўнгида табиатнинг рангин манзаралари жонланади:

Чаман шавқи уйдан чиқарди бир кун,
Гулда сеҳр кўрдим, лолада афсун.
Наргиз жигаримга ўт ташлаб, қилди
Кўзимни баҳору, ўзимни Мажнун.

XX аср шоирлари ҳам бундай ёрқин, ҳаётбахш мисралардан таъсирлангани ва уни давом эттиргани табиий.

Жумладан, она табиат манзарасини бутун гўзаллиги билан шоирона идрок қилган Ғафур Ғулом кўзларига ранглар жилоси оқиб киради. Фунчалар қулгусидан қалб қулоғи жаранглайди. Ёзги чаманзорда гулларнинг нозик тебраниши, ял-ял ёнишидан завқ, ҳайрат туйган лаҳзалардаги лирик қаҳрамон руҳий кечинмаларини жонлантириш ва муболаға сингари бадий санъатларни санъаткорона қўллашда бедилона поэтик жилвакорлик намоён бўлади. Айниқса, у тизган мисралардаги “ёз”, “танноз”, “серноз”, “дамсоз” сўзларининг ўзаро қофияланиб келиши шеър оҳангдорлигини ошириб, таъсирчанлигини кучайтиради.

...Чучмома, раъно, бинафша кўзни боғловчи фаранг,
 Кўзга оққай бу чаманнинг гулларидан мингта ранг,
 Ғунчаларнинг кулгисидан қалб қулоғида жаранг,
 Ёз экан, танноз экан, серноз экан, дамсоз экан.

Бедил ўзликни англашни чин инсонлик меъёри деб билади. Дунё молини инсонни асл моҳиятдан чалғитувчилиги учун қоралар экан, рубоийларда унинг ижодкорини кўришга ундайди:

Ашё — назаримиз олғувчи кўзгу,
 Асмо зикри эртақ тингламоқдир бу.
 Барчаси инсондан қочирар узоқ,
 Асли инсон бўлмоқ ўзни билмоқ- ку.

Фафур Фулом ҳам инсоний гўзалликни борлиқни идрок этишда, ўзликни англаш, тафаккур қудрати билан мукааррам бўлмоқда кўрар экан, Бедил ғояларидан туртки олади. Дарҳақиқат, Бедилга хос ҳаёт ва инсонни синчков кузатувчанлик ҳам Фафур Фуломнинг образ ва таъсирий ифодалар яратишида муҳим ўрин тутаети:

Кишилиқ ўз-ўзин, атроф оламни
 Англамоқ шарафи билан гўзалдир.

Бедил ҳаётнинг абадийлиги, азалий моҳиятини данакнинг мағзида кўради. Пўстлоқ эса маънони яширган шунчаки қобиққина холос. Бошқачароқ айтганда, жисм эмас, балки руҳ бирламчидир. Шоир бу фикр ифодаси учун табиатдан қиёс ахтарар экан, шундай ёзади:

Ўз маъно қиссасин очган ул дона,
 Илдиз ёриб отди ер ичра шона.

Фафур Фулом ижодий меросида ҳам табиатнинг нозик жилваларини ғоятда синчковлик билан кузатиш асосида яратилган мисралар беҳисоб. Жумладан, шоирнинг: “*Қиррасига қуёш нурун кўчирган шабнам*”, “*Олти қирра қор парчанинг учиди Илғанади қуёшчалар парпираб*”, “*Ғунчадаги зарларнинг Тилларанг кукунлари Болга айланиб кўчар, Кўз илғамас томчидай*” ва бошқа ўринларда бу ҳолат намоён бўлади. Аммо шоир ҳамиша ҳам соф табиатнинг гўзал лавҳалари тасвирига фалсафий маънолар юклашга уринмайди. Шунга қарамасдан, шабнамнинг қирраларига кўчмиш офтоб нурларининг жилосини, оддий қор парчасининг қирраларинигина эмас, балки унда парпираётган қуёшчаларни, ғунчанинг лабларидаги тилларанг зарларни шоирона нигоҳ билан кўради.

Бедил ва Фафур Фулом шеърлятида энг кўп учрайдиган образлардан бири “*нафас*” дир. Бу образ ҳар иккала шоир ижодида гоҳо ўз маъносида, баъзан эса рамзий маънода қўлланилган бўлиб, лаҳзалиқ умр ва умуман ҳаёт ва яшаш сирлари, мавжуд борлиқнинг абадийлиги ва қонуниятларга муайян қонуниятларга бўйсундирилганлиги ҳақидаги фалсафий ўйлардан иборатдир. Зеро, Бедил бир рубоийсида бу фикрни “*Борлиқнинг бунёди бемадор нафас*”, дея ифода этади. Яна бир ўринда эса “*Жаҳон тартиботи бирликка эга, Бу бирлик шубҳасиз нафасингда жам*” деб ёзади.

Диний-илоҳий адабиётларда келтирилишича, Масих, яъни Исо пайгамбар нафаси ўткирлиги, ўликка жон бағишлаши билан машҳур бўлган. Мумтоз адабиётимиздаги кўплаб шеърларда маъшуқа сифатлари таърифида Масихнинг шу жиҳатига урғу берилаети ва ёр нафаси ўликни тирилтирувчи кучга эгаллиги билан Исога тенглаштирилети. Бедил шеърлятида ана шу жиҳат кўп учрайдети. “*Сўз айтмоққа оғиз очса гар ёр, Масих нафасида ажойиб бўй бор*”. Бунда маъшуқа-

нинг сўз айтиш учун оғиз очиши талмеҳ санъати воситасида Масиҳ нафасига тенглаштирилмоқда. Яъни у ўликни тирилтириш қудратига эга. Бу ўринда “*нафас*” тириклик ва ҳаёт манбаи маъносини билдириб келган. Лирик қаҳрамоннинг тушкун кайфияти ифодаланган ўринларда шоир “*нафас*”ни ҳам шунга монанд тарзда қўллайди. “*Нафас хун бўлдию лабда йўқ фарёд, муродга етмади бу дили ношод*”. Лирик қаҳрамон нафасининг хун бўлиши унинг муродига ета олмагани, изтиробларини ошкор этмаса-да, қалби ғамлар юкидан эзилганидан-дир. Баъзан шоир инсон табиатидаги янгиликка иштиёқмандлик ва унга бўлган ижтимоий бефарқликни тасвирлашда ҳам “*нафас*” образидан фойдаланади. “*Бу дунёда ҳар дам янгилик ҳавас, Эскириб чиқади ҳар янги нафас*”.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, “*нафас*” образи Фафур Гулом шеърлятида ҳам кенг истифода қилинган. Шоир бу образга мурожаат этишда устоз Бедил таъсири доирасидагина қолиб кетмай, ўзига хослигини ҳам намоён қила олади. “*Нафас*” образини вақт — ўткинчи ва абадиятга дахлдорлик ҳамда лаҳза — инсон умрининг энг кичик бирлиги сифатида талқин этади. Мазкур образ воситасида ҳаёт завқи, яшашга иштиёқмандлик, келажакка умидворлик гоёларини бадиий ифодалайди. “*Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг*”, — деганда шоир умр мазмуни лаҳзада мужассамлиги фикри кўламини космик қамровларда олиб қарайди. Фафур Гулом “*Ёзги тонготарда ўз боғинг ичра бир нафас кезишинг — бир умр демак*”, — деб ёзади. Шоир сўлим ёз тонги мусаффолигидан завқ туйган лаҳзалар инсон кўли билан яралган, унинг меҳнатлари самараси сифатида бунёд этилган боғда кечса, яратувчанлик завқ-шавқи, фахр, ифтихор туйғулари билан субҳидам мусаффолиги қўшилиб кўнгилга фараҳбахшлик бағишлашини назарда тутаяди. Туйғу-кечинмалар қоришиқлигидан пайдо бўлган мамнунлик кайфият-ҳолатини тотлилиги жиҳатидан бутун бир умрга менгзайди. “*Сизга илм конларин калидин берган устод, Ҳар нафас кузатади сиздан олади хабар*” сатрида эса сўз доимо устозга муносиб шоғирд бўлиш, унинг ўғитларини оқлашга интилиб яшашнинг муҳимлиги хусусда, яъни эҳгиром туйғуси ҳақида бормоқда. Шоир “*Ҳар болам уфурган нафасин атри — Шеъримнинг энг етук, энг яхши сатри*”, деб ёзар экан, шеърларига илҳом берган оилавий ҳаёти, оталик гурури, мамнунлик туйғуларини изҳор этади.

Юқоридаги бир қанча мисоллардан кўриниб турибдики, Фафур Гуломнинг поэтик умумлашмаларида бедилона фикрлаш ва ифода йўсини ўз аксини топган. Шоир ҳар бир лаҳзанинг қадри, мазмун кўламини, инсоний моҳияти, макон ва замонни фалсафий-эстетик идрок этишда мазкур образга фаол мурожаат қилиш орқали шеърлятининг гоёвий-бадиий юксалиши, поэтик жилвакорлигини таъминлашга эришган.

Умуман, Фафур Гулом ижодий меросига Шарқ буюк шоирлари, хусусан Бедил лирик меросининг фалсафий-эстетик ва поэтик таъсири сезиларли даражада кўринади. Устоз Бедил ижодий меросидан баҳрамандлик шоирнинг ҳаёт воқелигини фалсафий идрок этиши, умуминсоний гоёларни талқин қилиши, образ яратиш мезонлари, бадиий ифода усулларида кузатилади.

Шубҳасиз, замон ва макон жиҳатидан фарқланувчи ижодкор меросидан адабий таъсирланиш билвосита кечувчи жараён бўлиб, биз юқорида кузатган айрим муштаракликлар Фафур Гулом ижодий меросининг адабий анъанага бўлган муносабатини тайин этиш, шунингдек тамомила индивидуал поэтик сержилолиги, бадиий-фалсафий ўзига хослигини англашда муҳим аҳамият касб этади.

Тозагул МАТЁҚУБОВА,
филология фанлари
номзоди

Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар

Республикамиздагина эмас, балки яқин ва узоқ хорижий мамлакатларда ҳам танилган хитойшунос олим, тарих фанлари доктори Аҳмад Хўжаев қаламига мансуб “Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар” номли сермазмун китоб Буюк ипак йўли тарихига бағишланган. У “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти томонидан ўзбек тилида нашр этилган эди.

Асар 280 бетдан иборат бўлиб, унда 100 тадан зиёд рангли расмлар ўрин олган. Бу расмларда йўл белгилари чизилган хариталар, милоддан аввалги иккинчи ва биринчи минг йилликка оид Такламакон чўли атрофидан қазиб олинган археологик топилмалар (сопол идишлар, тилла буюмлар, жун ва ипак мато бўлаклари) ва тарихий обидалар суратлари акс эттирилган. Ушбу расмлар қаторида мазкур чўлнинг жануби шарқидаги Зағунлуқ деб номланган жойдан топилган 42-45 ёшдаги аёлнинг табиий қуриб қолган жасади ва унинг бош суяги асосида тикланган сурати ҳам ўрин олган (119 бет).

Мазкур китоб 16 та бирламчи Хитой манбаларини ва 100 дан зиёд хитой тилидаги тарихий асарлар ҳамда 2000 йилда Ўзбекистон-Хитой ҳамкорлигида амалга оширилган “Буюк ипак йўли ўтмиши ва истикболини ўрганиш”га бағишланган экспедиция қатнашчиси сифатида олимнинг ўзи кўрган ва эшитганлари асосида ёзилган. Шу билан бирга унда Буюк ипак йўлига ало-

қадор бўлган 80 дан ортиқ ўзбек, рус, уйғур тилларида Ўзбекистонда ва хорижда нашр этилган адабиётлардан фойдаланилган.

Асар “Қадимий Хитойга бир назар”, “Хитой, Марказий Осиё ва Европааро ўтган карвон йўли”, “Ипак йўли – мулоқот йўли” ва “Хитойда ўтроқлашиб қолган туркистонликлар” деб номланган 4 қисмдан иборатдир.

Аҳмад Хўжаевнинг жуда кенг ва бой манбалар асосида ёзилган мазкур китобида Буюк ипак йўлига алоқадор ва ҳанузгача номаълум бўлиб келаётган маълумотлар, янги тушунчалар ҳамда фикр-мулоҳазалар келтирилган. Чунончи унинг биринчи қисмида “хитой” атамасининг келиб чиқиши, Хитой этноси, унинг илк шаклланган жойи, Хитой мамлакатининг қадимги номлари ва Марказий Осиё билан амалга оширилган савдо ва маданий алоқаларда муҳим ўрин тутган айрим шаҳарлари, Буюк Хитой девори ва унинг қурилиш сабаблари, Буюк ипак йўлида муҳим ўрин тутган ҳозирги Хитой Халқ Республикаси (ХХР) доирасидаги Шинжон-Уйғур автоном ўлкаси (тарихий Шарқий Туркистон) ва у ернинг туб аҳолиси бўлмиш уйғурлар ҳақида қизиқарли маълумотлар ўрин олган.

Китобнинг иккинчи ва учинчи қисмларида Туркистон, жумладан, Ўзбекистон ва Шарқий Туркистон орқали Хитойни Фарб билан боғлаб турган карвон йўллари бир неча минг йиллик тарихга эга эканлигини кўрсатадиган маълумотларга ўз

этиборини қаратган. Қадимий Хитой ёзма манбаларида келтириладиган аниқ маълумотларни илмий таҳлил қилиш асосида муаллиф айрим адабиётларда ўрнашиб қолган “Буюк ипак йўлини милоддан аввалги иккинчи асрда хитой элчиси Чжан Чян очган” деган фикр асоссиз деган хулосага келади. Мазкур элчи фақат хитойлар учун Туркистонга йўл очиб берган, ундан олдин бу йўлдаги савдо алоқалари туркистонликлар воситачилигида амалга оширилган, деган янги ғояни илгари суради. Масалан, муаллиф ушбу китобнинг иккинчи қисми “Буюк ипак йўли қачон пайдо бўлган” номли бўлимида “Буюк ипак йўли камида 3-4 минг йиллик тарихга эга” (91-бет), “Хитойлар учун ушбу йилни биринчи бўлиб босиб ўтган шахс Чжанг Чян ҳисобланади” (92-бет), деган фикрни алоҳида таъкидлаб ўтади.

Мазкур хулосаларга асос қилиб олинган маълумотлар қаторида Шарқий Туркистондаги Такламакон чўли атрофида топилган 4-5 минг йиллик тарихга эга бўлган ҳамда яхши сақланган жасадлар, ипак ва жундан тўқилган матолар бўлаклари топилганлиги, бундан уч минг йил муқаддам Хитойда Кўйинлун (Кунлун) тоғининг шимолий этакларидан кавлаб олинган нефрит тошлардан ясалган буюмлардан фойдаланиш кенг тарқалганлиги, ҳоким Му (хитойча Муванг)нинг милоддан аввалги 989-988 йилларда Помирдан (туркий номи Кўкорт, хитойча номи Чуншан – баҳор тоғи, Цунглинг – пиёз довон)дан ўтганлиги ва у ерда зира (хитойча зиран) териб олганлиги, Ғарбий Олмонияда милоддан аввалги V асрга оид қабр ичидан Хитойдан келтирилган ипак матодан тикилган кийимнинг бўлаклари топилганлиги, милоддан аввалги IV-III асрларда Ҳиндистон ва Европа бозорларида Хитойда тўқилган ипак матоларининг сотилиши ва Римнинг тилла тангалари ушбу мамлакатга оқиб кели-

ши (95-97-бетларда) каби масалаларга оид далиллар катта қизиқиш уйғотади.

А. Хўжаевнинг ёзишича, Европада ипак матодан тикилган кийим кийиш урф бўлиши Хитойда ипакнинг ривожланишига олиб келган. Узоқ ўтмишда Хитойга импорт қилинадиган асосий моллар ичида от биринчи ўринда турган.

А. Хўжаевнинг ушбу китобида Буюк ипак йўлини турли даврларда босиб ўтган хитой сайёҳлари; мазкур йўлда жойлашган қадимий савдо марказлари, халқаро савдода муҳим ўрин эгаллаган моллар (ипак матолар, от, чой, доривор, тақинчоқлар, чинни буюмлар ва бошқалар), сўнгги 30 йил давомида ХХРда амалга оширилган археологик топилмалар намуналарига оид қизиқарли маълумотлар топилган.

Китобда ёзилишича, қадимий Хитойдан ғарбий мамлакатларга бориш учун икки йўл бўлган. Буларнинг бири Помирдан ўтган катта карвон йўли, иккинчиси Манголия, Олтой, Балхаш кўлининг шимолий томони каби жойлардан ўтган йўллاردир. Биринчи йўл “жанубий йўл” деб аталган бўлиб, у асосан шаҳарлар ва савдо марказларидан ўтган. Ушбу йўл Помирдан ўтган сўнгги Ўзбекистон ҳудудидан иккига ажралган. Унинг бир йўналиши Ҳиндистонга, иккинчи йўналиши эса Эрон ва Орол денгизи бўйлари орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига кетган. Жанубий йўллардаги шаҳарларнинг қадимийлиги, унинг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалишидан далолат беради.

Иккинчи йўл “шимолий йўл”, “яйловлараро ўтган шимолий савдо йўли” (82-84-бетларда) деб ҳам номланган. Бу йўл Хитойга от ва бошқа ҳайвонлар олиб бориш учун қулай бўлган. Чорва билан шуғулланиш учун табиий шароит бўлмаган қадимий Хитойда буларга бўлган эҳтиёж ниҳоятда катта бўлган.

Буюк ипак йўлидаги савдо алоқалари тинчлик ҳукмрон бўлганда

тез ривожланган, уруш даврларида сустлашган. Кемасозликнинг ривожланиши денгиз йўллари орқали амалга оширилган савдо алоқаларини ривожлантирган, бу ҳол маълум даражада Буюк ипак йўлидаги савдо алоқаларига салбий таъсир кўрсатган. Аммо уни бутунлай тўхтата олмаган.

Китобнинг учинчи қисмида Марказий Осиёдан қадимий Хитойга тарқалган айрим ўсимликлар (беда, узум) ва таомлар ҳақида қисқача маълумотлар ҳам келтирилган (194-бет).

А. Хўжаев китобининг охириги қисмида X-XV асрлар давомида Хитойга бориб ўтроқлашиб қолган ўзбекистонликлар ҳақида кўпдан бизга номаълум маълумотларни келтиради. Уларнинг айримлари юқори лавозимли мансабларни эгаллаган бўлса, бошқалари илмфан ва табобат соҳаларида ишлаган. Масалан, Маҳмуд Ялавоч (Маҳмуд Хоразмий, 1254 йилда Пекинда вафот этган) 1241 йилда мўғуллар хони Ўқтой (1229-1241 йилларда ҳукмронлик қилган) томонидан хитой аҳолисига боғлиқ ишлар билан шуғулланувчи бош амалдор бўлиб, 1251 йилда Янжон (ҳозирги Пекин) шахрига ҳоким этиб тайинланган (230-бет). Яна бир ватандошимиз 1262 йилдан бошлаб 20 йил давомида Хитойда мўғуллар томонидан ташкил этилган Юан сулоласи (1280-1967 йй.) саройида аввалига молия, кейинроқ сиёсий ишлар билан шуғулланувчи бош вазир лавозимида ишлаган (223-225-бетлар).

Бухоролик Умар Камолиддин (1211-1279 йилларда яшаган, унинг жасади Кунминг шахрида дафн этилган) аввалига Маҳмуд Ялавочга ёрдамчи, 40 ёшидан бошлаб умрининг охиригача эса Хитойдаги мўғуллар сулоласининг молия вазири, Пекин шахрининг ҳокими, бир қатор хитой ўлкаларининг бошлиғи лавозимида ишлади. Сўнг ҳозирги Хитой жанубидаги Юннан ўлкасига ҳокимлик қилган. Унинг

авлодлари ўша ўлкада жойлашиб қолган. У юзага келган муаммоларни куч ишлатмасдан, музокара йўли билан ҳал қилишга ҳаракат қилган ва деҳқонларнинг солиғини камайтиришга, мактаб очиш, йўл қуриш, маҳаллий халқ маданиятини ҳурмат қилиш, камбағалларга эътибор кўрсатишга катта ёрдам берган.

Умар Камолиддиннинг фарзандлари ҳам катта лавозимларда хизмат қилган. 1409-1433 йиллар давомида 7 марта денгиз кечган ва Африка қирғоқларига борган денгизчи ва дипломат Маҳмуд (хитойча исми Чжэн Хэ, 1433 йилда 64 ёшида вафот этган) Умар Камолиддиннинг 5-бўғин авлодларидан бўлган. Хитойда яшаган 4 нафар йирик ислом дини олимларидан бири бўлган Юсуф (Мажу – 1640-1711) унинг 15-бўғин авлодларидан бўлган.

XIII асрда математик ва фалакиётшунос олимлардан бўлган Жамолиддин Бухорий, Камолиддин, Муҳаммад Бухорийлар Хитойда расадхона қуриш, янги тақвим яратиш билан шуғулланган. Мударрислар Шайх Али Имомиддин Бухорий ва Шайх Муҳаммад бин Аҳмад Буртан Косонийлар Пекиндаги мусулмон маҳаллаларидаги мадрасаларда дарс берган. Бай Жингюй (мусулмонча исми маълум эмас) кўз касалликлари, Лин Чжу Лян Гуйлар одамларнинг синган оёққўлларини тузатиш билан шуғулланишган. Ҳозир Хитойда фаолият кўрсатаётган кўз ва тромботлог докторлар орасида шуларнинг авлодлари мавжуд. Хитойда ўтроқлашиб қолган ўзбекистонликларнинг авлодлари айни замонда “тунган” ёки “дунон” (хитойча хуэйзу) деб номланган миллат таркибига ҳам сингиб кетган.

Хитойга бориб ўтроқлашиб қолган ўзбекистонликлар сафида ҳозирги Хитой Халқ Республикаси Цинхай (Куккал) вилоятида (Тибет шимолида) яшайдиган салорларнинг аждодлари ҳам бўлган. Улар-

нинг XIV асрда Самарқандан кўчиб кетган ўғузлар авлодларидир. Ҳанузгача салорлар ўз тилларини ва урф-одатларини сақлаб келмоқдалар.

А. Хўжаев келтирган маълумотлар орқали Хитойга олиб кетилган табобатга оид асар қаторида Ибн Синонинг “Тиб қонуни” ҳам бўлганлиги ва олимнинг шуҳрати ушбу мамлакатда кенг тарқалганлиги, ўрта асрларда хитой тилида нашр этилган ва Хитой табобатининг дурдоналари деб ҳисобланган “Мусулмонлар дориворлари” (Хуэйхуэй яофанг), “Ўсимлик дориворлар” (Бэньао гангму) каби икки асарни ёзишда “Тиб қонуни”дан фойдаланилганлиги ҳақида илк бор хабардор бўламиз.

Хитой билан Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларда доир маълумотлар асосида А. Хўжаев ўрта асрларда ўзбекистонликлар хитойликларнинг иқтисодий ва маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатган, деган хулосага келади.

Китобда илмий адабиётларда тилга олинса-да, аммо асарлари ноаниқ бўлиб келаётган қатор йирик тарихий шахслар, топонимлар ва этнонимларга батафсил шарҳ беришлан.

Изланувчан олим А. Хўжаевнинг “Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар” номли китоби янги маълумотларга бой қомусий асар сифатида мутахассислар, ўқитувчилар, талабалар ва кенг китобхонлар оммаси учун фойдалидир.

*Доно ЗИЁЕВА,
тарих фанлари доктори*

Инсон фожиаси талқинлари

Хуршида Ҳамроқулова.
Адабиётда ҳаёт ва мамот муаммоси.
«Миллий кутубхона» нашриёти, Т., 2010.

Кейинги йилларда самарали изланишлар олиб бораётган ёш адабиётшунос Хуршида Ҳамроқулованинг “Адабиётда ҳаёт ва мамот муаммоси” номли монографиясини янги қадам сифатида баҳолаш мумкин. Унда, айниқса, шўро даври сиёсати адабиётдаги ўлим тасвири, талқинида ҳам ўз асоратларини қолдиргани, ҳатто ўлим ҳам давр сиёсати ва мафкура тарғиботига хизмат қилдирилгани сабаблари очиб берилгани эътиборга лойиқ.

Қатагонлар авжига чиққан, мамлакат жаҳон уруши қомига тортилган неча миллионлаб гуноҳкор, беғуноҳ одамларнинг ёстиги қуритилган ХХ асрнинг 30-40-йилларида ҳаёт-мамот ҳақида кам ёзилди, ёзилганлари эса аксар ҳолларда ҳаётбахш руҳ билан йўғрилган эди. Аммо ХХ асрнинг 20-30-йиллари шароитида соцреализм талабларига мос келмайдиган “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”, бир неча бор қайта ишланган “Сароб” каби романлар ҳам юзага келди. Уларга сингдирилган ҳаёт-мамот ҳақидаги фикрлар инсон маънавий-руҳий камолотини белгилаш билан баробар фоний дунёнинг синов эканлигини англатувчи мушоҳадаларга бой асарлар сифатида ҳам қимматлидир. ХХ асрнинг 90-йилларига келиб эса бадиий ижодда инсон психологиясини кенг ва атрофлича ўрганиш, айниқса, “кўз қорачигини ичга қаратиш” (Хосе Ортега-и-Гассет) тамойили ҳаёт-мамот муаммосини ёритиш мисолида ўз чўққисига кўтарилди. Аслида, бу тамойиллар ХХ асрнинг 20–30-йиллари ва 70–80-йиллар адабиётида шаклланган эди. Мустақиллик даври адабиётнинг эркин, сиёсий таъйиқлардан холи бўлиши учун катта имкониятларни очиб берди. Айниқса, ижодкорлар ўз дилидаги туйғула-

ри, кечинмаларини эмин-эркин ёзиш имкониятига эга бўлгани бу давр адабиётида инсонни англаш, унинг қалбини таҳлил борасида алоҳида босқичга кўтарилишига замин яратди. Абадиётга дахлдор ўлим мавзуси ҳақида турли талқинларга асос берувчи асарлар яратилди. Бу давр асарларида ўлимни англашнинг илоҳий, табиий талқинлари ҳам, сохта коммунистик мафкура билан қуролланган ва умрини ёлгон эътиқодларга сарфлаган инсонларнинг ўлим билан рўбарў бўлиш саҳналарида ўз-ўзини аёвсиз тафтиши ҳам, ўлимни фалсафий англашнинг муайян эстетик босими ҳам учрайди. Бундай тамойиллар ҳаёт ва мамот масаласига ўзликни англаш нуқтаи назаридан ёндашишни талаб қилади. Шундан келиб чиқиб, ҳаёт ва ўлим муаммоси адабиётшуносликка инсон моҳиятини англаштириш баробаридаги илмий-назарий ғояларни ўртага ташлаш ва хулосалар чиқариш имконини беради.

Шу нуқтаи назардан янги тадқиқотда инсон ҳаёти, қисмати, шахсияти, руҳияти билан боғлиқ соф инсоний, табиий муаммоларни ўрганиш бугунги миллий адабий жараённинг ўзига хос хусусиятларидан бирига айланганлиги шўро даври ва мустақиллик адабиётини қиёслаш асосида ёритилади. Инсоннинг кимлиги, фазилатлари ёки қусурлари ҳаёт ва ўлим оралигида очилади. Шу боис жаҳон адабиёти ва фалсафасида тириклик ва ўлим ҳамда унинг моҳиятини ёритишга бағишланган илмий конференция ва симпозиумларнинг мунтазам ўтказилиб турилгани қатор номзодлик ва докторлик диссертацияларининг ҳимоя қилинганлиги ҳам бу мавзу умумбашарий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Х.Ҳамроқулова ҳаёт ва ўлим муаммосини эстетик категория сифатида ўрганиб, бадиий адабиётда тириклик ва ўлим чегарасидаги одамларнинг ўлим олди ҳолатларини, персонажнинг ўлим билан юзма-юз қилувчи омиллар тасвирини таҳлил қилади. XX аср ўзбек насрида ҳаёт ва мамот муаммосининг бадиий талқинларини илмий-назарий жиҳатдан ўрганади.

Монографияда XX аср ўзбек насрида, асосан, романларида ҳаёт- мамот муаммосининг бадиий талқинлари давр ва ёзувчи нигоҳи нуқтаи назари билан кўздан кечирилади. Ҳаёт ва ўлим муаммосини эстетик категория сифатида кўриб чиқиш, аввало, ўзбек адабиётини диний эътиқодлар ва тафаккур тамойилларига кўра уч йирик даврга ажратиб ўрганиш зарурлиги ишда тўғри қайд этилган. Чунки ҳаёт ва ўлим масаласи бадиий адабиётда кишиларнинг эътиқоди нуқтаи назаридан турли талқинларга сабаб бўлади. Исломига бўлган давр адабиётда, айниқса, марсияларда ҳаётнинг моҳияти ва ўлим ҳақидаги тасаввурлар бироз содда кўриниш касб этган. У асосан инсонларнинг дунё ҳақидаги тасаввурлари билан уйғунликда тасвирланган. Ўзбек адабиёти тарихининг асосий қисми ислом таъсири даврига тўғри келади. Мумтоз адабиётимизда ўлимга муносабат соф исломий ақидаларга асосланганлигидан уни абадий дунёга робита деб талқин қилинади. Буни “Қутаду билиг” асарида ҳам яққол кўрамаиз. Достон асосини маънавий туюклик, руҳий комилликка интилиш гоялари ташкил этади. “Қутаду билиг”дан бошланган анъана, Яратганининг васлига эришиш нафси енгил орқали амалга ошиши ҳақидаги таълимот Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий асарларида ҳам юксак бадиий ифодасини топди.

Янги давр адабиётда, жумладан Абдулла Қодирий ижодида ҳаёт ва ўлим чегараси соф исломий тамойиллар асосида кўрсатиб ўтилади. Чунки ёзувчи яшаган муҳитда бундай талқин ҳукмрон гояларга қарши курашувнинг ўзига хос усули ҳисобланади. Адибнинг тутган позициясига кўра адабий қахрамонлар тақдири шундай талқинни талаб қилар эди. Публицистик мақолалар ва ҳажвиялар орқали катта адабий тажриба орттирган адиб ўз ижодий имкониятларини романла-

рида тўла-тўқис намоён қилди. Қахрамонларини ўлим чегарасига олиб борувчи ва қайтарувчи куч улардаги барқарор диний-исломий эътиқоддан келиб чиқади. “Ўткан кунлар” романидаги босиқлик “Меҳробдан чаён” романида шиддаткорлик билан алмашади. Романларнинг номланишида ҳам шу руҳни кузатиш мумкин. “Меҳробдан чаён” романи ёзилгунга қадар бўлган давр ёзувчи учун долғали ва тобланиш йиллари бўлди. Шу боис персонажларнинг ҳаёт ва ўлим чегараларидаги ҳолатида маълум даражада тадрижийлик очик кўзга ташланади. XX аср шўро даври ўзбек адабиётда қахрамон шахсиятидаги миллий-исломий руҳ ифодаси Абдулла Қодирий ижодида етакчи мавқега кўтарилди.

Шахснинг маънавий инқирози фақат ижтимоий омиллар оқибати эмас, балки шахс табиатидаги ожизликлар билан ҳам боғлиқ эканлигининг гоят таъсирчан ва теран таҳлил этилиши “Сароб” романига хос жиддий ютуқдир. Шўролар даврида шахсга ижтимоий-синфий, мафкуравий ёндашиш устувор бўлган бир шароитда “Сароб” романида айрим ижтимоий, мафкуравий майллар билан баробар, аввало, шахсга инсон сифатида қараш, қисматидаги туғма табиий омилларни очишга уриниш, одамларнинг ким бўлишидан қатъи назар, дарду дунёсини, оху зорини тинглашга интилиш ёзувчининг ижодий жасоратидир. “Сароб” романи муайян мафкура таъсирида ёзилганлигига қарамай, шахс фожиасини холисона очиб берувчи санъат асари даражасига кўтарилган. Бу ҳолатлар Х.Ҳамроқулова тадқиқотида яхши очиб берилган.

“Улуғбек хазинаси” романида қахрамонлар фожиаси тарихий воқелик фониде ёритилди. Тадқиқотчи бу машҳур асардаги қахрамонлар фожиасини таҳлил этишда ҳам ўзига хос услубда фикр юритишга интилади. Бу даврда тарихий персонажлар ва давр ҳақиқати, у орқали миллат фожиасини кўрсатишнинг имкони йўқ эди. Ўлим инсоннинг ҳақиқий қимматини белгилайди. Ўлимолди қиёфаларининг турли ракурсада гавдалантирилиши билан ҳар кимга қисмат қилинган ўлим ҳам инсонга турли йўсинда учраши мумкинлиги кўрсатилган. Ўлим - фожа эмас, дунёвий фожианинг интиҳосидир. Ўлим туфайли одам фароғат-

га эришиши мумкин. Инсоният томонидан яратилган фалсафанинг моҳияти ўлим ва уни англашдан иборатдир. Бу тушунчанинг эстетик таъсирини кўрсатиш О.Ёқубов ижодига ҳам хосдир. Улугбек фожиасида улугворлик, Абдуллатиф фожиасида тубанликнинг акс этишида ўлим ўзига хос критерийга эга.

Тадқиқотчи “Кўҳна дунё” романида О.Ёқубов ўз даврининг сиёсий таназзулини акс эттирганлигини тўғри белгилайди. Бутун салтанат бўйлаб изгиган ўлим ваҳимаси аслида қўрқув сиёсатининг инъикоси эди. Мустабид сиёсатнинг оқибатлари, аввало, ўз бунёдкорларини маҳв этди. Ёзувчи талқинида ўлим фақат ижтимоий-сиёсий таназзулнинг ёки жисмоний ҳаёт якунининг сабабчиси эмас, балки инсон руҳий иқлимларининг ўзига хос кўзгусидир. Ўлим ҳолати даврининг уч йирик шахси тақдири мисолида акс эттирилади Унга кўра Маҳмуд Фазнавий ўлимни кўрқинч билан, Беруний тақдирнинг неъматини каби, Ибн Сино табиб сифатида қабул қиладилар. Ва ҳар уч ҳолатда ҳам ўлим Яратганга етиш воситаси дея қаралади. Ўлимолди вазиятларидаги руҳий ҳолатни моҳирона кўрсатиш билан ёзувчи Маҳмуд Фазнавий ҳаётидаги муҳим нуқталарга ургу беради. Ўлим исканжасидаги одамнинг руҳий аҳволи тасвири орқали адиб ўз ҳаёти ва миллат тажрибасидан келиб чиққан хулосани — қўрқув салтанати ёки ўлим империяси остидаги шахснинг синишини кўради. Мустақиллик насри китобхонга ҳаёт ва ўлим муаммоси моҳиятини англашишда масаланинг табиий-биологик ва миллий-исломий талқинларига, шунингдек, ижтимоий психологик жиҳатларига диққат-эътиборни

қаратмоқда. Бу эса персонаж ички оламини тадқиқ қилишга кенг имкониятлар яратди. Шахснинг ижтимоийлашуви ва ўз табиатида бегоналашиб бориши уни турли фожиаларга гирифтор қилиши мумкин. Айни вақтда ўлим руҳий поклаш вазифасини ҳам бажаради. Шунинг учун ҳам айрим асарларда у ўзлигидан айрила бораётган инсоннинг нажот йўли ва мақсадга элтувчи восита деб тақдим қилинади.

Тоғай Мурод маънавий ва сиёсий инқирозлар юз бераётган бир вақтда ҳаёт ва ўлим фалсафасининг бадий талқинини “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романи қаҳрамони Ботир фирқа руҳиятида кечаётган талотумлар ва давр тўзонлари билан боғлиқ ҳолда акс эттирди. Қаҳрамоннинг ўз-ўзини тафтиши, унинг итоатга келиши, ниҳоят, итоатга келган қалбнинг руҳан сокинлашувида Яратганни тан олиш истаги Ботир фирқа мисолида ёритилган. Ёзувчи яшашдан маъно топа олмаётган, ўлишга-да рағбати йўқ одамнинг психологик ҳолатларини Ботир фирқа мисолида очиб берар экан, қаҳрамон қисмати орқали XX асрдаги жуда кўп арбоблар тақдири аросатда қолганлигига, хусусан, тириклик ва ўлим чегарасидаги инсон фожиасига ишора қилади.

X.Ҳамроқулованинг “Адабиётда ҳаёт ва мамот муаммоси” монографияси ўзига хос ечимларга муҳокамамулоҳазаларга бойлиги, илмий салмоғи билан сўнгги давр адабиётшунослик илмида ўзига хос ўрин эгаллашига ишончимиз комил. Мазкур монография инсониятни ҳамиша ўйга толдирувчи жумбоқлардан бири ҳаёт ва ўлим муаммосининг XX аср ўзбек адабиётидаги бадий тадқиқига бағишланганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

*Сафо МАТЧОНОВ,
педагогика фанлари
доктори, профессор*

Агата КРИСТИ

Лорд Эжуорнинг ўлими

Роман

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

НОНУШТА

— Менимча, бу гаплардан бир кун ўтиб Уидберн томонидан «Клериж» ресторанига нонушта қилишга таклиф қилиндик.

Менинг ҳам, Пуаронинг ҳам боришга кўнглимиз чопмади. Чақиравериб, ҳол-жонимизга қўймади. Миссис Уидберн ўзини кўрсатишни, мақтанишни яхши кўрарди. Шундай гаплар қилдики, бормасликнинг иложи бўлмади. Кел, бориб қутулиб қўя қолайлик, деган қарорга келдик.

Пуаро Париждан олинган янгиликлардан кейин қандайдир ўйчан, одамлардан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолган эди. Ҳамма берган саволларимга бир хил:

— Бу ерда ниманидир тушунмаяпман, — деб қисқа жавоб бериб қўя қоларди.

Бир-икки марта ўзича:

— Пенсне. Париждаги пенсне. Карлотта Адамснинг сумкасидаги пенсне, — деб гўлдираб қўйганини эшитиб қолдим.

Тўғриси айтсам, нонуштага таклиф қилинганимиздан суюндим. Бир кўнгил ёзарканмиз-да, деб қўйдим. Бизни Дональд Росс деган йигитча кутиб олди. Нонуштада аёллардан кўра эркаклар кўп бўлди, шунинг учун Дональд Росс билан бир столда ўтириб қолдик.

Бизнинг қаршимизда Дейн Уилкинсон ва у билан ёнма-ён миссис Уидберн билан ёш герцог Мертонский ўтиришди.

Назаримда, (албатта бу хаёлим меваси) герцог Мертонский ўзини бироз ноқулай сезгандай бўлди. Чунки бу ердагилар унинг кўнглидаги одамлар эмасди. Чунки у мутаассиб ва ҳаётдан узоқ, одамови бир кимса эди. Унинг шундоқ хушчақчақ, ўйин-кулгини ёқтирадиган Дейн Уилкинсонни севиб қолиши худди табиатнинг аччиқ хазилига ўхшарди.

Дейннинг табиат инъом этган шу қадар гўзаллигини, унинг бўғиқроқ, лекин ёқимли овозини эшитиб унга мафтун бўлиб қолганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Лекин вақт ўтган сари энг мукамал гўзалликка ҳам қўникиш мумкин. Агар озгина калла

Охири. Боши ўтган сонларда.

ишлатилса, ҳар қандай кучли муҳаббатни ҳам жиловлаб олса бўлади, деган фикр келди хаёлимга.

Бундай фикрга келишимга Дейн Уилкинсоннинг оғзидан чиқиб кетган битта нотўғри сўзи сабаб бўлди.

Кимдир (кимлиги ҳозир эсида йўқ) гап орасида «Парисдаги суд» деб юборди. Дейн шу заҳоти унга дашном бергандай... Парижми?¹ — деди. — Бизнинг замонимизда Парижнинг обрўси тушиб кетган. Энди Лондон ва Нью-Йорк билан ҳисоблашиб иш қилишади».

Баъзан бўлганидек, унинг бу гапи суҳбат давомидаги бир дақиқалик сукунат пайтида эшитилди. Орага ноқулайлик чўкди. Ўнг томонида ўтирган Дональд Росс нафасини ичига ютди. Миссис Уидберн гапни рус операсига буриб ҳаяжонланиб гапира бошлади. Биргина Дейн Уилкинсон қовун тушириб қўйганини сезмай, эътиборсиз столга қараб ўтираверди.

Мен диққатимни герцогга қаратдим. У қип-қизариб кетган, лабларини жуфтлаб олганди, назаримда, бу гапни эшитиб сал нари сурилиб ўтиргандек ҳам бўлди.

Шу пайтда унинг тоифасидаги одамларнинг ҳаммаси бундай аёлга уйланиш хунук оқибатларга олиб келишини, яхшилик билан тугамаслигини тушунгандай бўлди.

Мен биринчи бўлиб (бундай вақтларда тез-тез бўлиб туради) болаларни эрталабки томошага олиб чиқадиган тўладан келган аёлга гап очдим: «Стонинг нариги четида ўтирган қип-қизил қўйлакли галати аёл ким?» деб сўрадим. Унинг синглиси экан. Минғирлаб нимадир дея узр сўрадим, бу ёнимга ўгирилиб Россга гапирдим. Лекин у ҳам тумсайиб бир нималар деди.

Икки томонимдан ҳам дакки еганимдан кейин Брайен Мартинни кўриб қолдим. Афтидан, у кечикиб келган ва мендан нарироқда қандайдир бир малла соч қиз билан валақлашиб ўтирарди.

Уни анчадан буён кўрмагандим, яхши томонга ўзгарганини кўриб ҳайрон бўлдим. Энди у ҳорғин кўринмас, ҳатто ёшариб кетгандек эди. У ҳадеб кулар ва бу билан қўшнисининг гашига тегарди.

Уларни кузатиб ўтиришдан маҳрум бўлдим. Чунки ён қўшним юмшоқ тортиб қолди. Хайр-эҳсон жамияти учун ўзи ташкил қилган, гўзаллик мавзусини тараннум этувчи болалар спектаклидан узундан-узоқ саҳнани ёддан айтиб берди.

Пуаро зиёфатдан вақтли чиқиб кетди, чунки соат икки яримда биттаси билан учрашишга келишиб қўйган эди. У элчининг галати вазиятда йўқолиб қолган ботинкаси билан боғлиқ бўлган ишни текшираётган эди. У миссис Уидбернга менинг узримни айтиб қўйинг, деб тайинлаб кетди.

Мен дугонаси орқали унинг олдига бориш учун пайт пойлаб тургандим, кимдир елкамга туртди.

Бу ёш йигит Росс эди.

— Мсье Пуаро сиз билан бирга келганмиди? У билан гаплашадиган гапим бор эди.

Мен унга Пуаро ҳозиргина чиқиб кетди деб тушунтирдим.

Росс хафадек кўринди. Нимадандир хавотирда эди.

— У билан нима ҳақда гаплашмоқчи эдингиз? — деб сўрадим.

¹ Инглизчада «Парис» ҳам, «Париж» ҳам бир хил ёзилади ва бир хил талаффуз қилинади. (Тарж.)

У секингина:

— Ўзимам билмайман, — деди.

Бу ғалати жавоб бўлди. Унга ажабланиб қарадим. Йигит қизариб кетди.

— Биладан, бу эшитган қулоққа жуда ғалати туюлади. Гап шундаки, қандайдир шубҳали нарса содир бўлди. Нималигини ўзим ҳам тушунолмаётиман. Бу тўғрида мсье Пуаро билан маслаҳатлашмоқчи эдим. Нима қилишимни билолмай бошим қотиб қолди...

У ташвишманд кўринди, уни хотиржам қилишга уриндим.

— Пуаро иш юзасидан биров билан учрашгани кетди. — дедим. — У кечқурун соат бешда уйда бўлади. Қўнғироқ қилинг ёки келинг.

— Раҳмат, шундай қила қоламан. Соат бешда, а?

— Яхшиси, олдинроқ қўнғироқ қилиб билинг.

— Яхши, раҳмат Гастингс.

Унга имлаб қўйиб миссис Уидбернга ўгирилдим. У билан хайрлашиб нари кетган эдим, биров тирсагимдан тутганини суздим.

— Қўлимдан чиқишга уринманг, — қувноқ овоз янгради.

Бу Женни Драйвер эди. У гўзал тортиб кетган эди.

— Хелло, — дедим, — қаердан пайдо бўлиб қолдингиз?

— Зиёфатда сиздан сал нарида ўтиргандим.

— Сизни сезмабман. Ишларингиз қалай?

— «Шўрва таринкаси» яхши кетяптими?

— Сиз менсимайдиган «шўрва таринкаси», гарчанд тайёрлаш машаққат бўлса-да, ёмон кетаётгани йўқ. Булар қавариқ патга ўхшайди.

— Хунукдан-хунук.

— Ҳечам-да. Бекорчи туяқушларни иш билан таъминлаш керак-ку, ахир. — У хандон ташлаб нари кетди. — Хайр. Эртага дам олиш куним. Қишлоққа бориб келмоқчиман.

— Жуда яхши, — маъқулладим. — Лондонда ҳозир ҳаво жуда иссиқ.

Шошилмай истироҳат боғи орқали ёлғиз ўзим кетдим. Уйга соат тўртда етиб келдим. Пуаро ҳали келмаган эди. Орадан йигирма дақиқа ўтгандан кейин у жуда хурсанд кириб келди.

— Тушунишимча, жаноб Холмс, — дедим, — элчининг ботинкасини текширган кўринасиз.

— Иш кокаин контрабандаси билан боғлиқ экан. Сўнги соатда гўзаллик салоида бўлдим. У ерда қизғиш сочли бир санам бор экан, кўрганингизда юрагингиздан уриб қоларди.

Пуаро қизғиш соч аёлларга эътиборсиз эмаслигимни яхши биларди. У билан баҳслашиб ўтирмадим.

Телефон жиринглаб қолди.

— Бу Дональд Росс бўлса керак, — дедим телефонга яқинлашар эканман.

— Дональд Россми?

— Ҳа. Биз Чизвикда танишган ёш актёр.

Мен гўшакни кўтардим.

— Хелло. Капитан Гастингс гапиряпти.

— Сизмисиз, Гастингс? Мсье Пуаро келдими?

— Ҳа, у шу ерда. У билан телефонда гаплашмоқчимисиз ё келасизми?

— Телефонда гаплашсам ҳам бўлаверади.

— Яхши. Гўшакни бераман.

Пуаро гўшакни олди. Унинг ёнида туриб Росснинг гапларини салпал эшита олишим мумкин эди.

— Мсье Пуаромисиз? — овоз шоша-пиша, ҳаяжон аралаш эшитила бошлади.

— Ҳа, мен.

— Сизни безовта қилмоқчи эмасдим, секин баъзи нарсалар менга жуда галати туюляпти. Бу лорд Эжуорнинг ўлимига дахлдор.

Пуаро хушёр тортди.

— Балки, бу сизга арзимас бўлиб туюлар...

— Йўқ, йўқ. Барибир гапираверинг.

— Парижнинг эслатилиши мени ҳайрон қолдирди. Биялпсизми... — Шу пайт узоқдан қўнғироқ овози эшитилди.

— Бир сония кутиб туринг, — деди Росс.

Гўшакнинг туширилган овози эшитилди.

Кутиб турдик. Пуаронинг қўлида гўшак, мен унинг ёнида турибман.

Орадан икки, уч, тўрт... беш дақиқа ўтди.

Пуаро чидамсизлик билан оғирлигини у ёғидан бу ёғига солар ва ҳадеганда соатига қарарди.

У ричагни босиб телефон станциясига қўнғироқ қилди. Кейин менга ўтирилди.

— Нариги тарафда гўшак кўтарилган, лекин ҳеч ким жавоб бермаяпти. Гастингс, тез бўлинг телефон дафтарчасидан Росснинг манзилени қаранг. Уйига боришимизга тўғри келади.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

ПАРИЖ

Орадан бир неча дақиқа ўтмаёқ такси ёлладик.

Пуаронинг қиёфаси жиддий тортди.

— Мен чўчиб қолдим, Гастингс, — деди у. — Чўчияпман.

— Назарингизда, мен... — деб гап бошладиму, индамай қолдим.

— Биз икки бор зарба берган кимса билан олишмоқдамиз. Керак бўлса, яна зарба беришдан тоймайди. У тулкидай ҳийлакор. Ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун жони борича курашади. Росс унга хавф туғдирыпти. Демак, Россни йўлидан олиб ташлашга уринади.

— Наҳотки Росс муҳим бир нарсани сезиб қолган бўлса? — гумонсираб сўрадим. — Ўзиям бунга унчалик ишонч ҳосил қилмагандай кўринганди.

— Демак, у хато қилган. Нима бўлмасин у бизга ниҳоятда зарур бўлган нарсани маълум қилмоқчи бўлган.

— Буни ким билиб қолган бўлиши мумкин?

— У сиз билан «Клериж»да гаплашмоқчи бўлганди. Атрофда одам кўп эди. Эҳтиётсизлик қилинган, ҳа, жуда эҳтиётсизлик қилинган. Эҳ! Нега уни бу ерга олиб кела қолмадингиз-а, Гастингс?

— Калламга келмабди... — деб гап бошлаган эдим, Пуаро қўлини силкиди.

— Ўзингизни айбламанг... Бунақа бўлишини қаердан ҳам билардингиз? Биласизми, Гастингс, қотил йўлбарсдай чаптаст ҳамда шафқатсиз. Эҳ, қачон етиб борарканмиз, намунча имиллаб юрмасак.

Ниҳоят етиб ҳам келдик. Росс Кенсингтонда иккинчи қаватдаги хонадонда турарди. Пастда, кўча эшикнинг ёнида, артистнинг

фамилияси ёзилган лавҳа ўрнатилган. Даҳлиз эшиги очиқ экан. Юқорига қараб узун зинапоя кетган.

— Кириш осон экан. Ҳеч ким сезмади ҳам, — минғирлаб қўйди зинадан кўтариларкан Пуаро.

Юқори қаватга чиқиб Росснинг хонаси олдидаги эшикда тўхтадик. Ҳамма ёқда ўлик сукунат ҳукмрон. Эшикни итарган эдим очилиб кетди. Ҳайрон бўлдим.

Биз икки томонида эшиги бор торгина даҳлизга кирдик. Эшиклардан бири очиқ, иккинчиси, афтидан, меҳмонхона эшиги эди.

Биз меҳмонхонага кирдик. Ҳеч ким йўқ. Столда телефон, унинг ёнида гўшак ётарди. Меҳмонхонадан қайтиб даҳлизга, кейин иккинчи хонага кирдик. Бу хонадан торгина ошхонага чиқиларди. Росс шу ерда топдик. У стулдан ярим қийшайганча столга бошини қўйиб ўтирарди.

Пуаро унга энгашиб қаради.

Кейин қаддини тиклади — унинг ранги бўзариб кетган эди.

— У ўлган. Гарданига пичоқ санчиб ўлдирилган.

Мана бу даҳшатли ҳодиса кўп вақтлар эсимдан чиқмай, кўз олдимда гавдаланаверди. Айбдорлик ҳисси вужудимни кемириб юрди.

Пуаро бу даҳшатли ишни очғунимизча мутлақо хотиржам бўлди. Полициянинг келишига ҳам, қўни-қўшниларни сўроқ қилишларига ҳам эътибор бермади. у қандайдир галати равишда хотиржам ва қандайдир чуқур фикрларга чўмганча юрди.

— Гастингс, энди биз аттанг дея афсусланиб юриш учун вақтимизни кетказмаслигимиз керак. — деди у. — Бечора йигитча, бизга нимадир демоқчи бўлган экан. Бу биз учун жуда муҳим маълумот бўлиши турган гап, бўлмаса уни ўлдиришмаган бўларди. Энди унинг ким эканлигини ўзимиз тусмоллаб топишимиз керак. Мана бу чигал калавани ечадиган қўлимизда битта калит бор.

— Париж, — дедим.

— Ҳа, Париж, — деди у.

Пуаро ўрнидан туриб, хонада у ёқдан бу ёққа бориб кела бошлади.

— Бу ишда Париж бир неча бор тилга олинган «Париж» сўзи тилла қутичага ўйиб ёзилган. Париж, ўтган йилнинг ноябр ойи. Мисс Адамс ўтган йили шу вақтда Парижда бўлган. Росс ҳам ўша ерда бўлган. Балки, Росс мисе Адамснинг Парижда бирортаси билан галати ҳолатларда бўлганини кўриб қолганмикан?

— Биз бунинг тагига етолмаймиз, — дедим.

— Йўқ, етамиз. Буни била оламиз! Инсон миясининг имконияти, Гастингс, чексиз бўлади. Бу иш бўйича Париж сўзи нима муносабат билан тилга олинган эди? Анув заргарлик магазинида пенсне таққан аёл қутича олган эди. Эҳтимол, у Росс билан танишдир? Лорд Эжуорни ўлдиришганда герцог Мертонский Парижда бўлган. Париж, Париж, Париж. Лорд Эжуор Парижга кетмоқчи бўлиб отланиб турган эди... А-ҳа! Балки, бунинг замирида бирон нима яшириниб тургандир. Эҳтимол, уни Парижга бормаслиги учун ҳам ўлдиришгандир? — Пуаро яна ўтириб қовоғини солиб олди. — Нонушта пайтида нима бўлди? — деб сўради у. — Қандайдир оддий гапми ёки иборами Россга кўп маъноли ёки илмоқли бўлиб эшитилгандир. Нонушта пайтида Франция ҳақида гап кетдими? Ёки Париж тилга олинди?

— «Париж» сўзи бошқа муносабатлар билан бир неча бор...

Мен Дейн Уилкинсоннинг суҳбатда қовун тушириб қўйганини айтиб бердим.

— Эҳтимол, у тушунтириш бергандир, — деди Пуаро ўйланқираб. — «Париж» сўзини бирон нима билан солиштириш учун ишлатгандир. Кейин яна нима бўлди? Росс қасққа қараб турганди? «Париж» сўзи айтилганда у нима деди?

— У шотланд ирим-сиримлари ҳақида гапирди.

— Бу вақтда у қасққа қараб туриб гапирди.

— Аниқ айтолмайман. Менимча, миссис Уидбернга қараб турган эди.

— Уидберннинг ёнида ким ўтирган эди?

— Герцог Мертонский, кейин Дейн Уилкинсон, унинг ёнида қандайдир бир нотаниш йигитча бор эди.

— Герцог. У герцогга қараб туриб гапирган бўлиши мумкин. Қотиллик рўй берганда унинг Парижда бўлганини ёки ўзининг ўша ерда бўлганман деб ҳисоблашини ёдингиздан чиқарманг. Тасаввур қилайлик. Росс бирдан герцогнинг бу вақтда Парижда бўлмаганлигини эслаб қолгандир-у, буни исботлаб бермоқчи бўлган.

— Дўстим Пуаро!

— Сиз ҳам ҳамма қатори буни бемаънилик деб ҳисоблайсиз. Қотилликни амалга ошириш учун герцогда сабаб бормиди? Ҳа, бор эди. Фараз қилайлик, у қотилликка қўл урди — о, бу жудаям бемаънилик! Бунақа мавқедаги одам-а! Буни биров ўйлаб ҳам кўрмайди. Каттакон отелда бунга сабаб ўйлаб топиш қийин бўлмасда, Гастингс. «Париж» сўзи тилга олинганда Росс бирон нима дедими? Қандайдир ҳис-ҳаяжонга берилдими?

— Менга миқ этмай нафасини ичига ютиб ўтиргандай туюлди.

— Кейин ўзини қандай тутди? Хижолат чеккандай бўлди?

— Ҳа, худди шундай бўлди.

— Демак, калласига қандайдир фикр келган. У, уни бемаъни деб ўйлаган. Лекин барибир бу фикри уни тинч қўймаган. Охири мен билан гаплашмоқчи бўлган. Энди гаплашаман деганда мен кетиб қолганман.

— Ишониб менга айтаверганда жуда омади иш бўларди-да, — дедим афсусланиб

— Ҳа, дарҳақиқат... у билан гаплашаётган пайтингизда яқинингизда кимлар бор эди?

— Деярли ҳамма меҳмонлар. Улар миссис Уидберн билан хайрлашишаётган эди.

Пуаро яна ўрнидан турди.

— Наҳотки мен қаердадир нотўғри йўл тутган бўлсам? — дея гўлдирди у хонада у ёқ-бу ёққа юаркан.

Мен унга ачиниб қарадим. Унинг миясида қандай фикрлар гулғон ўйнаётганини билмасдим. «Писмиқ, ичимдагини топ» деган эди Жеп у ҳақда, скотленд-ярдлик инспекторнинг фикрлари мутлақо тўғри эди. Шунини аниқ билардимки, Пуаронинг фикрлари сочилиб кетган, у буларни бир жойга йиғиштириб ололмас, ўзи билан ўзи ихтилофга киришган эди.

— Ҳарҳолда, — дедим мен, — бу жиноятни Рональд Маршнинг бўйнига қўйиш мумкин эмас.

— Ҳа, бу борада ютуқ унинг қўлида, — деди лоқайдлик билан Пуаро. — Лекин ҳозир бу нарса бизни қизиқтирмайди.

Бирдан у жойига ўтириб олди.

— Мен мутлақо ноҳақ бўлиб чиқишим мумкин эмас. Гастингс, мен қўйган бешта савол ёдингиздами?

— Нар-бери эсимда.

— Бу саволлар қуйидагича эди: нима учун лорд Эжуор ажраш ҳақидаги фикрини ўзгартирди? У ёзган хат хотинининг қўлига бориб тегмаганини нима билан изоҳлаш мумкин? Кутубхонасидан чиққанимизда нима учун унинг ранги ғазабдан кўкариб кетди? Карлотта Адамснинг сумкачасига пенсне қандай қилиб тушиб қолган? Леди Эжуорга Чизвикка кимдир телефон қилиб шу заҳоти яна гўшакни нима учун илиб қўйган?

— Ҳа, — дедим, — саволларингиз энди эсимга тушди.

— Гастингс, калламда кичкинагина гоё пайдо бўлган эди. Бу қотилликка раҳбарлик қилган ўша одам ким эди деган гоё. Бешта саволимдан учтасига жавоб топдим ва бу жавоблар гоёларимга тўғри келади. Лекин иккита саволимга ҳанузгача жавоб топилмади. Бу нимани билдиради, биласизми? Ўша одам ҳақидаги хулосаларимда ёмон адашяпман, яъни қотил бошқа одам ёки бу иккита саволимга жавоб қўл остимда. Буларнинг қайси бири тўғри? Нима дейсиз, Гастингс?

Пуаро столга келиб қутидаги Америкадан жўнатилган хатни олди. У столга Карлотта Адамснинг хатини ёйиб, уни индамай синчиклаб текшира бошлади.

Дақиқалар ўтди. Мен хомуза тортиб китоб варақлай бошладим. Хатга тикилиб ўтиришидан бирон нарса топади деб ўйлаганим йўқ. Чунки хатни узунасигаям, кўндалангигаям роса текширганмиз, шуниси аниқ эдики, хатда гап фақат Рональд Марш ҳақидагина кетмаган, кейин ундан бошқа бирон нимани топиш ҳам мумкин эмасди.

Мен аста китоб варақлаб ўтиравердим... Эҳтимол, озгина кўзим кетган бўлса ҳам бордир...

Бирдан Пуаро қичқириб юборди. Чўчиб ўрнимдан ирғиб туриб кетибман.

— Гастингс, Гастингс!

— Ҳа, нима гап! Ўтакамни ёрворай дедингиз-ку!

— Эсингиздами, қотил агар тажрибали бўлиб ишни пухта-пишиқ олиб борганда хат варақларини йиртмаган, аксинча, қирқиб олган бўларди, дегандим.

— Ҳа.

— Мен ноҳақ эканман. Қотилликни амалга оширишда қотил ишни пухта ва пишиқ олиб борган. Мана бу ердан саҳифа йиртиб олинган бўлиши керак, қирқиб олинмаган. Буёққа қаранг.

Мен қарадим.

— Мана, кўряпсизми?

Бошимни қимирлатдим.

— Сиз қотил шошилган демоқчимисиз?

— Шошилганми, йўқми, барибир. Наҳотки, кўрмаётган бўлсангиз, дўстим? Саҳифа йиртилган бўлиши керак...

Пуаро аста шундай деб қўйди:

— Аҳмоқ бўлган эканман. Кўр эканман, энди эса... ишимиз бароридан келади.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ**ПЕНСНЕ**

Орадан бир дақиқалар ўтиб Пуаро сакраб ўрнидан турди. Гап нимадалигининг тагига етмасдан мен ҳам туриб кетдим.

— Такси ушлаймиз. Соат энди тўққиз бўлди. Бораверамиз, ҳали унчалик кеч эмас.

— Қаёққа борамиз?

— Рижент-Гейтга.

Мен йўл бўйи индамай кетишга қарор қилдим. Бирон савол берганимда ҳам Пуаро жавоб бермаслигига кўзим етган эди. У жуда ҳаяжонда эди. Таксига ўтиришимиз билан чидамсизлик билан тиззасига черта бошлади. Пуаро одатдаги хотиржам Пуарога мутлақо ўхшамай қолган эди.

Мен Карлотта Адамснинг синглисига ёзган хатини хотирамда тиклай бошладим. Бу пайтга келиб ўша хатни деярли ёдлаб олган эдим. Пуаронинг хатдан йиртиб олинган варағи ҳақидаги гапларни ўзимча қайта-қайта такрорладим.

Барибир бирон маъно чиқара олмадим. Пуаронинг гаплари менга борган сари маъносиздай бўлиб туюлаверди.

Нима учун ўша саҳифа йиртиб олинishi керак экан? Йўқ, бундан ҳеч нима тушуна олмадим.

Рижент-Гейтдаги уй эшигини бизга янги эшик оғаси очди. Пуаро миссис Кероллни сўради. Эшик оғаси бизни юқорига олиб чиққунча ўз-ўзимча бир неча бор «грек худоси» қаерга ғойиб бўлганикин деб қўйдим. Полиция уни эътибордан соқит қилган эди. Эҳтимол, ўлиб кетгандир ҳам...

Мисс Кероллнинг кўриниши бинойидай, ўзи хотиржам, беташвиш. Бу ҳол хаёлимни жамлаб олишимга туртки берди. У Пуаронинг келишидан жуда ҳайрон бўлди.

— Ҳалига довр шу ердалигингиздан хурсандман, мадемуазель, — деди Пуаро таъзим бажо келтириб, — бу уйдан кетиб қолган бўлсангиз керак деб қўрққандим.

— Жеральдина кетаман десам эшитгисиям келмаяпти, — деди мисс Керолл. — Кетмаслигимни ўтиниб сўради. Дарҳақиқат, мана шундай аламли кунларда шўрлик қизга кимдир ёнида ҳамдард бўлиб кўнглини кўтариб туриш керак-ку, ахир. Мен бунинг уддасидан чиқа оламан, мсье Пуаро.

У шундай деб лабини қисди. Мен буни репортёрлар билан гаплашавериб, гапни қисқа қилишга ўрганиб қолганлигига йўйдим.

— Мадемуазель, ҳамма вақт ташкилотчиликни ўрнига қўйиб келгансиз. Бу борада сизга тан бераман. Бу жуда катта истезод саналади. Мадемуазель Марш бу соҳада тажрибасиз.

— У хаёлпараст, — деди мисс Керолл. — Бахтига, ишлаб тирикчилик ўтказишдан холи.

— Ҳа, албатта.

— Менимча, бу ерга тажриба ҳақида гаплашиш мақсадида келмаган бўлсангиз керак. Сизга қандай ёрдам бера олишим мумкин, мсье Пуаро?

Пуаро одатда мавзуга узоқдан келиб ёндошишни хоҳларди. Лекин миссис Керолл билан бундай гаплашиш мумкин эмасди. У кўзойнагининг ўткир ойнаклари ортидан Пуарога шубҳаланиб тикилди.

— Баъзи бир ҳолатлар бўйича сиздан аниқ маълумотлар олмоқчийдим. Биламан, мисс Керолл, сизнинг хотирангизга суянсам бўлади.

— Унда ёмон котиба бўлган бўлардим, — деди у қатъий.

— Лорд Эжуор ўтган йили ноябрь ойида Парижда бўлганмиди?

— Ҳа.

— Унинг борган пайтини аниқ айтиб бера оласизми?

— Мен ёзувларимни солиштириб чиқишим керак, — у шундай деб стол ғаладонидан ён дафтарчасини чиқариб варақлай бошлади. Кейин шундай деди: — Лорд Эжуор ўтган йили Парижга учинчи ноябрда кетиб, еттинчи ноябрда қайтиб келган. Ундан ташқари, яна йигирманчи ноябрда кетиб, тўртинчи декабрда қайтиб келган. Сизни яна бирон нима қизиқтирадимиз?

— Ҳа. Нима мақсадда борган эди?

— Биринчи сафар борганида ҳайкалчаларни кўргани борган эди. Уларни сотиб олмоқчи бўлган. Иккинчи сафар борганида, билишимча, бирон мақсади йўқ эди.

— Сафарда мадемуазель Марш отасининг ёнида борганмиди?

— У ҳеч қачон отаси билан бирга юрмаган, мсье Пуаро. Уни олиб юриш лорд Эжуорнинг ҳаёлига келмаган ҳам. Бу вақтларда у Париждаги пансионда бўлган. Лекин отаси уни бориб кўрганлигига ҳам шубҳам бор.

— Ўзингиз бирга бормаганмисиз?

— Йўқ, — мисс Керолл Пуарога қизиқсиниб қараб туриб, кейин: — Нега менга бундай саволларни беряпсиз, мсье Пуаро? — деб сўради. Дўстим жавоб бериш ўрнига савол ташлади.

— Мисс Марш ўз аммаваччасини жуда севарди, а, тўғрими?

— Албатта. Лекин бу нарсалар нима учун сизни қизиқтириб қолганига тушунмай турибман.

— Мисс Марш яқинда ҳузуримга келган эди, хабарингиз борми?

— Йўқ, — деди мисс Керолл ҳайрон бўлиб. — У нима деди?

— У келиб амакиваччасини жуда севишини айтди.

— Унда буни мендан нега сўраб ўтирибсиз?

— Чунки мени сизнинг фикрингиз қизиқтиради.

Мисс Керолл жавоб беришдан олдин бирмунча вақт ўйланиб турди.

— Менимча, мисс Марш уни жуда севади.

— Ҳозирча лорд Эжуор сизга унчалик ёқмас керак-а?

— Мен ҳали бундай деганим йўқ. Мени у шунчаки, қизиқтирмайди. Енгилтабиат йигит. У билан улфатчилик қилиш ёқимли, албатта. Лекин Жеральдинанинг бир жиддийроқ одам билан мулоқотда бўлишини хоҳлардим.

— Герцог Мертонскийга ўхшаш одам биланми?

— Мен герцогни билмайман. Ҳарҳолда, у ўзига юклатилган бурчга жиддийроқ муносабатда бўлса керак, деб ўйлайман. Ахир у анави аёл — Дейн Уилкинсонга ошиғу беқарор-ку.

— Унинг онаси...

— О, унинг онаси, тўғриси айтишим керак, ўғлини Жеральдинага ўйланишини жон-жон деб хоҳларди.

Онасининг қўлидан нимаям келарди? Ўғиллар оналари танлаган келинни сира ёқтиришмайди.

— Амакиваччаси Маршни севадим, фикрингиз қалай?

— Ҳозирги вазиятда бунинг аҳамияти йўқ.

— У қамалиб кетади, деган фикрдамисиз?

— Йўқ. Қотилликни у амалга оширмаган деб ўйлайман.

— Лекин, барибир, унинг қамалиш эҳтимоли борми? — Мисс Керолл бирон нима деб жавоб бермади. — Вақтингизни олмайман. — Пуаро ўрнидан турди. — Айтмоқчи, сиз Карлотта Адамсни билармидингиз?

— Уни саҳнада кўрганман. Истеъдодли актриса.

— Ҳа. — Пуаро шундай деб фикрга чўмгандай бўлди.

— Э-ҳа! Сал бўлмаса қўлқопни унутай дебман.

Пуаро столдаги қўлқопни оламан деб қўли мисс Кероллнинг пенсенеси занжирига илиниб қолдию, уни узиб юборди. Узр сўрагандай, бир нима деб минғирлади, пенсенени қўлқоп билан бирга олиб, кейин уни эгасига узатди.

— Сизни безовта қилганим учун яна бир бор узр сўрайман, — деди у. — Мен кейинги йилларда лорд Эжуорнинг бировлар билан ораларида ихтилоф чиқиб юрган бўлса, бунинг сабабини билмоқчи бўлиб келгандим. Париж ҳақида савол берганимнинг боиси ҳам шунда. Бунга умид боғлаш қийин, албатта. Лекин мадемуазель Маршнинг амакиваччаси жиноят қилмаганига мутлақо ишончи комил. Ҳайрон қоларли даражада ишонади бунга... Яхши ётиб турунг, мадемуазель, безовта қилганим учун минг бор узр.

Биз эшикка яқинлашган эдик ҳамки, мисс Керолл орқамиздан кичқириб қолди.

— Мсье Пуаро, бу менинг пенснем эмас.

— Нима? — Пуаро унга ҳайрат билан қаради. Кейин унинг юзига табассум югурди. — Ҳа, эсим қурсин-а! Менинг пенснем чўнтагимдан тушган экан, сизникига алмашлаб юборибман.

Пенселарни алмаштириб чиқиб кетдик.

— Пуаро, — дедим кўчага чиққанимиздан кейин, — сиз пенсне тақмайсиз-ку, ахир.

У чехраси ёришиб менга қаради.

— Ҳаддан зиёд зийрак экансиз! Коса тагидаги ним косани дарров илғаб олдингиз-а.

— Бу Карлотта Адамсининг сумкачасидан чиққан пенсненими?

— Шундай.

— Нима учун уни мисс Кэроллга тааллуқли бўлиши мумкин деб ўйладингиз.

Пуаро елка қисди.

— Бу ишда пенсне тақадиган ягона одам шу аёл.

— Барибир ҳам бу уники эмас экан-ку, — ўйланқираб дедим.

— Буни унинг ўзи айтяпти.

— Оббо, шубҳагўй шайтон-эй.

— Ҳечам-да. Эҳтимол, у тўғриси айтгандир. Бўлмаса, алмаштириб қўйганимни сезмаган бўларди. Буни жуда моҳирлик билан бажардим, дўстим.

Биз дуч келган кўча билан кетавердик. Такси тутайлик, десам Пуаро унамади.

— Дўстим, фикрларимни жамлаб олишим керак.

Уни мажбур қилмадим. Оқшом дим, уйга қайтгим келмади.

— Демак, Париж ҳақидаги гапларингиз бир ниқоб экан-да? — қизиқсиниб сўрадим.

— Унчалик эмас.

— Биз ҳали «Д» нинг замиридаги сирни аниқлаганимиз йўқ, — дедим ўйланқираб. — Қизиқ, бу ишда Дональд Россдан бошқа ҳеч кимнинг исмида бунақа ҳарф йўқ. У бўлса, энди йўқ, ўлган.

Сэр Монтегью Корнернинг зиёфатидан кейин уч киши бўлиб оқшомда гаплашиб қайтганимиз эсимга тушди. Ўшанда яна баъзи бир нарсаларни ҳам эслаб гапиргим келиб қолди.

— Э худойим-эй, Пуаро, — дедим, — ўшанда Росснинг столнинг нарёғида ўн уч рақами ҳақида гапиргани ёдингиздами? Ахир, у биринчи бўлиб турган эди-ку.

Пуаро жавоб бермади. Бидъатларни биров мақтаб ёки оқлаб гапирганда мен доим ноқулай аҳволга тушиб қолардим. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Бу жуда ғалати, — дедим.

— Нима?

— Мен Росс ва нариги столда бўлган ўн уч рақами ҳақида бўлган гапни айтипман. Пуаро, бу ҳақда фикрингиз қалай?

Пуаро бирдан кулиб юборди. Донг қотиб қолдим. У ҳечам ўзини кулгидан тўхтатолмасди.

— Нимага куляпсиз? — деб сўрадим

— Вай-вай-воей! — кулишдан бўғила бошлади у. — Ҳеч нима. Мен бир пайтлар эшитган топишмоқнинг жавобини топдим. Ҳозир уни сизга айтиб бераман. Қайси ҳайвон икки оёғи, қаноти бўлади-ю, ўзи итга ўхшаб акиллайди?

— Товуқ-да, — деб жавоб бердим. — Буни ёшлигимдан биламан.

— Яхши, биларкансиз, Гастингс. Сиз менга «Билмайман», дейишингиз керак эди. Унда мен сизга «бу товуқ», дердим сиз эса, «товуқ акиллайдими», дердингиз. Мен эса «Бу топишмоқни топиш жуда қийин!» деб жавоб берардим. Гастингс, биз «Д» ҳарфини тагига етдик, деб тахмин қиламиз.

— Бориб турган сафсата!

— Ҳа, кўпчилик учун бу сафсата. Агар буни биронтасидан сўраб кўрганимдами...

Биз катта кинотеатрнинг олдидан ўтиб борардик. Томоша тугаб ундан одамлар чиқа бошлади. Уларга аралашиб кетдик. Беихтиёр уларнинг гаплари қулоққа кирарди. Кўпчилик ўз дўстлари, муаммолари ва оқсоч-хизматкорлари ҳақида гаплашарди. Фақат баъзи бировларгина ҳозиргина кўрган кинофильм устида баҳс юритарди.

Бир гуруҳ одам билан Юстан-Роуд кўчасини кесиб ўтдик.

— Менимча, Брейен Мартин зўр актёр, — деди бир қиз. — Мен у иштирок этган биронта кинофильмни қолдирмайман. Аनावи тепаликдан ўтиб шаҳарга газетчилардан аввал етиб келганини қара!

Қизнинг шериги бунга унчалик қойил қолмаётган эди.

— Бемаъни саргузашт. Агар уларнинг калласи ишлаб Эллисдан сўрашганда...

Суҳбат давомини эшитолмай қолдим. Тротуарга келиб Пуарога қарасам, у тор йўлнинг қоқ ўртасида турибди. Икки томондан унга икки автобус бостириб келяпти. Мен қўлларим билан кўзларимни

беркитиб олдим. Тормозларнинг гийқиллаган, ҳайдовчиларнинг болаҳонадор қилиб сўккани қулоғимга кирди.

Пуаро бўлса, аста қадам ташлаб тротуарга чиқиб келди. У худди шабкўрга ўхшаб қадам ташларди.

— Пуаро! — дедим. — Ақлдан оздингизми?

— Йўқ, дўстим. Калламда бир нарса ярқ этди, бир лаҳза бурун анув ерда.

— Калласида ярқ этган вақтини қара бунинг, — дедим. — Бу ҳаётингизнинг сўнги дақиқаси бўлиши мумкин эди-ку!

— Бунинг аҳамияти йўқ. Эҳ, дўстим-а, мен кечириб бўлмайдиган кўр ва кар эканман. Энди ҳамма саволларга жавоб топдим, ҳа бештасигаям... Мен уларни кўриб турибман... Бу ёғининг энди яраси енгил, оппа-осон.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

ПУАРО САВОЛ БЕРАДИ

Уйга кетишимиз ҳам ғайритабиий бўлди. Пуаро ўз ўйларига шўнғиб кетган. Гоҳо нималардир деб минғирлаб қўяди. Баъзи сўзларини илғаб қоламан. Бир сафар «Шамлар» деб қолди, бошқа сафар «дюзен» га ўхшаш нимадир деди. Агар сезгирроқ бўлганимда унинг гаплари замирида ётган маъноларни уқиб олган бўлардим. Унинг фикрлари аниқ ва равшан эди. Мулоҳазалари, фикрлари калламда аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди.

Уйга киришимиз билан Пуаро телефонга ёпишди. У «Савойе» отелига қўнғироқ қилиб, леди Эжуорни чақириб беришларини сўради.

— Овора бўлманг, отахон, тополмайсиз, — дедим.

Кўп марта айтганман, Пуаро, дунёда маълумотлардан жуда кам хабардор бўлган одамлардан бири эди.

— У янги пьесада ўйнапти, — дедим. — Ҳали бундан хабарингиз йўқми? Ҳозир атиги соат тўққиз ярим. Ҳали у театрда.

Пуаро менинг танбеҳимга мутлақо эътибор қилмади. Отел хизматчиси мен айтган гапни такрорлади, шекилли.

— Э-ҳа, шунақа денг-а! Унда леди Эжуорнинг оқсочи билан гаплашсам дедим.

Уни леди Эжуорнинг хонасидаги телефон билан боғлашди.

— Бу леди Эжуорнинг оқсочими? Сиз билан Пуаро гаплашяпти. Мени эслайсиз-а, тўғрими?.. — Жуда яхши. Биласизми, баъзи бир қўнғилсиз воқеалар содир бўлди. Олдимга бир келиб кетишингизни хоҳловдим.

— Ҳа, жуда муҳим. Манзилимни ёзиб олинг.

У манзилини икки марта такрорлади-да, гўшакни илиб қўйди.

— Нима гап? — деб сўрадим. — Бирон-бир муҳим маълумотни қўлга қиритдингизми?

— Йўқ, Гастингс, маълумотни унинг ўзи беради.

— Қанақа маълумотни?

— Бир одам ҳақида.

— Дейн Уилкинсон ҳақидами?

— Йўқ, у ҳақдаги зарур маълумотларни яхши биламан.

— Унда ким ҳақида?

Пуаро менга қараб кулиб қўйди, оқсочни кута бошлади. Кейин хонада гивирсиб нималар биландир машғул бўлди.

Орадан ўн дақиқа ўтиб, оқсоч кириб қолди. У қора кўзойнак тақиб олган, нимадандир шубҳаланарди.

Пуаро унга пешвоз чиқди.

— Келиб жуда яхши қилдингиз. Мана бу ерга ўтиринг, мадемуазель... Менимча, Эллис бўлсангиз керак?

— Ҳа, сэр, Эллисман.

У Пуаро кўрсатган ерга ўтириб, қўлларини тиззасининг устига қўйди. Унинг қисқа ва қонсиз юзлари хотиржам, юпқа лаблари қисилган эди.

— Аввал, Эллис, шуни айтинг-чи, леди Эжуорга қачондан буён хизмат қиласиз?

— Уч йил бўлди, сэр.

— Демак, бундан чиқди, сиз унинг душманларини яхши билишингиз керак.

Эллиснинг юпқа лаблари янада қисилди.

— Кўпчилик аёллар унга зиён келтиришга интилишади. Ҳа, унга ҳасад қилишади.

— Демак, аёллар уни ёқтиришмас экан-да?

— Ҳа, сэр. У ниҳоятда гўзал. Кейин нима хоҳласа шунга албатта эришади.

— Эркаклар билан муносабати қалай?

Эллис пичинг аралаш кулиб қўйди.

— Эркаклар билан кўнглига нима келса, шуни қилади.

— Гапингизга қўшиламан, — кулиб деди Пуаро. — Ҳатто шундай ҳолатлар ҳам бўладики... — У гапдан тўхтади, кейин бошқа оҳангда сўради: — Сиз киноактёр Брейен Мартинни биласизми?

— О-ҳа, сэр.

— Адашмасам, бир йиллар чамаси муқаддам мистер Мартин хонимга ошиғу беқарор бўлиб қолган эди, а?

— Бутун вужуди билан, сэр. Нафақат ошиқ бўлиб қолган эди, уни ҳозир ҳам севади.

— Мартин уни ўзига турмушга чиқади, деб ўйлайдими?

— Ҳа. Агар у жанобдан талоқ хатини олганда унга турмушга чиққан бўларди.

— Ундан кейин, билишимча, унинг йўлида герцог Мертонский пайдо бўлди.

— Ҳа, Мертонский Штатлар бўйлаб саёҳатга чиққанда уни бир кўришда мафтун бўлиб қолибди.

— Шундай қилиб, Брайен Мартин имкониятини бой берган-а?

Эллис бош ирғади.

— Тўғри, мистер Мартин кўп пул топади, — тушунтирди Эллис, — лекин герцогнинг мавқеи баланд. Хоним эса, обрў-эътиборли бўлишни хуш кўради. Герцогга турмушга чиқиши билан у мамлакатда биринчи ледилар қаторидан ўрин олади.

Оқсоч бу гапларни шундай мағрурланиб гапирардики, бу ҳол мени ҳам жалб қилиб қўйди.

— Демак, мистер Мартин, гапингизга қараганда, ўйиндан чиқибди. Бунга у қандай қабул қилди? Индамадими?

— Қасқда, ғазабдан ўзини кўярга жой тополмай қолди, сэр.

— Шунақа денг-а.

— У хонимга тўппонча ўқталди, тўполон қилди. Ундан ташқари, ичкиликка ружу қўйди.

— Лекин охир-пировардида бунга кўнди.

— Киши кўзига кўнгандай, сэр. Ҳалиям атрофида гирдикапалак. Унинг кўзлари менга ёқмайди. Хонимни ундан ўзингизни эҳтиёт қилинг дейман, у бўлса кулиб қўя қолади. Сўнгги пайтларда уни кам кўрадиган бўлиб қолдик. Энди тинч қўяр, деб умид қиламан.

— Эҳтимол.

Пуаронинг гап оҳангидаги нимадир уни хушёр торгтирди. Эллис хавотирланиб сўради:

— Сэр, сиз унга бирон хавф таҳдид соляпти деб ўйламаётган бўлсангиз керак?

— Ҳа, — жиддий қилиб деди Пуаро — менимча, у катта хавф остида турган бўлса керак. Бу хатарни у ўзига ўзи сотиб олди.

Пуаро шундай деб туриб билмасдан стол устидаги гул солинган вазани туртиб юборди. Вазадаги сув Эллиснинг юзларига сачраб кетди. Пуаро илдам бориб сочиқ олиб келди-да, минғирлаб узр сўраб юзларини артиб олишига кўмаклашди.

Кейин эшикка кузатиб қўйди.

— Хоним келгунча уйга етиб олишга улгурасиз, — деди унга соатига қараб.

— О, бу ҳақда кўнглим тўқ, сэр. Дейн спектаклдан кейин биттаси кечки таомга таклиф қилганини айтган эди. Агар у мени махсус огоҳлантирмаган бўлса, ҳеч қачон кутиб ўтирмайман.

— Узр, мадемуазель, сал оқсаяпсизми?

— Аҳамияти йўқ, сэр. Бир оз оёғим оғриб турибди.

— Сўгал борми? — Унинг гапига чиппа-чин ишонган оҳангда деди Пуаро ва қандайдир янги дорини суртишни тавсия қилди.

Ниҳоят Эллис кетди.

Нима гаплигини билиш учун юрагимни ит таларди.

— Хўш, Пуаро? — деб сўрадим. — Гапиринг, ахир!

У менинг бесабрлигимдан кулиб қўйди.

— Дўстим, бугун оқшом бошқа ҳеч нима бўлмайди. Эртага эрталаб бир келиб кет, деб Жепга кўнгироқ қиламиз. Ундан ташқари, Брайен Мартиниям чақирамиз. У бизга баъзи бир қизиқ нарсаларни гапириб берса керак, деб ўйлайман. Кейин унга қарзимни тўлаб қўйишим керак.

— Қарзимни?

Мен унга кўз қири билан қараб қўйдим.

У калласига келган фикрлардан кулиб қўйди.

— Ҳарҳолда, — дедим, — Брайен Мартин лорд Эжуорни ўлдирганликда айбланмаса керак. Айниқса, ҳозиргина у ҳақдаги гапларни эшитганимиздан кейин. Агар шундай қилинса, Жепга жуда қўл келарди-да. Эрини ўлдириб хотинини бошқа эркакка турмушга чиқишига кўмаклашиш ҳар қандай эркакнинг ҳам ғурурини поймол қилади.

— Жуда чуқур мулоҳаза юритиб юбордингизу!

— Устимдан қулманг, — жаҳл аралаш дедим. — Нима бу, ҳамма вақт одамни майна қиласиз?

— Манави пенсне, дўстим, Эллисники. Уни ташлаб кетибди.

— Бўлмаган гап! Ўзиникини тақиб кетди.

Пуаро хотиржамлик билан калласини қимирлатди.

— Гапингиз нотўғри! Мутлақо нотўғри! У биз Карлотта Адамснинг сумкачасидан топган пенсенени тақиб кетди.

Ҳайратдан оғзим очилиб қолди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ПУАРО ЖАВОБ БЕРАДИ

Эртасига эрталаб инспектор Жепга кўнғироқ қилдим. Унинг овози жуда тушкун эшитилди.

— Бу сизмисиз, капитан Гастингс? Хўш, шамол қаёқдан эсяпти? Мен унга Пуаронинг илтимосини айтдим.

— Соат ўн бирда келайми? Вақтим бўлади. У Роснинг ўлими ҳақида ишга ёрдам берадиган бирон из топмабдими? Биздаям ҳеч қанақа из йўқ. Ниҳоятда сирли ҳол.

— Менимча, унда сиз учун асқотадиган баъзи нарсалар бор, — дедим гапни чалғитиш учун. — Афтидан, Пуаронинг вақти чоғ.

— Яхши, капитан Гастингс. Бораман.

Кейин Брайен Мартинга кўнғироқ қилиб, Пуаро сизни қизиқтирадиган баъзи нарсаларни аниқлаган бўлса керак, бир келиб кетинг, дедим. У ҳам келишга ваъда берди.

Шундан сўнг Пуаронинг ўзи Женни Драйверга кўнғироқ қилиб бир учрашиб кетишини сўради.

У қиёфасидан жуда хотиржам ва жиддий кўринарди. Мен ундан ҳеч нимани сўрамадим.

Биринчи бўлиб Брайен Мартин етиб келди. Кўриниши жуда аъло, лекин, афтидан, нимадандир безовта эди. Кетидан орқама-орқа Женни Драйвер кириб келди. Улар бир-бирини шу ерда кўриб ҳайрон қолишди.

Пуаро уларни ўриндиқларга ўтқазиб соатига қаради.

— Инспектор Жеп ҳозир келиб қолади.

— Инспектор Жеп-а? — ажабланиб сўради Мартин.

— Ҳа, уни дўст сифатида норасмий равишда бир келиб кетинг дегандим.

— Тушунаман.

Мартин чидолмай қолди. Женни унга тез бир қарадио, ўгирилиб олди.

Бир неча дақиқа ўтиб Жеп кириб келди. Афтидан, уни Брайен Мартин билан Женни Драйверларнинг бу ердалиги бирмунча ҳайрон қолдирарди, лекин буни билдирмади. У Пуаро билан саломлашиб одатдагидай ҳазил оҳангида деди:

— Хўш, мсье Пуаро, ишлар қалай? Бизга ажойиб ғоялардан тайёрлаб қўйдингизми?

Пуаро унга қараб қулиб қўйди.

— Йўқ, йўқ, ҳеч қанақа ажойиб ғоя йўқ. Оддийгина кичик бир ҳодисани айтиб бермоқчиман. Шундай оддий нарсани кўролмаганим, вақтида илғаб ололмаганим учун ўз-ўзимдан уялиб кетяпман. Рухсатингиз билан бу ишни бошдан-оёқ гапириб бермоқчиман.

Жеп хўрсиниб соатига қараб қўйди.

— Агар бу бир соатдан ортиқ вақтни олмаса, — деди.

— Хотиржам бўлинг, — деди Пуаро. — Бир соатгаям бормайди. Гапимга қулоқ солинг, лорд Эжуорни, кейин мисс Адамс билан Дональд Росни ким ўлдиргани сизни қизиқтирадими, йўқми?

— Мени, айниқса, сўнгги қотиллик қизиқтиради, — эҳтиёткорлик билан деди Жеп.

— Гапимга қулоқ солсангиз ҳаммасининг қотили ким эканлигини билиб оласиз. Мен айбимга, гуноҳимга икром бўлмоқчиман (бунга

ўхшамаяпти деб қўйдим ўзимча). Мен нақадар кўр ва ношуд эканлигимни кўрсатмоқчиман. Ва, ниҳоят, дўстим Гастингс ҳамда тасодифий йўловчининг танбеҳлари мени тўғри йўлга тушиб олишимга сабаб бўлди.

У гапдан тўхтади, йўталиб олиб кейин устозларнинг насиҳатига ўхшаш оҳанг (мен шундай деб атаган бўлардим)да гапга тушди.

— Гапни узоқдан, «Савойе» столидаги зиёфатдан бошлайман. Леди Эжуор ўшанда мендан маслаҳат сўраган эди. Эридан қутулмоқчи бўлиб юрган экан, суҳбат охирида ўйламай-нетмай, бир куни такси билан бораман-да уни ўзим ўлдираман-қўяман, деб юборди. Бу гапни зиёфатга эндигина кириб келган Брайен Мартин ҳам эшитганди.

Пуаро унга ўгирилди.

— Тўғрими, гапим?

— Бунга ҳаммамиз эшитгандик. — деди актёр, — Уидбернлар ҳам, Марш, Карлотта ҳам—ҳамма.

— Тўғри, мутлақо тўғри. Бу шунинг учун ҳам хотирамда михланиб қолганки, эртасига эрталаб Мартин ҳузуримга келиб ушбу сўзларни яна такрорлаб гапириб берган эди.

— Унчаликмас, — деб юборди актёр жаҳл аралаш. — Мен шунинг учун келгандимки...

Пуаро кўлини кўтариб уни тўхтатди.

— Сиз гўё орқангиздан биров кузатиб юргандай туюлган, лекин аслида ўйлаб топилган саргузаштни гапириб бергани келгандингиз. Бунинг чўпчаклигини ҳатто ёш болаям сезиб оларди. Бу воқеани, эҳтимол, бирон эски фильмдан кўчириб олгандирсиз. Сиз суҳбатлашишга қизнинг розилигини олмоқчи бўлгансиз. Эрақак кишини тилла тишидан таниб қолибсиз ва ҳоказо. Биродар, ҳеч қайси ёш йигит тилла тиш қўйдирмайди. Бизнинг замонамизда, айниқса. Америкада йигитлар бундай қилишмайди. Тилла тиш қўйиш тиш қўювчи шифокорларнинг таомилдан қолган, кўҳна санъати ҳисобланади. Гапирган гапларингизнинг ҳаммаси бемаъни эди. Буларни айтиб берганингиздан кейин асосий мақсадга ўтдингиз: яъни менинг юрагимда леди Эжуорга қарши нафрат уруғини қадамоқчи бўлдингиз. Бошқача айтганда, мабодо, у эрини ўлдирадиган бўлса, унга қарши замин ҳозирламоқчи бўлдингиз.

— Нима ҳақда гапирётганингизни тушунмай турибман, — деб минғирлади Брайен Мартин. Унинг ранги ўликнинг тусидай оқариб кетган эди.

— Сиз лорд Эжуор ажрашишга рози бўлмаслигига мутлақо ишонган эдингиз. Бироқ мен ўша куни у билан учрашган ва у хотини билан ажрашишга розилик билдирган эди. Шундай қилиб, леди Эжуорнинг эрини ўлдириши ҳақидаги хаёли пучга чиқди. Ундан ташқари, лорд Эжуор менга ажрашишга розилик билдириб, хотинига хат жўнатганини ҳам маълум қилди. Лекин леди Эжуор хатни олмаганини айтди. Ё у алдади, ёки хат ёздим деб эри ёлғон гапирди. Ё бўлмасам, хат кимдир томонидан ўғирланган. Лекин ким ўша хатни ўғирлаган?

Шунда мен ўзимга-ўзим Мартин менинг олдимга ўлганининг кунидан келди ва узундан-узоқ саргузаштни сўзлаб берди. Бунга унга нима мажбур қилди, деб савол бердим. Калламда, мсье леди Эжуорни бутун вужуди билан севиб қолган, деган гоё пайдо бўлди. Унинг эриям

бир актёрга турмушга чиқмоқчи деб гапирган эди. Шундай бўлган деб ҳам тасаввур қилайлик, лекин леди кейин ўз қарорини ўзгартирди. Бу вақтга келиб леди эрининг ажралиш ҳақидаги хатини олган. Сизга эмас, бошқа бировга эрга тегишни ихтиёр қилиб қолган. Ана шунинг учун хатни ушлаб қолиш учун сизда ҳамма асос бор эди.

— Мен ҳеч қачон...

— Сизга гапириш навбати келади. Ҳозирча менинг гапларимга қулоқ солиб турунг. Сизни ҳамма аёллар жонидан яхши кўради, бу борада омадингиз бор ва ҳеч қачон муваффақиятсизликка учрамагансиз. Менимча, леди Эжуор севгингизни рад этгандан кейин шу қадар дарғазаб бўлиб кетгансизки, иложи борица, унга оғирроқ жароҳат етказишга қарор қилгансиз. Бу борада рақибни қотилликда айблаб, дорга тортиб ўч олишдан ҳам оғирроқ жазо борми?

— Ё худо! — деб юборди Жеп.

Пуаро унга ўғирилди.

— Ҳа, калламга худди мана шу фикр келди. Бу фикрни бир нечта далиллар асослаб турибди. Карлотта Адамс Брайен Мартин билан ҳам, капитан Марш билан ҳам дўстона алоқада бўлган. Эҳтимол, томоша кўрсатишни Брайен Мартин таклиф қилган бўлиши мумкин. Бунинг учун ўн минг доллар тўлашга рози бўлган, у бой. Бунча пулни Рональд Марш тўлай олмаслигига Карлотта Адамснинг кўзи етган. Унинг молиявий имкониятлари ҳаминқадарлигини билган. Бу борада Брайен Мартин муносиб номзод бўлган.

— Сизга шунини айтиб қўяйки, мен бундай қилмаганман, — деди хириллаб актёр.

— Мисс Адамснинг синглисига ёзган хати телеграф орқали Нью-Йоркдан буюққа жўнатилганда — бай-бай-бай! — жуда кайфиятим тушиб кетди. Шунда бутун тахминларим чиппакка чиқди. Лекин кейинроқ мен яна бир кашфиёт қилдим. Хатнинг асл нусхасини қўлга киритдим. Бунда шунини билиб қолдимки, хатнинг бир варағи йиртиб олинган. Хатнинг олдинги варағи охиридаги «У» деган сўз замирида нафақат капитан Марш, бошқа одамларни ҳам тушуниш мумкин эди.

Ундан бошқа яна битта далил бор. Ҳибсга олинган капитан Марш Рижент-Гейтдаги уйга Брайен Мартин кириб кетганини ўз кўзи билан кўрганини қатъий қилиб айтяпти. Бу кўрсатма айбланувчининг оғзидан айтилаётгани учун унчалик асосга эга бўлмайди. Ундан ташқари, Брайен Мартинда ўзини оқлаш учун асос бор. Ҳа, бу табиий! Буни кутса бўлади. Агар мсье Брайен қотиллик қилган бўлса, ўзини оқлаш учун албатта асоси бўлади-да. Бу асосни битта одам — мисс Дрейвер тасдиқлаши мумкин.

— Хўш, нима демоқчи бўляпсиз? — деди қиз.

— Ҳеч нима, мадемуазель, — табассум қилди Пуаро. — Фақат ўша куни, сиз мсье Мартин билан нонушта қилиб ўтирганингизда Карлотта Адамс Брайен Мартин эмас, аслида Рональд Марш қизиқтириб қолганди, дея ҳадеб мени ишонтиришга уринавердингиз.

— Ҳечам-да, — деди қатъий қилиб актёр.

— Сиз бунини сезмаган бўлишингиз мумкин, мсье, — деди хотиржамлик билан Пуаро. — Мен эса, бунини бор гап, ҳақиқатда шундай деб ўйлайман. Қизнинг лорд Эжуорга нисбатан бўлган адовати худди шу билан изоҳланади. Ахир сиз рад этилган севгингизни унга айтиб берган эдингиз-ку.

— Ҳа, мен ҳам ичимдаги дардимни кимгадир ёрилишим керак, ахир, у бўлса...

— У эса кишиларга ҳамдард бўлишни ўрнига қўяди. Буни ўзим сезганман. Ҳўш, кейин нималар бўлди? Рональд Маршни ҳибсга олишади.

— Қотилликни леди Эжуорга тўнкаш борасида тузган режангиз унинг сўнгги дақиқаларда тушликка борганини кўриб бузилади. Лекин қотилликни бошқа бировга тўнкаш имконияти туғилганидан суюниб кайфиятингиз кўтарилиб кетади. Бу Рональд Марш эди. Кейин нонушта пайтида Дональд Росс Гастингсга нималарнидир шипшиганини эшитиб қоласиз. Шундан кейин сиз ҳалиям хавфдан унчалик холи эмасдай кўринасиз.

— Ёлғон! — қичқариб юборди актёр. — Мен ҳеч нима эшитганим йўқ, ҳеч нима...

Шу он ҳаммаси ошкор бўлди.

— Мутлақо тўғри, — деди Пуаро. — Сиз келиб Эркуль Пуарога, бемаъни саргузаштларингизни айтиб бериб юрагингизни очганингиз учун керагидан ҳам ортиқча таъзирингизни едингиз деб ўйлайман. — Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб қолдик. Пуаро ўйланқираб гапини давом эттирди. — Сезиб турибсизми, мен ўз қилган хатоларимни рўйирост айтиб бераман. Шундан кейин ўз-ўзимга савол бериб кўрдим. Буни Гастингс яхши билади. Бу саволларнинг учтасига аниқ жавоб топдим. Ким лорд Эжуорнинг хатини тутиб қолган? Бунга жавоб аниқ эди — бу Брайен Мартин эди. Иккинчи савол шундай эди: лорд Эжуорни ажраш учун розилик беришга ва хат ёзишга нима мажбур қилди — у яна бошқасига уйланмоқчи эмасми? Мен, ҳа, у яна уйланмоқчи, дедим, мана бу борада қўлимда ҳеч қанақа далил йўқ эди. Эҳтимол, у биронтасининг қармоғига илинган бўлса керак деб ўйладим. Лорд Эжуор ғайритабиий дидга эга бўлган инсон эди. Ҳаётида бўлган бирон бир воқеа ёки ҳодиса юзага қалқиб чиқиши мумкин эди. Англия қонунлари бўйича бу ҳол хотинига талоқ хати беришини ман қиларди. Лекин бу нарса матбуотда қаттиқ танқид қилинишига олиб келиши ҳам мумкин эди. Мен ҳақиқатда ҳам худди шундай бўлса керак деб ўйладим. Лорд Эжуорнинг бунақа жанжалга тоби йўқ эди. Шунинг учун мажбур бўлиб ортга чекинган. Буни биз унинг кутубхонасидан чиқиб кетаётганимизда сезган эдик. Унинг ранги ғазабдан шу қадар кўкариб кетгандики, буни у бизни сезмайди деб ўйлади.

Энди иккита саволим жавобсиз қолди. Карлотта Адамснинг сумкачасидаги пенсне кимга тааллуқли эди? Леди Эжуор Чизвикда тушлик қилаётганда нега уни телефонга чақиришди? Бу саволни мистер Мартинга ҳечам боғлай олмай юрдим. Бошим қотганидан мисс Адамснинг синглисига ёзган хатини яна бир марта диққат қилиб ўқиб чиқдим. Ана шунда бу ишга таллуқли бўлган жуда муҳим далилни қўлга киритдим!

Ўзингиз кўринг. Кўряпсизми, мана бу ерда бир варақ йиртиб олинган. Кўп ҳолларда учраб турадигандек варақ нотекис йиртилган эди, юқориги қаторда яна битта ҳарф бўлганлигини тасаввур қиламиз.

А-ҳа! Маълум бўлишича, хатда эркак кишига эмас, аёл кишига мурожаат қилинапти. Демак, бу фирибгарликни Карлоттага аёл киши таклиф қилган бўлиб чиқади.

Ана шундан кейин мен бу ишга алоқаси жуда кам бўлган ҳамма аёлларнинг рўйхатини тузиб чиқдим. Дейн Улкинсондан ташқари улар тўрт киши эди, яъни, Жералдина Марш, мисс Керолл, мисс Драйвер ва герцогиня Мертонская.

Бу тўрт аёлнинг ичида менинг эътиборимни тортгани мисс Керолл бўлди. У пенсне тақарди, ундан ташқари қотиллик содир бўлганда ўша ерда эди. У ўзининг кўрсатмаларида леди Эжуорга нисбатан ноаниқликка йўл қўйди, ундан ташқари аёл метин иродали бўлиб, бунақа жиноятларни амалга оширишга қобил эди. Ва, ниҳоят, лорд Эжуор билан узоқ вақт бирга ишлаган, уни ўлдириш учун бирон-бир асоси бўлиши мумкин деб шубҳага боргандик.

Шу билан Жеральдина Маршни ҳам тамоман четга суриб қўйишим мумкин эмасди. У ўз падарини ёмон кўрар ва бу ҳақда менга ўз оғзидан гапириб берган эди. У асабий, сал нарсага лов этиб ёниб кетадиган қиз эди.

Дейлик, ўша оқшом уйга кириб отасини ўлдирган-у, кейин марваридни олиб тушиш учун юқорига кўтарилган. Зинадан тушиб келаётганда даҳлизда Рональд Маршни кўриб қолган. Унинг тушган ҳолатини бир тасаввур қилиб кўринг-а!

Унинг ҳаяжонларини мана шу билан изоҳлаш мумкин. Шу билан унинг қўрқиб кетганлигини қотилликни амакиваччаси амалга оширганига ҳам йўйиш мумкин. Бу ерда яна кичкина бир нарса бор. Мисс Адамснинг сумкачасидан топилган тилла қутичада «Д» ҳарфи ўйиб ёзилган. Мен Рональд Марш жиянини Дина деб атаганини ўз қулоғим билан эшитганман. Ундан ташқари, ўтган йили у Парижда бўлган ва у Карлотта Адамс билан учрашгани эҳтимолдан холи эмас.

Балки, сизлар герцогиня Мертонскаяни бу рўйхатга киритиш жоиз эмас, деб ўйлаётгандирсиз. У билан учрашганимда, шунга амин бўлдимки, ўта мутаассиб аёл экан. Ўз ўғлини жонидан ҳам яхши кўради. Ўғлини йўлдан оздирадиган ҳар қандай аёлни ўйлаб ўтирмай йўқ қилиб ташлаши мумкин. Ниҳоят мисс Женни Драйверга келсак.

— Қотилликка қўл уриш учун менда қандай сабаб бўлиши мумкин экан? — деб сўради у.

— Унчаликмас, мадемуазель. Брайен Мартиннинг яқин дўсти ва фамилиянгизда «Д» ҳарфи бўлишидан бошқа ҳеч қандай сабаб йўқ.

— Бу энди арзимас нарсалар.

— Яна баъзи нарсалар. Бундай жиноятга қўл урадиган бўлсангиз сиз жуда ақл билан иш тутасиз. Бошқа бирон кимса бу қадар омилкорлик билан иш кўра олишига шубҳам бор.

— Давом этинг, — деди қиз уни рағбатлантиргандай оҳангда.

— Мен мсье Мартин қотилликка қўл уриши учун ҳақиқатдан ҳам асос бор-йўқлигини ҳал қилишим керак эди. Бўлмаса, Рональд Марш кўрган ва уйга кириб кетаётган кимса ким эди? Шунда мен баъзи бир нарсаларни эсладим. Рижент-Гейтдаги эшик оғаси мистер Мартинга жуда ўхшаб кетарди. Демак, капитан Марш ўшани кўрган. Мен ўз гоямни мана шу асосга қурдим. Эшик оғаси ўша оқшом ўз хўжайини ўлдирилганини кўрган. Олдинда столда конвертда юз фунтга алмаштирилган француз банкноти турибди. У шартта пулни олиб сездирмай ташқарига чиқади, биронта танишиникига яшириб келган. Кейин қайтиб лорд Эжуорнинг калити билан эшикни очиб кирган.

Эртасига эрталаб оқсоч хўжайини ўлдирилганлигини маълум қилган. Эшик оғаси ўзини шубҳадан холи сезган, чунки қотилликни леди Эжуор амалга оширганлигига ишончи комил бўлган. Банкнот у ўғирлангани маълум бўлганидан олдин алмаштирилган. Бироқ қотиллик содир бўлган пайтда леди Эжуорнинг зиёфатда эканлиги маълум бўлгандан кейин Скотленд-Ярд полициячилари эшик оғасининг ўтмиши билан қизиқиб қолади. Сўнг хизматкор кўрқиб қочиб кетган.

Жеп тўғри дегандек бошини қимирлатиб қўйди.

— Барибир, олдимда пенсне масаласи кўндаланг бўлиб тураверди. Агар у мисс Кероллга тааллуқли эканлиги маълум бўлганда иш ҳал бўларди. Чунки у лорд Эжуорнинг хатини ушлаб қолган, қотилликни амалга ошириш режаси ишлаб чиқиляётганда пенсне тасодифан Карлотта Адамснинг сумкачасига тушиб қолган бўлиши мумкин эди.

Кейин шу нарса маълум бўлдики, пенсенинг мисс Кероллга мутлақо алоқаси йўқ экан. Мен руҳим чўкиб Гастингс билан уйга қайтиб келдим. Фикрларимни бир жойга жамлаб олмоқчи бўлдим. Шу пайт мўъжиза рўй берди.

Аввалига Гастингс бўлиб ўтган қандайдир воқеаларни маълум бир тизимга солиб гапириб бера бошлади.

Гап Монтегью Корнер уюштирган зиёфатда ўн уч киши иштирок этгани ва Дональд Росс столдан биринчи бўлиб тургани ҳақида борарди. Менинг хаёлимга бу нотўғри деган элас-элас фикр келди.

У, эҳтимол, зиёфат тугагандан кейин биринчи бўлиб тургандир. Аслида телефонга чақирганда биринчи бўлиб леди Эжуор турган эди. Шу муносабат билан леди Эжуорнинг болаларга ўхшаб фикр юритишини ифодалайдиган қандайдир топишмоқ калламга келди. Буни дарров Гастингсга айтдим. Лекин қиролича Викторияни кулдирса бўлади-ю, Гастингсни кулдириш мумкин эмас. Кейин мсье Мартин билан Уилкинсон ўртасидаги муносабат қандай эканлигини менга ким аниқ қилиб айтиб бера олиши мумкин деб ўйлай бошладим. Шу он биз билан кўчани бирга кесиб ўтаётган йўловчилар оддий бир иборани гапириб қолишди (улар ҳозиргина кўриб чиққан фильмларини муҳокама қилиб кетишяётган эди). Улар, жумладан, «Эллис билан шундоққина гаплашиб қўя қолиш керак эди», деб қолишди. Шу он фикрларим тиниқлашди! — Пуаро бизга қараб олди. — Ҳа, ҳа, пенсне, Парижда тилла қутичани олган аёл. Буни олган Дейн Уилкинсоннинг оқсочи Эллис бўлади-да. Мен занжирнинг ҳар бир ҳалқасини улай бошладим: — Шамлар — хира нур — миссис Ван Дюзен. Ана шунда ҳаммаси аниқ-равшан бўлди.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

ҲИКОЯ

Пуаро бизга қараб олди.

— Энди, дўстларим, — деди у. — Ўша оқшом содир бўлган қотилликларнинг ҳақиқий тафсилотини гапириб беришга рухсат этинг.

Карлотта Адамс ўз хонасидан кеч соат еттида чиқиб кетади-да, такси олиб «Пикадилли-Палас» отелига келади.

— Нима? — деб ҳайқариб юбордим.

— Ҳа, «Пикадилли-Палас» га келади. Кундузиёқ келиб Ван Дюзен фамилияси билан у ердан жой олиб кўйган эди. У катта ойнак кўйилган пенсне ташқи қиёфасини ўзгартириб юборади деб ўйлаганди. Жойни олгандан кейин тунги поезд билан Ливерпулга жўнамоқчиман деб айтиб кўйган ҳам эди. Соат саккиз яримда меҳмонхонадаги унинг хонасига леди Эжуор кириб келади. Бу ерда улар кўйнакларини алмаштиришади. Карлотта Адамс бошига оқ сариқ ясамасоч, эгнига оқ шоҳидан кўйлак ва устига оқсувсар терисини ёпиб меҳмонхонадан энди Карлотта Адамс эмас, Дейн Уилкинсон бўлиб чиқади, кейин у тўғри Чизвикка қараб йўл олади.

Ҳа, ҳа, худди шундай бўлган. Мен бу уйда бир оқшом бўлган эдим. У ерда таом столи шам билан ёритилган, нури хира, бундан ташқари, ўтирганлардан биронтаси Дейн Уилкинсонни яхши танишмайди. Қарабсизки, энди ҳамма нарса қойилмақом: тилларанг соч, қиёфа нақ ўзи, овоз ҳам ўша-ўша — ҳаммага маълум хирилдоқ, о, буни қилиш жуда осон эди. Биронтаси бу қалбакиликни сезиб қолгандек бўлса, бунинг ҳам яраси енгил, олди олинган.

Леди Эжуор бўлса қора ясама сочда. Карлоттанинг кўйлаги ва пенснесида меҳмонхона ҳақини тўлайди. Кейин унинг чамадончасини олиб Юстон вокзалига қараб йўл олади. У ерда ҳожатхонада ясама сочни олиб ташлайди, чамадончани юк сақлаш хонасига топширади.

Рижент-Гейтга жўнашдан олдин Чизвикка телефон қилади ва леди Эжуорни сўрайди. Бу ҳақда у Карлотта билан аввалдан келишиб кўйган бўлади. Бари режадагидек. Ишлар кўнгилдагидек кетаётган бўлса, Карлотта: «Ҳа, бу леди Эжуор», деб жавоб бериши керак бўлади. Ким кўнгироқ қилганини «леди Эжуор» гўё билмагандай бўлиши керак эди. Леди Эжуор ана шундан кейин ишни бошлайди. У тўппа-тўғри Рижент-Гейтга келади, ўзини таништириб, кутубхонага киради-да, эрини ўлдиради. Бу биринчи қотиллик. Албатта, у мисс Керолл зинапояда туриб уни кўрганини сезмаган эди. У терговда эшик оғасининг берган кўрсатмасига (эшик оғаси уни бирон марта ҳам кўрмаган, ундан ташқари юзининг бир қисмини яшириб турадиган шляпа кийиб олганди) Чизвикдаги зиёфатда ўтирган ўн икки киши қарши кўрсатма беради деб тахмин қилган эди.

Рижент-Гейтдаги уйдан чиқиб, у Юстон вокзалига боради ва яна қора ясама сочни кийиб олади. У Карлотта Адамснинг Чизвикдан чиқиб келишини кутади. Улар маълум бир вақтда учрашишни келишиб олишган эди. Шунинг учун ҳам «Корнер-Ҳауз»га кириб кутган ва тез-тез соатига қараб ўтирган эди. Лекин вақт жуда имиллаб ўтарди. Ана шундан кейин у иккинчи қотилликка қўл уриш режасини туза бошлайди. У кўлидаги Карлотта Адамснинг чамадонидagi сумкачасига Париждан буюртма бериб олдирган тилла қутичани солиб кўяди. Ана шу пайтда у Адамснинг синглисига ёзган хатини топиб олган бўлиши эҳтимол. Ҳарҳолда манзилни кўргандан кейин қандайдир хавф тугилиб қолишини сезган. Хатни очиб кўриб шубҳаси тўғрилигига ишонч ҳосил қилади.

Хаёлига биринчи келган нарса, балки, хатни йўқотиш бўлгандир. Лекин кейин ўзи учун янада қулай йўл топган. Яъни хатнинг бир варағини йўқотса, хат Рональд Маршни айблайдиган қуролга айланиши мумкин бўлган. Чунки унда лордни ўлдириш учун ҳақиқий

асос бор эди-да. Рональдда ўзини оқлаш учун асос топилган тақдирда ҳам ким бўлмасин айбдор эркак киши бўлиб қоларди. Чунки сўнгги сатрдан келиб чиқадиган маъно аёлга эмас, эркакка қаратилган бўлади. Дeyн худди шундай қилди ҳам.

Кейин учрашув дақиқалари етиб келади ва у «Савойя» отели томон йўл олади. У сохта «леди Эжуор» нинг машинасини кўриб қадамини тезлатади. Отелга деярли Карлотта билан олдинма-кейин кириб келади. Оддий қора кўйлак кийиб олган Дeyн ҳеч кимга сездирмай юқорига, ўз хонасига кўтарилади. Бу ерда уни Карлотта Адамс кутиб ўтирган эди. Меҳмонхона ходимасига олдинроқ жавоб берилган, у ухлаб қолган бўлса ҳам керак. Иккала аёл яна кийимларини алмаштириб олишади. Кейин леди Эжуор иш муваффақиятли яқунланганини нишонлашни таклиф этган бўлиши эҳтимол.

У ичимликка керагидан ортиқ веронал кўшиб беради ва мақтулни табриклар, эртага чек юборишини маълум қилади. Карлотта Адамс шундан кейин уйга қайтиб кетади. Уйда унинг уйқуси келаверади. У дўстларидан бирига – мсье Мартингами ё капитан Маршгами (улар иккаласининг телефон рақамлари «Виктория»дан бошланарди) телефон қила бошлайди. Лекин ниятига етолмайди. Шу оқшом жуда ҳам чарчаган, бунинг устига веронал ўз кучини кўрсатаётган эди. Тўшакка ўзини ташлаб уйқуга кетади-ю шу-шу ўрнидан турмайди. Ана энди иккинчи қотиллик содир этилди.

Энди содир этилган учинчи қотилликнинг тафсилотига ўтамиз.

Сэр Монтегью биз билан суҳбатда леди Эжуор иккиси ораларида грек санъати ҳақида гап кетганини эслатган эди. Бир қараганда бу ерда шубҳага борадиган ҳеч нима йўқдек кўринади. Бунинг изоҳи кейинроқ маълум бўлади.

Леди иштирок этган «Клериж» отелидаги нонуштада «Парис суди» ҳақида гап кетади. Лекин леди Эжуор «Парис»ни эмас, замонавий кийим-кечаклар ва ҳар хил шақилдоқлар макони бўлган Парижни биларди. У гапга аралашиб кўҳна дунё ҳақида ўзининг саводсизлигини намоиш қилиб қолади.

Чизвикдаги тушликда иштирок этган Рональд Росс бу сафар унинг рўпарасида ўтириб қолади. Ушанда леди Эжуор Гомер, грек тамаддуни ҳақида жуда маъноли гапларни гапирган эди (Карлотта Адамс саводхон, кўп ўқиган ва маданиятли қиз эди) Рональд Росс нима бўлаётганига тушунмай леди Эжуорга тикилиб қолади, кейин бу ўтирган аёл ўша леди Эжуор эмас, бошқа аёл деган фикрга келади. Кейин қаттиқ саросимага тушади-ю, мен билан гаплашмоқчи бўлади. Лекин мен бу вақтда кетиб қолган эдим.

Ўрнимга Гастингс билан гаплашади. Леди Эжуор бу суҳбатни эшитади. У жудаям эси паст аёл эмас, ўзини билдириб қўйганини сезиб қолади. У Гастингснинг, менимча, соат бешларда Пуаро уйда бўлади, деган гапларини ҳам эшитади. Кейин соат тўрту қирқларда Росснинг хонасига кириб боради. Росс эшикни очиб остонада леди Эжуорни кўриб ҳайрон бўлади, бироқ хавфдан шубҳаланиш хаёлига ҳам келмайди. Бунинг устига у ёш, бақувват йигит, аёлдан кўрқармиди. Росс уни етаклаб ошхонага киради. Эҳтимол, йигит стулда ўтирганича гўзал санамни кучиб тургандир, леди Эжуор эса, унинг бошларини, бўйнини силаб туриб, зумда аввалги сафаргидай пичоқ санчган. Балки у бир марта қичқиргандир ҳам, кейин тинчиб қолган.

Орага жимлик чўкди. Жеп бўғиқ овозда деди.

— Сиз ҳар учала қотилликни ҳам леди Эжуор амалга оширган демоқчимисиз?

Пуаро калласини қимирлатиб маъқуллади.

— Лекин нега унда эри ажрашишига розилик билдиради?

— Чунки герцог Мертонский инглиз католик динининг арбобларидан. У эри тирик бўла туриб ажрашган аёлга уйланишни хаёлига ҳам келтирмаган. Бу йигит ўта мутаассиб. Уни бева аёл қаноатлантиради. Леди Эжуор эримдан ажраламан деб ваъда бергани шубҳасиз. Лекин бу герцогни қаноатлантирмаган.

— Ундай бўлса, нега сизни вакил қилиб лорд Эжуорнинг олдига жўнатди.

— Бунинг сабаби, эрини ўлдиришга ўзида сабаб йўқлигига мени гувоҳ қилиш эди. Ҳа, у мени, Эркуюль Пуарони қўлида ўйнатмоқчи бўлди-я! Ҳа, у бунинг уддасидан чиқди ҳам. Ҳа, унинг мияси яхши ишлайди, болаларча, лекин айёр! У одамларни ҳар мақомга йўрғалатишни яхши билади. Эрининг ажралишга рози бўлиб хат ёзганини эслатганимда ўйин қилиб ҳайрон бўлишини қара-я. У хатни олгани аниқ, лекин ўзини хат ҳақида ҳеч нарса билмагандай тутди. Учта одамни у дунёга жўнатиб виждони қийналганмикин? Қасам ичиб айтаманки, заррача қийналмаган.

— Сизга айтгандим-ку, ахир, ўша деб! — қичқириб юборди Брайен Мартин. — Эрини ўлдирмоқчи бўлиб юрганини билгандим. Лекин бир йўлини топиб сувдан қуруқ чиқиб кетишидан хавфсирардим. У жуда пишиқ. У ҳам бир қалб жароҳатини тортсин. Уни осиб ўлдиришларини истаган бўлардим.

Унинг юзлари ёниб кетди.

— Ҳай, сал секинроқ, секинроқ, — деди Женни Драйвер.

У Мартин билан болани аллалаётгандай оҳангда гаплашарди.

— «Д» ҳарфи ўйилган ва «Париж, ноябрь» деб ёзиб қўйилган тилла қути-чи? — деб сўради Жеп.

— Уни хат ёзиб буюртма берган, олиб келиш учун эса оқсочи Эллисни жўнатган. Табий, Эллис тугунчани олган-у, унинг пулини тўлаган. Ундан ташқари, леди Эжуор, Ван Дюзенга ўхшаб кўриниш учун ундан пенснесини олиб юрган. Кейин пенснени унутиб Карлотта Адамснинг сумкасида қолдириб кетган. Унинг ягона хатоси мана шу бўлган.

Мен кўчанинг ўртасида туриб қолган пайтимда булар бари ярқ этиб миямга келди. Автобус ҳайдовчиси мени шалоқ сўзлар билан сўкиб юборди, лекин бунга аҳамият бермадим. Асосийси — Эллис миямга ёруғ нур бўлиб кирди. Эллиснинг пенснеси. Париждан тилла қутини Эллис олган. Эллиснинг орқасида Дейн Уилкинсон турибди. Дейн ундан пенснадан бошқа яна баъзи нарсаларни ҳам олиб турган бўлиши мумкин.

— Нималарни?

— Сўгалларни қирқиб турадиган ингичка ўткир пичоқни ҳам.

Мен сесканиб кетдим.

Орага яна жимлик чўкди. Кейин Жеп овозида умидворлик оҳанги билан деди:

— Мсье Пуаро, булар бари тўғрими?

— Тўғри, азизим.

Кейин ўз табиатига хос оҳангда Мартин Брайен гапга тушди.

— Менга қаранг, — деди у тўнғиллаб. — Шунақа экан, нега мени бу ерга чақирдингиз? Ахир, ўтакамни ёрвораё дедингиз-ку!

Пуаро унга совуқ қараш қилди.

— Сурбетлигингиз учун бир тузлаб қўяй дедим, мсье! Пуаро билан мушук-сичқон ўйнашга қандай ҳаддингиз сиғди?

Шу он Женни Драйвер хахолаб кулиб юборди. У ўзини сира кулгидан тўхтата олмади.

— Жазангни торт, Брайен, — деди ниҳоят у, кейин Пуарога ўгирилди. — Қотил Ронни Марш бўлиб чиқмаганидан хурсандман, — деди у. — У менга жуда ёқарди. Шу билан бирга Карлоттанинг қотили жазосиз қолмаслиги ҳам мени қувонтиради. Брайен шу ерда экан, мен шуни сизга айтиб қўйишим керакки, мсье Пуаро, унга турмушга чиқмоқчиман. Агар мен билан ажрашиб ҳар йили Голливудчасига биттасига уйланишни хаёл қиладиган бўлса, қаттиқ пушаймон бўлади. У бир умр фақат меники бўлиб қолишига ваъда берман.

Пуаро унга, унинг қизғиш малла сочларига, қатъият зухур этиб турган иякларига назар ташлади.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

ИНСОН ВАСИҚАСИ

Бу суҳбатдан икки кун ўтиб, мени кутилмаганда Аргентинага қақриб қолишди. Шундай бўлиб чиқдики, кейин Дейн Уилкинсонни ҳечам кўрмадим, фақат газеталарда унинг суди ҳақидаги ахборотларни ўқиб турдим. Кутилмаганда (ҳарҳолда мен учун кутилмаганда) ҳақиқат юзага қалқиб чиқиб, унинг руҳи бутунлай чўкиб кетди. Ҳар томонлама олиб борилган сўроқлар уни таслим қилди.

Юқорида айтганимдай, Дейн Уилкинсонни сўнгги бор «Клериж» отелида кўрган эдим. Хаёлимга келтирарканман «Савойе»даги хонасида мотам кўйлақларини кийиб кўраётгани, бор вужуди билан ўзини мотамсаро қилиб кўрсатишга уринаётган манзара кўз олдимда гавдаланаверади. Бунда ҳеч қанақа айёрлик йўқ, табиий эди. Унинг тузган режаси амалга ошган, бинобарин, бирон нарсадан шубҳаси, қайғуси йўқ эди. Менимча, учта одамни ўлдириб бўлиб ҳам заррача виждон азобини тортмаётган эди.

Мен қўйида Дейннинг топшириғи билан унинг ўлиmidан кейин Пуарога жўнатилган бир ҳужжатни келтириб ўтаман. Унда бир инсоннинг маънавий қиёфаси яққол кўзга ташланади. Менимча, бу гўзал ҳамда мутлақо виждонсиз санамга хос ҳужжатдир.

«Муҳтарам мсье Пуаро, мен ҳамма нарсани ўйлаб, бир қарорга келдим, сизга ушбу мактубни ёзишга қарор қилдим. Ўз ишларингиз ҳақида матбуотда баъзан ҳисоб бериб боришингиз менга маълум. Лекин сизга ҳеч қачон жиноятчининг иқрорномасини олиб келиб беришмаган. Мен бунинг қандай бўлганини сиз билиб қўйишингизни жуда-жуда истардим. Мен ҳали ҳам тузган режам жуда пухта эди, деган фикрдаман. Агар бу ишга сиз аралашмаганингизда ҳаммаси хамирдан қил суғургандек ўтиб кетарди. Мен охири шундай бўлиб чиққанига афсусдаман, лекин шуниям биламанки, сиз бошқача йўл тутолмасдингиз ҳам. Ушбу хат қўлингизга тушгандан кейин уни матбуотда эълон қилишингизга ишонаман. Шундай қиласиз, тўғрими? Мен одамлар мени эслаб юришларини хоҳлайман, назаримда, мен ҳақиқатан ҳам камдан-кам учрайдиган табиатга эга бўлган одам

эканман. Ҳаммаси мен Мертон билан Америкада учрашиб қолганимдан кейин бошланди. Ўша заҳотиёқ бева бўлсамгина у менга уйланиши мумкинлигини тушундим. Афсуски, у эрдан чиққан аёлга уйлана олмаслигини маълум қилди. Бунга кўндириш учун ҳамма ҳаракатларим зое кетди.

Тезда шуни ҳам тушуниб олдимки, мен бошқа эрга чиқишим учун эрим ўлиши керак экан. Шундан кейин буни қандай қилиб амалга оширишни билолмай гаранг бўлдим. Штатларда бунинг яраси енгил. Кейин Карлотта Адамснинг менга қилган тақлидини кўрдиму, эримни ўлдиришнинг йўлини топгандай бўлдим. Унинг ёрдамида бу ишни осонликча амалга ошириш мумкин эди. Ўша оқшом сизни кўрибоқ, эримнинг ажрашишга розилигини олиш учун сизни юборишни лозим топдим. Ана шунда мен эримни ўлдириш ҳақида гап бошладим. Чунки анчадан буён шунга иқроор бўлганманки, тўғри гапни гапирсанг одамлар гапингга ишонишмайди.

Карлотта Адамс билан иккинчи бор учрашганимда режамни унга таклиф қилдим. Мен унга бу борада ёрдам бергудек бўлса, ўн минг доллар бераман деб гаров боғладим. У гапларимга қизиқиб қолди. Ҳатто ўзи янги фикрларни ҳам таклиф қила бошлади. Биз оқсочларимиз бор жойда кийимларимизни алмаштиролмасдик. Бу унга бўлмағур гапдай бўлиб туюлди. Мен «йўқ» деб туриб олдим. У буни менинг инжиқлигимга йўйдию, биз режани отелда амалга оширадиган бўлдик. Мен Эллиснинг пенснесини олволдим.

Кейин тез орада Карлотта Адамсни ҳам йўлдан олиб изни йўқотиш кераклигини тушундим. Унга раҳмим келади. Лекин менга тақлид қилиб масхаралагани дилимни қаттиқ ранжитган эди. Табиатим шундайки бировлар маълум маънода бўлса ҳам кўнглимни топиб гапирмаса, жаҳлим чиқиб кетади. Ўзим ҳеч қачон истеъмол қилмаган бўлсам ҳам менда веронал бор эди. Калламга ғоят ажойиб фикр келиб қолди. Агар Карлотта Адамс веронал ичиб юради, деган фикр тарқалган бўлганда ҳаммаси жуда енгил ҳал бўларди. Мен Парижга унинг номи ва «Париж, ноябрь» деб ўйиб ёзилган тилла қутича ясаб беришларини буюртма берган эдим. Уни Эллис олиб келган ва ичида, табиийки, нима борлигини у очиб кўрмаган эди.

Ўша оқшом кўнгилдагидай ўтди. Мен Эллиснинг сўгал оладиган пичоқларидан бирини сўраб олдим. Бир вақтлар Сан-Францискода қайсидир шифокор пичоқни одамнинг қаерига ва қандай санчиш йўллариини ўргатган эди. У одамда бутун асаб толалари бирлашган марказ бўлади, нақ шу ерга пичоқ санчилса, ҳар қандай одам ҳам бир зумда жон таслим қилади деган эди. Мен ундан ўша ер қаерда бўлишини сўрагандим, у эса бу одамнинг қаерида эканлигини бир неча бор аниқ кўрсатган эди. Мен бир кун бориб менга керак бўлиши мумкин деб ўша ерни яхшилаб билиб олгандим. Уни кинога тушганимда менга асқотади деб ишонтиргандим.

Карлотта Адамс ҳамма нарсани синглисига ёзиб тўғри иш қилмади. Менга ҳеч кимга айтмайман, деб ваъда берганди. Назаримда, мактубдан аёлга тааллуқли жойни олиб ташлаб, эркакка тааллуқли жойни қолдирганим жуда ишончли чиқди. Бу топилма билан мағрурлансам бўлади.

Хонамга Скотленд-Ярднинг инспектори келганда ўзимни алам ўтида ёнаётган бева қилиб кўрсатишга уриндим. Ҳатто шундай қилганимдан роҳат ҳам олдим. Ўзимни хатардан мутлақо холи ҳис қилдим, бунинг учун менда ишончли асос ҳам бор эди-да.

Шундан кейин ўзимни жудаям бахтли ҳис қила бошладим. Кампир герцогиня мени жинидан ҳам ёмон кўрарди, лекин Мертоннинг муносабати жуда яхши ва иложи бўлса тезроқ турмуш қуришимиз тарафдори эди. Мана шу орадан ўтган бир неча ҳафта давомида шу қадар бахтли ҳаёт кечирдимки, бутун умрим давомида ҳали бунақаси бўлмаган.

Дональд Росс билан бўлган ҳодисалардан омадим чопмади. У мени қандай қилиб фош қилиб қўлга туширганини ўйлаб ҳали ҳамон тагига етолмайман. Бу Париж эмас, Парис деган ном билан боғлиқ эди. Мен ўша Парис дегани ким эканини барибир билолмадим. Ҳарҳолда бу эркак кишининг номи бўлса, барибир бемаза ном.

Қизиқ, одамдан омад юз ўгирса, ҳамма иш чаппасига кетаверар экан. Мен Дональд Россни йўлдан олиб ташлашим керак бўлиб қолди. Лекин бу ҳақда ўйлаб ўтириш учун заррачаям вақт қолмаган эди. Шу билан уни ўлдирганимдан кейин ўзимни хавф-хатардан холи сеза бошладим.

Ҳа, Эллис менга уни чақириб сўроқ қилганингизни оқизмай-томизмай гапириб берди. Лекин сизни Брайен Мартин билан муносабатларимиз қизиқтирса керак, деб ўйлагандим. Сизнинг бу иш бўйича махфий бўлиб келаётган бутун сирни ечиб ташлашингиз етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Менинг бутун қилган ишларимни қандайдир гайритабiiй топқирлик билан билиб олгансиз ва фош қилиб ташлагансиз.

Қисматга қарши курашиб бўлмайди. Ахир, бу менинг қисматим эмасмиди?! Қизиқ, сиз қилган ишларингиз учун баъзан ўкиниб кўясизми? Ниҳоят, мен ҳам ўзимга хос йўл билан бахтли бўлмоқчи бўлган эдим. Агар мен хато қилмаганимда, сиз бу ишни ҳеч қачон очолмаган бўлардингиз. Сизнинг бу қадар ақлли, бу қадар топқирлигингиз, ҳар қандай жиноятни адолат билан фош қилиб ташлай оладиган илоҳiiй қобилиятга эга эканлигингиз хаёлимга кириб чиқмабди.

Қизиғи шундаки, мен суд жараёнида заррачаям ақлдан озганим йўқ. Айтишларича, ҳайратланарли даражада мард эмишман. Ҳозир халойиқнинг ўртасига олиб чиқиб осишмайди, а, тўғрими? Афсус.

Энди видолашадиган пайт ҳам келди. Қизиқ, эртага олдимга руҳонiiй келармиш.

Сизнинг кечиримли жиноятчингиз (ахир мен ўз душманларимни кечирим керак, тўғрими?)

Дейн Уилкинсон

Р. С. «Менинг ҳайкалимни Тюссо хонимнинг¹ музейига қўйишар-микин».

*Русчадан
Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси*

¹ Машҳур одамларнинг мумдан ясалган ҳайкалини қўядиган Лондондаги музей.

Кунлардан бир кун...

МАТЕМАТИКНИНГ ЭРТАГИ

Оксфорд университетининг ўқитувчиси Керол иш орасида “Алиса ажойиботлар мамлакатида” номли эртақ ёзади. Англия қироличаси бир кун ана шу эртақни ўқиб, ниҳоятда таъсирланади ва Керолнинг бошқа асарларини ҳам зудлик билан сотиб олишни буюради. Лекин, Керолнинг бошқа барча китоблари олий математика бўйича эканлигини кўрганда қиролича баттар ҳайратга тушади.

ДРАМАТУРГНИНГ ЖАВОБИ

Америкалик бир йирик молиячи матбуот байрамида ўз хаёллари билан банд бўлган Бернард Шоу билан учрашиб қолибди.

– Сизнинг нима ҳақда ўйлаётганингизни билиш учун, жаноб Шоу, мен бир доллар беришга розиман, – дебди у.

– Э-э, менинг ўйларим бир долларга арзимади, – жавоб берибди драматург.

– Қандай бўлганда ҳам, – қовлаштиришни давом эттирибди молиячи, – нима ҳақда ўйлаётган эдингиз?

– Сиз ҳақингизда, – мамнун жавоб берибди Шоу.

ДИОГЕННИНГ МАҚТОВИ

Афинада бир куни кечки овқатланишга йиғилганлар бир созанданинг ёмон чалаётганидан норози бўлишибди. Фақат Диогенгина уни астойдил мақтабди.

– Мен уни мақтайман, – тушунтирди файласуф, – шунинг учунки, унчалик яхши чалмаса ҳам умид билан соз кўтариб юрибди, ҳар қалай чалаяпти, ўгри бўлиб кетмаяпти.

У ЮРАКНИ ТОПОЛМАЙДИ...

Петербург ҳарбий-тиббиёт академиясида таниқли рус шифокори Сергей Петрович Боткин ҳузурига бир талаба имтиҳон топшириш учун учинчи марта келибди. Маърузаларга ҳам, амалий машғулотларга ҳам қатнашмаган бу йигит бирорта ҳам саволга жўяли жавоб айтолмабди. Боткин бу гал ҳам уни қувиб солибди. Бироздан кейин профессорнинг ҳузурига дангаса талабанинг дўстлари ташвишланиб кириб келишибди. Улар талаба навбатдаги муваффақиятсизликдан жуда асабийлашаётганини, ўзини ўлдириш ҳақида ўйларга бораётгани, юрагига пичоқ санчмоқчи бўлиб кўрқитаётганини айтишибди.

– Ташвишланманглар, – дея уларни тинчлантирибди Боткин. – Дўстингиз инсон танасининг тузилишини билмайди. У юрагини тополмайди.

ТОПҚИР НОШИР

Буюк француз ёзувчиси Виктор Гюго бир куни янги чоп этилган китобининг сотилиши қандай эканлигини билиш учун ноширга мактуб йўллабди. Номада биргина савол аломати қўйилган эди. Ношир ҳам топқирликда адидан қолишмаслигини намоён этиб, аниқ жавоб йўллади: “!”

НЬЮТОННИНГ ТУШЛИГИ

Бир куни Ньютон дўстини тушликка таклиф этибди-ю, иш билан овора бўлиб хаёлидан кўтарилибди, тушликни бир кишилик олиб келишибди.

Меҳмон келса столда тушлик тайёр турибди, олим эса ҳисоб-китоблар билан банд. Ньютонни безовта қилгиси келмай ўзи овқатланиб кетаверибди.

– Қизиқ, – депти Ньютон бирор соатлардан кейин бўш идишларни кўриб. – Агар мана шундай шубҳага ўрин қолдирмайдиган далиллар бўлмаганда мен бугун тушлик қилмадим, деб ўйлашим мумкин эди.

ДИОГЕННИНГ ДОНИШМАНДЛИГИ

Бир куни юнон донишманди Диогендан сўрашибди: Кимнинг кўзи ўткир?

– Ҳасадгўйнинг кўзи, – жавоб берибди донишманд, – чунк иулар сенда йўқ нарсани ҳам кўришади.

РЕСТОРАНДАГИ ҲОДИСА

Кунлардан бир куни Эйнштейн поездда кетиб борарди. Қорни очганлигини ҳис қилиб вагон-ресторанига ўтибди. Таомномани қўлга олиб, олим кўзойнагини излай бошлабди. Уни тополмагач, ёнидан ўтиб бораётган официантдан таомлар рўйхатини овоз чиқариб ўқиб беришини сўрабди. Официант салобатли, сочлари оппоқ, чиройли кийинган кишига ҳамдардлик билан боқиб бош чайқабди ва секин дебди:

– Кечирасиз, афсуски, мен ҳам ўқишни билмайман.

ЭЗОП ЗИНДОНДА

Машҳур қадимги юнон масалнависи Эзоп, маълумки қул бўлган. Бир куни уни хўжайини қандайдир арзимас иш билан шаҳарга юборибди. Йўлда Эзопга қози дуч келибди ва сўрабди:

– Қаёққа кетяпсан?

– Билмайман, – жавоб берибди Эзоп.

Бундай жавоб қозига шубҳали туюлибди ва Эзопни зиндонга олиб борибди.

– Мен чиндан ҳақиқатни айтгандим, – эътироз билдирибди Эзоп. – Ҳақиқатдан ҳам зиндонга келишимни билмагандим.

Қози қулибди ва уни қўйиб юборибди.

ДЕМОСФЕН ВА ЎҒРИ

Бир ўғри машҳур юнон нотиғи Демосфеннинг уйига ўғирликка тушибди. Кимнинг уйини урганлигини билгач, қайтиб келиб хонадон эгасидан узор сўрабди.

– Сенинг уйинг эканлигини билмаган эдим, – дебди у ўзини оқламоқчи бўлиб.

– Сенинг уйинг эмаслигини ҳам билмаганмидинг? – сўрабди Демосфен.

МУВАФФАҚИЯТЛИ ОВ

Инглиз ёзувчиси Шеридан овни яхши кўрар, бироқ ҳар гал овдан қуруқ қўл билан қайтарди. Кунлардан бир куни у ҳовуз бўйида ўрдакларни кузатиб турган кишини кўрди.

– Мен уларни отсам, қанча тўлашим керак? – сўради Шеридан. – Беш крон берсам бўладими?

Ҳовуз бўйидаги киши аввал таажжубланди, кейин бош силкиб розилик билдирди.

Шеридан унга пулни берди ва отди. Отилган ўрдакларни халтасига жойлар экан Шеридан деди:

- Менимча, биз бугун сиз билан анча манфаатли иш қилдик.
- Айниқса мен, –кулди нотаниш киши. –Чунки, ўрдаклар меники эмас-да.

ДОИМО ШУБЎХАЛАНИНГ

Кунлардан бир куни қадимги юнон файласуфидан шогирдлари сўрашибди:
– Устоз, сиз нима учун саволларга жавоб бера туриб шубҳаланиб турасиз?
Бизга улар аниқ ва тиниқдек туюлади. Сиз биздан кўра кўп нарсани биласиз-ку.
Файласуф кумга иккита катта ва кичик доира чизибди ва дебди:
– Катта доира менинг билимларим, кичиги сизларники. Аммо, доирадан ташқаридагиси менга ҳам, сизларга ҳам маълум эмас. Ўз билимингизни ошириб бориш учун доимо шубҳаланинг.

МАСАЛНАВИСНИНГ ЖАВОБИ

Кунлардан бир куни машҳур масалнавис Криловдан ажойиб қобилият эгаси бўлатуриб нима учун бунча кам ёзиши сабабини сўрашибди.
– Нима учун ёзасиз ўзи, деб сўраганларидан кўра, нима учун кам ёзасиз, деб сўраганлари яхши-да, – жавоб берибди Крилов.

АКСИНЧА БЎЛГАН МАЪҚУЛ

Бир бошловчи рассом машҳур мусаввир Бёклинга маслаҳат сўраб, мурожаат қилди. У яратаётган асарларига харидорларнинг камлигидан шикоят қилибди.
– Биласизми, – деди у Бёклинга, – мен расми икки-уч кунда чизиб ташлайман, сотилишига эса икки-уч йил вақт кетади.
– Аксинча қилишга ҳаракат қилиб кўринг. Асар устида икки-уч йил ишласангиз, эҳтимол, у икки-уч кунда сотилиб кетар.

КОСТЮМ ВА ... ТАЖРИБАЛАР

Ёшлик йилларида буюк рус физиологи Иван Павловнинг эғнидаги анча уринган эски костюмни кўрган дўстлари янги костюм олиш учун бир оз пул тўплаб беришибди.
– Раҳмат, дўстлар! –дебди Павлов миннатдор бўлиб.
Эртасига ёш олим лабораторияга кўзлари ёниб, узун арқонда боғланган ҳар хил зотли итларни етаклаб кириб келибди.
– Сизлар у пуллар менга қанчалик асқотганини тасаввур ҳам қилолмайсизлар. Энди тажрибаларини анча кенг кўйиш мумкин... Костюм?.. Кўйсанглар-чи! Эскиси ҳали анчага етади...

АЙЁРОНА ИХТИРО

Америкалик буюк электротехник Томас Эдисон мунтазам равишда нималарнидир ихтиро қилиб юриши билан машҳур эди. Бир куни унинг дала ҳовлисида меҳмон бўлган дўстларидан бири ҳовлига кираверишдаги кичкина эшикнинг очилиши қийин бўлганлигидан нолиди.
– Уни очиш учун бор кучимни сарфлашимга тўғри келди, – деди у.
–Тушунарли, –деди Эдисон, – лекин, кучингиз бекор кетгани йўқ. Сиз ўша эшикни очиш билан томдаги сув идишга ўттиз литр сув кўтардингиз.

ХОРИЖЧА СЎЗ

Меҳмондорчиликда Бернард Шоу бир тўқимачи бойнинг хотини билан ёнма-ён ўтириб қолди.
– Муҳтарам жаноб Шоу, – мулоим жилмайиб, буюк ёзувчига мурожаат қилди аёл, – семириб кетишдан сақлайдиган яхшироқ воситани билмайсизми?
Шоу ёнидаги аёлга диққатлик билан тикилди ва сохта жиддийлик билан соқолини ўйчан силаб деди:

– Мен бир воситани биламан, аммо уни сизга қандай таржима қилиб беришга бошим қотяпти: «иш» сиз учун хорижча сўз-да.

КИМ ШОШИЛИШИ КЕРАК

Бир аёл таниқли ёзувчидан Франсуаз Саганнинг сўнги романини ўқиган-ўқимаганлигини сўради.

– Сиз шошилишингиз керак, – деди у рад жавобини эшитгач. – Романнинг чоп этилганига уч ой бўлди.

– Сиз Дантенинг “Илоҳий комедия”сини ўқиганмисиз? – ўз навбатида сўради ёзувчи.

– Йўқ.

– Унда шошилинг: унинг нашр этилганига олти юз йил бўлди.

ҚОНУНИЙ НИСБАТ

Бир ўртамиёна, лекин ўзини истеъдодли деб ҳисоблайдиган мусиқачи буюк венгер композитори Ференц Листнинг ҳузурига келиб асарлари билан танишиб фикр билдиришини сўрабди. Кўриб чиққанларини муаллифга қайтарар экан, Лист дебди:

– Сизнинг асарларингизда кўп ажойиб ва кўп янги нарсалар бор.

– Сиз шундай, деб ҳисоблайсизми, – мамнун жилмайибди мусиқачи. Аммо Лист унинг гапини бўлибди:

– Лекин, афсуски, ажойиблари янги эмас, янгилари ажойиб эмас-да!

*Русчадан
Ҳабиб СИДДИҚ
таржималари*

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2010 йил сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

- НАРАЯН (Ҳиндистон). **Ҳитопадеш. Зарбулмасал.**
Абдуурофе РАБИЕВ (Тожикистон). **Сўнги аргумоқ. Қисса.**
Проспер МЕРИМЕ (Франция). **Коломбо. Қисса.**
Отажон ТОФОН (Туркманистон). **Бегона. Роман.**
Э.БУЛЬВЕР-ЛИТТОН (Англия) **Помпеянинг сўнги кунлари.**
Тарихий роман.
Мурод НИЗАНОВ (Қорақалпоғистон). **Охират уйқуси. Роман.**
Пауло КОЭЛЬО (Бразилия) **Иблис ва Прим хоним. Роман.**
Гуннар СТОЛЕСЕН (Норвегия). **То абад сеники. Роман.**
Сьюзен ФОКС (АҚШ). **Самовий аҳду паймон. Роман.**

Булардан ташқари, Ғарб ва Шарқ шеърятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

**«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журналига 2010 йил учун обуна
давом этмоқда.**

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.